

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ
ТА ПРАВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ
УЧЕНИХ

збірник тез учасників
конференції молодих учених
22 червня 2021 р.

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ,
ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ
УЧЕНИХ**

**збірник тез учасників
конференції молодих учених
22 червня 2021 р.**

Київ

2021

УДК 94:1+34(100+477)

А-43

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол №9 від 30 грудня 2021 р.)*

Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В.В. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 285 с.

Відповідальні редактори: к.і.н., Мудрієвська І.І.,
к.і.н., Сафар'янс Є.В.,
к.філос.н., доцент Метельова Т.О.

У збірнику наукових праць представлені тези учасників конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених», проведеної Державною установою «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститутом історії України НАН України, Інститутом філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інститутом держави і права імені В.М. Корецького НАН України у червні 2021 року.

Конференція молодих учених покликана популяризувати історичну, філософську та юридичну науку, залучити до обговорення актуальних проблем історії, філософії та права молодих науковців.

УДК 94:1+34(100+477)

А-43

Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars: collected articles of the participants of the conference of young scholars / under general edition of Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Soloshenko V.V. Kyiv: State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", 2021. 285 p.

Editors-in-chief: Candidate of Historical Sciences, Mudriievska I.I.,
Candidate of Historical Sciences, Safarians Ye.V.,
Candidate of Philosophical Sciences, Meteliova T.O.

In the collection of academic works there are presented articles of the participants of the conference of young scholars "Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars", which was organized by the State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine in June 2021.

The conference of young scholars was expected to promote studies in history, philosophy and law, as well as to engage young researchers in the discussion on the actual historical, philosophical and legal issues.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий в разі посилання на автора і видання.

The authors are responsible for the accuracy of information, which contains in the published materials. Reprinting is possible with reference to the author and publication.

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021

ЗМІСТ

Передмова.....	13
----------------	----

СЕКЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Мудрієвська І.І.

Головні складові політики історичної пам'яті в Королівстві Саудівська Аравія і Об'єднаних Арабських Еміратах.....	15
---	----

Сафар'янс Є.В.

Особливості зовнішньополітичних практик самопроголошеної «Нагірно-Карабаської Республіки».....	20
--	----

Залєток Н.В.

Британські та радянські розвідниці у роки Другої світової війни.....	23
--	----

Курзенкова А.О.

Пільгартський рунічний камінь: дещо про «ментальну карту» вікінгів та український ландшафт.....	27
---	----

Смерека Б.В.

Catalogus Baronum: зміст джерела, його значення і доля.....	30
---	----

Бондар І.В.

Актуальні проблеми викладання всесвітньої історії у світлі вимог Нової української школи.....	33
---	----

Грицик Л.Ю.

Місце міжетнічних відносин у зовнішньополітичній діяльності Республіки Казахстан.....	37
---	----

Усатенко І.А.

Україна в англомовних студіях з уявної географії.....	42
---	----

Кравченко М.В.

Розкол Кореї: створення та інституалізація влади двох корейських держав у середині ХХ ст.....	47
---	----

Філь Ю.С.

«Культурні війни»: націоналізм та релігія в сучасній Індії.....	51
---	----

Дронів В.В.

Подорожі Австралійським континентом у післявоєнний період.....	54
--	----

Іванов Д.І.

Британська політика щодо КНР у постбіполярний період (1991-2010 рр.)....	59
--	----

Лушак В.В.

Суб'єкт-об'єктна дихотомія історичного джерела на прикладі книги Генрі Уоллеса «До світового миру».....	63
---	----

Шатілов Є.В.

Спорт як складова частина іміджу держав у ХХ-ХХІ ст: візії дослідників.....	67
---	----

Данилець В.Л.	
До питання про історіографію нафтового ембарго 1973–1974 рр.....	71
Чуткий П.С.	
Пакистано-китайські відносини у дослідженнях пакистанських учених.....	75
Гаврилов В.О.	
Проблема вилучення майна Києво-Печерської лаври німецькою окупаційною владою у роки Другої світової війни.....	79
Білобровець Б.В.	
Культурна політика в Європі: інтеграція, ідентичність, транскультурність...	82
Латенко В.С.	
Політика США в Конго за часів адміністрації Д. Ейзенхауера (30 червня 1960 – 20 січня 1961 рр.).....	86
Моціяка О.П.	
Історичні відносини Туреччини з Балканським регіоном як один із провідних чинників активізації її сучасної зовнішньої політики.....	89
Петраускас О.О.	
Grassroots: стихійні антидискримінаційні рухи у США на прикладі Black Lives Matter.....	92
Сергеева А.О.	
США – ГУАМ: інституціональна історія і перспективи співробітництва (1997-2021 рр.).....	96
Ткаченко В.О.	
«Немає більше захисту...окрім евакуації»: ядерна загроза та цивільна оборона в Канаді в другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр.....	100
Уманська А.А.	
Культурно-просвітницька діяльність єврейських інтелектуалів на початку ХХ ст. як передумова створення Культур-Ліги.....	104
Хоменко П.П.	
Вплив російського чинника на внутрішньополітичну ситуацію Речі Посполитої у 60-90-х рр. XVIII ст.....	108
Чалий А.О.	
Ісламські імперії XVIII ст.: риси занепаду/розвитку? (англійською мовою).....	112
Якуба В.В.	
Роль та місце української боротьби в часи Другої світової війни – чинник консолідації чи розділення національного наративу?.....	115

СЕКЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Милько В.І.	
Соціально-побутові аспекти боротьби із дефіцитом продовольства та палива в українських губерніях у роки Першої світової війни.....	118

Журавльов Я.О.	
Політичні настрої студентів з країн Глобального Півдня в Україні у 1960–1980-ті рр. крізь призму архівів КДБ.....	121
Паславська Н.О.	
Торгівля та ремесло в ранньомодерному Львові: огляд проблеми.....	125
Пятницькова І.В.	
До проблеми трансформації традиційної ментальності селян Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	129
Кравцов А.М.	
Проблема розпорошеності консисторських архівів (на прикладі архіву Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії).....	133
Банах Т.І.	
Проблема масових вбивств 1943 р. на Волині на польсько-українських семінарах істориків «Україна-Польща: важкі питання» (1996-2008 рр.).....	136
Баран Б.М.	
Господарсько-економічна діяльність Греко-католицької церкви, як консолідуючий чинник серед українського населення у Східній Галичині в 1923-1941 рр.....	140
Городницький Б.М.	
Вплив кодексу «Суд і розправа в правах малоросійських» на судову реформу Гетьманщини 1763 р.....	143
Грідіна А.Б.	
Справа українізації військових частин в 1917-1921 рр. у спогадах сучасників.....	146
Козак М.І.	
Західні впливи в комплексі озброєння військ Галицько-Волинської держави у ХІІ-ХІVст.....	150
Курильчук Н.Л.	
Колгоспне будівництво і жителі «Олевського прикордоння»: між владними проектами та реаліями життя.....	153
Кушпета Р.І.	
Образ Єгипту у пресі галицьких українців останньої третини ХІХ ст.....	157
Рекрутяк М.Я.	
Коливання різниці у віці між подружжям гуцулів села Ясіня в першій чверті ХХ ст.....	160
Сергієнко С.С.	
Внесок Луганського національного аграрного університету в історичні дослідження війни на Сході України.....	163
Тарасюк М.Ю.	
Одяг волинського міщанства та селянства литовської доби (за опублікованими джерелами).....	167

Чигринець Є.О.

Стратегія виживання та соціальна база населення Райхскомісаріату Україна 1941-1944 рр..... 170

Мартинчук Р.В.

Стереотипи про Польщу і поляків у свідомості сучасних українців..... 173

СЕКЦІЯ ФІЛОСОФІЇ**Волковський В.П.**

Громадянська релігія чи офіційна ідеологія: філософський аспект..... 177

Карпіцький М.М.

Вчення про три гуни й циклічна концепція часу в вайшнавізмі..... 183

Зборовська К.Б.

Досвід запровадження нової традиції мислення: що може сказати Ксенофан сучасному науковцю?..... 186

Карачевцева Л.М.

Суперечність філософських засад І. Канта та Й. В. Гете в розкритті сутності органіки..... 191

Якуніна К.І.

Теоретико-методологічні аспекти дослідження релігійної ідентичності..... 195

Малімон В.І.

Демонізація суспільних відносин як тренд сьогодення: архетипи зла і самотності..... 198

Петік Я.О.

Ключі до інтелектуальної історії: розгляд Вільгельмом Дільтеєм ранньої роботи Г.В.Ф. Гегеля «Життя Ісуса»..... 201

Марков Д.Є.

Святамбгу ступа із монастиря Гум Баха (Санкху, Непал): релігійний, політичний та філософський символізм (до питання соціо-релігійної історії та історії уявлень в домодерному та ранньомодерному Непалі)..... 205

Богачов М.А.

Комунікативна раціональність Ю. Габермаса у цифровому середовищі..... 209

Гудима І.О.

Український аспект феміністичної теології..... 213

Коханевич О.В.

Новий комунікативний характер функціонування сучасного телебачення: філософсько-культурологічний аналіз..... 217

Мироненко Р.В.

Розширена метафізика та сучасна аналітична філософія свідомості..... 220

Павлик Н.І.

Концепція «звільнення за життя» у джайнізмі (на прикладі філософського доробку Гемачандри)..... 222

Пучкова Д.Д.	
Лібертаріанський патерналізм: теорія «наджу» та її недоліки.....	226
Пшенична А.П.	
Розуміння структуралізму Мирославом Поповичем.....	229

СЕКЦІЯ ПРАВА

Демиденко В.О.	
Модернізація Основного Закону України крізь призму верховенства права..	232
Солоненко О.М.	
Правовий аспект стратегії розвитку конституційного судочинства.....	235
Бальцій Ю.Ю.	
Конституція України як основа розбудови суверенної України.....	239
Бевз О.В.	
Охорона культурної спадщини як умова втілення політики інтегрованого розвитку міст в Україні (правова регламентація).....	242
Біла-Тюріна Ю.З.	
Поняття та види послуг, що надаються Національною поліцією України.....	246
Кадала В.В.	
Адаптація принципів медіації в господарських правовідносинах.....	249
Капарулін Ю.В.	
Геноцид де-юре і де-факто: дослідження злочину в історико-правовому полі України.....	253
Стрільчук В.А.	
Глобалізація як фактор впливу на процеси реформування місцевого самоврядування в Україні.....	257
Федорончук А.В.	
Адміністративно-правовий статус громадських рад при органах публічної адміністрації.....	260
Андрієвська Л.О.	
Участь прокурора у виконавчому провадженні.....	264
Тінін Д.Г.	
Проблеми формування довіри населення як основний напрям роботи Національної поліції України в умовах реформування.....	268
Васечко В.О.	
Міжнародні стандарти статусу поліцейського: соціальний аспект.....	271
Стефанов Г.С.	
Окремі питання правового регулювання використання дрейфуючих буїв «Арго» у морських наукових дослідженнях.....	273
Томозов А.В.	
Екологічна міграція: поняття та правові ознаки.....	277
Відомості про авторів	280

Content

Preface	13
----------------------	----

SECTION OF WORLD HISTORY

Mudriievska I.	
The Main Components of the Politics of Historical Memory in the Kingdom of Saudi Arabia and the United Arab Emirates.....	15
Safarians Ye.	
The Features of the Foreign Policy Practices of the Self-Proclaimed "Nagorno-Karabakh Republic"	20
Zaletok N.	
British and Soviet Female Spies during World War II.....	23
Kurzenkova A.	
The Pilgård's Runestone: There Is Something about the "Mental Map" of Vikings and Ukrainian Landscape.....	27
Smereka B.	
Catalogus Baronum: Content of the Source, its Value and Fate.....	30
Bondar I.	
Actual Problems of Teaching World History in the Context of the Requirements of the New Ukrainian School.....	33
Hrytsyk L.	
The Plase of Interethnic Relations in the Foreign Policy Activity of the Republic of Kazakhstan.....	37
Usatenko I.	
Ukraine in the English-Language Imagined Geography Studies.....	42
Kravchenko M.	
Korean Division: Establishment and Authorities Institutalization of the Two Koreas in the mid-20th Century.....	47
Fil Yn.	
"Cultural Wars": Nationalism and Religion in Contemporary India	51
Droniv V.	
Traveling the Australian Continent in the Post-War Period.....	54
Ivanov D.	
British Foreign Policy towards China in the Post-bipolar World (1991–2010).....	59
Lushchak V.	
The Subject-Object Dichotomy of a Historical Source on the Example of Henry Wallace's Book "Toward World Peace"	63
Shatilov Ye.	
Sport as an Integral Part of the Image of States in the 20th-21th Centuries: the Vision of Researchers.....	67

Danylets V.	
On the Historiography of the Oil Embargo 1973-74.....	71
Chutkyi P.	
Pakistani-Chinese Relations in the Research of Pakistani Scholars.....	75
Havrylov V.	
The Problem of Confiscation of Property of the Kiev-Pechersk Lavra by the German Occupation Authorities during the Second World War.....	79
Bilobrovets B.	
Cultural Politics in Europe: Integration, Identity, Transculturalism.....	82
Latenko V.	
US Policy in the Congo during the Eisenhower Administration (June 30, 1960 - January 20, 1961).....	86
Motsiaka O.	
Turkey's Historical Ties with the Balkans as One of the Leading Factors in Intensifying its Modern Foreign Policy.....	89
Petrauskas O.	
Grassroots: Black Lives Matter as an Example of Anti-Discriminatory Movements in the USA.....	92
Serheieva A.	
USA – GUAM: Institutional History and Cooperation Prospects (1997-2021).....	96
Tkachenko V.	
"No More Protection... Except Evacuation": the Nuclear Threat and Civil Defense in Canada in the Second Half of the 1950s - Early 1960s.....	100
Umanska A.	
Cultural and Educational Activities of Jewish Intellectuals at the Beginning of the 20th Century as a Trigger to the Kultur-Lige Formation.....	104
Khomenko P.	
The Influence of the Russian Factor on Domestic Politics Situation of the Polish–Lithuanian Commonwealth 60-90's 18th Century.....	108
Chalyi A.	
18th Century Islamic Empires: Trends of Crisis/Development?.....	112
Yakuba V.	
The Role and Place of the Ukrainian Struggle during the Second World War – a Factor of Consolidation or Division of the National Narrative?.....	115

SECTION OF HISTORY OF UKRAINE

Mylko V.	
Social and Domestic Aspects of Overcoming Food and Fuel Deficit in Ukrainian Governorates during the First World War.....	118
Zhuravlov Ya.	
Political Moods of Students from the Global South Countries in Ukraine in the 1960s-1980s through the Prism of KGB Archives.....	121

Paslavska N.	
Trade and Crafts in Early Modern Lviv: Overview of the Problem.....	125
Piatnytskova I.	
To the Problem of Transformational Mentality of the Peasants of Dnieper Ukraine in the Second Half of the 19th - Early 20th Centuries.....	129
Kravtsov A.	
The Problem of Scattering of Consistory Archives (on the Example of the Archive of Pereiaslav-Boryspil Spiritual Consistory).....	133
Banakh T.	
The Issue of Volhynian Mass Murders in 1943 at Seminars of Polish and Ukrainian Historians "Ukraine-Poland: Difficult Questions" (1996-2008).....	136
Baran B.	
Economic Activity of the Greek Catholic Church as a Consolidating Factor among the Ukrainian Population in Eastern Galicia in 1923-1941.....	140
Horodnytskyi B.	
Influence of "Court and Reprisal in the Laws of the Little Russia" on Judicial Reform of the Hetmanshchyna in 1763.....	143
Hridina A.	
The Case of Ukrainization of Military Units in 1917-1921 in the Memories of Contemporaries.....	146
Kozak M.	
Western Influences in the Armament Complex of the Warriors of Halych-Volyn State in the 12th -14th Centuries.....	150
Kurylchuk N.	
Collective Farm Construction and the Inhabitants of the "Olevsk Frontier": between Power Projects and the Realities of Life.....	153
Kushpeta R.	
The Image of Egypt in the Press of Galician Ukrainians of the Last Third of the 19th Century.....	157
Rekrutiak M.	
Fluctuations in the Age Difference between the Hutsuls and the Village of Yasynia in the First Quarter of the Twentieth Century.....	160
Serhienko S.	
The Contribution of Luhansk National Agrarian University to the Historical Research of the War in Eastern Ukraine.....	163
Tarasiuk M.	
The Clothes of Volhynian Burghers and Peasants of the Lithuanian Era (According to Published Sources).....	167
Chyhrynets Ye.	
Survival Strategy and Social Base of the Population of the Reich Commissariat Ukraine 1941-1944.....	170
Martynchuk R.	
Stereotypes about Poland and Poles in the Consciousness of Modern Ukrainians.	173

SECTION OF PHILOSOPHY

Volkovskiy V.	
Civil Religion or Official Ideology: Philosophical Aspect.....	177
Karpitskyi M.	
The Doctrine of the Three Gunas and the Cyclical Concept of Time in Vaishnavism.....	183
Zborovska K.	
Experience of Introducing a New Tradition of Thinking: What Can Xenophanes Say to a Modern Scientist?	186
Karachevtseva L.	
Contradiction of the Philosophical Principles of I. Kant and J.V. Goethe in Disclosure of the Essence of the Organic.....	191
Yakunina K.	
Theoretical and Methodological Aspects of the Study of Religious Identity.....	195
Malimon V.	
Demonization of Public Relations as a Today's Trend: Archetypes of Evil and Loneliness.....	198
Petik Ya.	
Keys to Intellectual History: a Review of the Early Work by Wilhelm Diltei G.V.F. Hegel's "Life Of Jesus".....	201
Markov D.	
Svayambhu Stupa from Gum Baha Monastery (Sankhu, Nepal): Religious, Political and Philosophical Symbolism (to the Question of Socio-Religious History and History of Ideas in Pre Modern and Early Modern Nepal).....	205
Bohachov M.	
Habermas's Communicative Rationality in the Digital Environment.....	209
Hudyma I.	
Ukrainian Aspect of Feminist Theology.....	213
Kokhanevych O.	
The New Communicative Nature of the Functioning of Modern Television: Philosophical and Culturological Analysis.....	217
Myronenko R.	
Advanced Metaphysics and Modern Analytical Philosophy of Consciousness.....	220
Pavlyk N.	
The Concept of "Liberation While Still Alive" in Jainism (Hemacandra's Philosophy Case Study).....	222
Puchkova D.	
Libertarian Paternalism: Nudge Theory and Its Limitations.....	226
Pshenychna A.	
Understanding of Structuralism by Miroslav Popovych.....	229

SECTION OF LAW

Demydenko V.	
Modernization of the Basic Law of Ukraine through the Prism of the Rule of Law.....	232
Solonenko O.	
Legal Aspect of the Strategy of Development of Constitutional Justice.....	235
Baltsii Yu.	
The Constitution of Ukraine as the Basis for the Development of Sovereign Ukraine.....	239
Bevz O.	
Protection of Cultural Heritage as a Condition for Implementation of Integrated Urban Development Policy in Ukraine (Legal Regulations).....	242
Bila-Tiurina Yu.	
Concepts and Types of Services Provided by the National Police of Ukraine.....	246
Kadala V.	
Adaptations of Principles of Mediation in Economic Legal Relations.....	249
Kaparulin Yu.	
Genocide De Jure and De Facto: a Study of Crime in the Historical and Legal Field of Ukraine.....	253
Strilchuk V.	
Globalization as a Factor of Influence on the Processes of Local Government Reform in Ukraine.....	257
Fedoronchuk A.	
Administrative and Legal Status of Public Councils at Public Administration Bodies.....	260
Andriievskia L.	
Participation of the Prosecutor in the Final Proceedings.....	264
Tinin D.	
Problems of Forming the Trust of the Population as the Main Direction of the Work of the National Police of Ukraine under Conditions of Reform.....	268
Vasechko V.	
International Standards of Status Constabulary: Social Aspect.....	271
Stefanov H.	
Specific Issues of Legal Regulation of the Drifting "Argo" Floats Usage in Marine Scientific Research.....	273
Tomozov A.	
Ecological Migration: Concepts and Legal Features.....	277
Information about Authors	280

ПЕРЕДМОВА

Головним активом розвитку будь-якої науки є людський ресурс, особливо наявність генерації вмотивованих та здібних молодих вчених. Після 1991 р. українська наука пройшла не прості часи трансформації від радянської директивної наукової школи до інтеграції у вільне західне наукове товариство. На сучасному етапі саме покоління молодих вітчизняних вчених, яке виховувалось та навчалось у незалежній Україні є запорукою подальшого розвитку української науки. Збільшення кількості майданчиків та платформ для представлення та популяризації наукових досягнень молодих дослідників є можливістю їх зростання та становлення як фахівців.

У цьому контексті важливого значення набула п'ята Міжнародна конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» (в онлайн режимі – Zoom формат), яка відбулася 22 червня 2021 р. напередодні 30-тої річниці Незалежності України. Організаторами заходу виступили Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститут історії України НАН України, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Конференції подібного формату вже стали традиційними і проводяться починаючи з 2017 р. Подібні заходи і є тією платформою для апробації досліджень молодих науковців. Постійне розширення аудиторії учасників свідчить про те, що зазначений захід став одним з провідних майданчиків для наукових дискусій серед молодих учених. Варто зауважити, що конференція об'єднала молодих учених з десятків міст України, а також закордонних дослідників з Варшави (Республіка Польща). До Оргкомітету конференції було надіслано понад 100 доповідей. У заході взяли участь представники різних академічних установ, університетів, наукових інституцій Києва, Львова, Вінниці, Рівного, Полтави, Ужгороду, Тернополя, Старобільська, Харкова, Івано-Франківська, Острога, Житомира, Луцька, Кривого Рогу, Одеси, Херсону, Дніпра та Миколаєва.

Під час відкриття конференції у своєму вітальному слові до учасників конференції заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», кандидат історичних наук, доцент Солошенко Вікторія Віталіївна наголосила на цінності подібних наукових заходів для професійного розвитку молодих вчених. Було наголошено на важливості об'єднання зусиль та посилення наукової комунікації, особливо в непростий період карантинних обмежень.

Пленарне засідання було присвячене виступам і обговоренням цікавих та актуальних тем доповідей, більшість з яких надруковані у збірнику «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих

учених» 2021 р. Так, к.ю.н., старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, голова Ради молодих вчених при Відділенні історії, філософії та права НАН України Малишев О.О. поділився баченням щодо міждисциплінарної місії Ради молодих вчених при Відділенні історії, філософії та права НАН України. К.і.н., науковий співробітник, голова Ради молодих вчених ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» Мудрієвська І.І. окреслила головні складові політики історичної пам'яті в Королівстві Саудівська Аравія і Об'єднаних Арабських Еміратах. К.і.н., старший науковий співробітник, голова Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України Милько М.І. розповів про соціально-побутові аспекти боротьби з дефіцитом продовольства в українських губерніях у роки Першої світової війни. Підсумковим акордом пленарного засідання стала доповідь к.філос.н., наукового співробітника, голови Ради молодих вчених Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України Волковського В.П. на тему: «Громадянська релігія чи офіційна ідеологія: філософський аспект».

Після закінчення пленарного засідання, робота Міжнародної наукової конференції продовжилася в рамках наступних секцій: всесвітня історія, історія України, філософія, право.

За результатами роботи конференції 22 червня 2021 р. було підготовлено та надруковано збірник тез учасників конференції. До публікації у збірнику «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» 2021 р. долучилися студенти, аспіранти, молоді вчені провідних наукових установ НАН України та викладачі низки вищих навчальних закладів України.

Представлені у збірнику наукові праці авторів згруповані за чотирма напрямками відповідно до секцій роботи конференції: всесвітня історія, історія України, філософія та право. Вони мають різні хронологічні рамки і широку географічну репрезентативність. У наукових розвідках даного збірника проаналізовані актуальні проблеми міжнародних відносин, історії країн світу, історії України від часів Середньовіччя до сьогодення, досліджені актуальні питання філософії, права та різні суспільно-політичні проблеми.

Маємо надію, що традиція проведення конференцій молодих вчених та видання на їх основі збірників буде продовжена та розширена у наступні роки, незважаючи на нові виклики перед Україною та світом.

*Член кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
Кудряченко А.І.*

СЕКЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

І.І. Мудрієвська

к.і.н., науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ГОЛОВНІ СКЛАДОВІ ПОЛІТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В КОРОЛІВСТВІ САУДІВСЬКА АРАВІЯ І ОБ'ЄДНАНИХ АРАБСЬКИХ ЕМІРАТАХ

Досліджено головні складові політики історичної пам'яті в Королівстві Саудівська Аравія і Об'єднаних Арабських Еміратах. Звернуто увагу на історичний огляд утворення зазначених країн. Виявлено, що визначальну роль у формуванні політики історичної пам'яті в КСА і ОАЕ відіграли історичний розвиток регіону, релігія, традиції арабського суспільства. Підкреслено, що історична пам'ять в КСА і ОАЕ належить до ефективних механізмів впливу на формування та зміцнення національної ідентичності та консолідації.

Ключові слова: Королівство Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, історична пам'ять, релігія, створення держави, традиції, історико-культурна спадщина.

The Main Components of the Politics of Historical Memory in the Kingdom of Saudi Arabia and the United Arab Emirates

The main components of the politics of historical memory in the Kingdom of Saudi Arabia and the United Arab Emirates are studied. Attention is paid to the historical overview of the formation of these countries. It is revealed that the decisive role in the formation of politics of historical memory in KSA and the UAE played the historical development of the region, religion, traditions of Arab society. It is emphasized that historical memory in KSA and the UAE is one of the effective mechanisms of influencing for the formation and strengthening of the national identity and consolidation.

Key words: the Kingdom of Saudi Arabia, the United Arab Emirates, historical memory, religion, formation of the state, traditions, historical and cultural heritage.

На сучасному етапі розвитку України, коли особливо актуальним є питання консолідації українського суспільства, корисним є вивчення й використання досвіду стратегії реалізації державної політики історичної пам'яті не лише країн західнохристиянської цивілізації, але й ісламської. Також для співпраці України з арабськими країнами Перської затоки, важливим є розуміння їх менталітету, цінностей та історичних традицій. З цих позицій значний інтерес являє політика історичної пам'яті провідних країн арабського світу – Королівства Саудівська Аравія (далі – КСА) і Об'єднаних Арабських Еміратів (далі – ОАЕ).

Метою наукової розвідки є дослідження головних складових, характерних особливостей політики історичної пам'яті в КСА і ОАЕ,

звернувши увагу на спільні та відмінні риси цієї політики у зазначених країнах.

В КСА і ОАЕ усвідомлюють, що цілеспрямована підтримка консенсусу в суспільстві, посилення почуття патріотизму і єдності нації є запорукою розвитку держави в економічній та суспільній сферах. Саме тому на державному рівні значна увага приділяється формуванню і реалізації політики історичної пам'яті.

Основними факторами, які впливають на формування політики пам'яті в КСА і ОАЕ, є історичний розвиток регіону Перської затоки, релігійні цінності, традиції арабського суспільства.

Моделі політики історичної пам'яті двох країн формують, в першу чергу, ісламські цінності та традиції, які шануються і зберігаються як на рівні держави, так і на рівні суспільства. Однак у Саудівській Аравії ключовою ідеєю є позиціонування Королівства як батьківщини зародження Ісламу та центра ісламської цивілізації, де розташовані найбільші мусульманські святині Мекка та Медина. Саме ця ідеологема є однією із головних у реалізації саудівської політики пам'яті. Саудівська Аравія лідирує у спрямованості щодо зміцнення мусульманської солідарності світу, зокрема відіграла ключову роль у створенні Всесвітньої ісламської ліги та Організації ісламського співробітництва [1, с. 194].

Державною релігією в Саудівській Аравії є Іслам. Ваххабізм – це одна з течій в Ісламі, яка є домінуючою в Королівстві (отримала свою назву за іменем реформатора Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба). Ваххабізм є аскетичним, пуританським рухом у межах найбільш суворой в Ісламі ханбалістсько-юридичної школи (мазгабу), у якому особлива увага звертається на неухильне виконання настанов релігії. Ваххабізм виступав як релігійна фундаментальна база всього суспільно-політичного життя Саудівської Аравії, її внутрішньої та зовнішньої політики, сприяв зміцненню влади та консолідації саудівського суспільства [2].

У КСА та ОАЕ одними з головних складових політики пам'яті є наративи про створення держави, визначальну роль «батьків-засновників» країни, становлення владних інститутів. З глибокою повагою зберігають пам'ять про першого короля Саудівської Аравії Абдель Азіза ібн Абдель Рахмана Аль Сауда та першого президента ОАЕ шейха Заїда бін Султана Аль Нагаяна [1, с. 194].

Формування третьої саудівської держави – довготривалий період, висхідною подією якого стало захоплення 1902 р. Ер-Ріяду Абдель Азізом ібн Абдель Рахманом Аль Саудом (званим також просто Ібн Саудом або Абдель Азізом), а кінцевою – 1932 р., коли ця держава отримала свою сучасну назву – Королівство Саудівська Аравія (назвою було підкреслено центральну роль королівського дому в створенні аравійської централізованої держави). Новостворена держава отримала визнання від Османської імперії і Великобританії, які підтвердили статус еміра,

отриманий Ібн Саудом упродовж завоювань. У 1926 р. в Мекці на I Всесвітньому мусульманському конгресі цей статус був доповнений новим штрихом – визнанням учасниками конгресу суверенітету Ібн Сауда над Хіджазом, що дозволило йому стати королем і Служителем Двох Благородних Святинь [3, с.11-13].

У фундамент абсолютистської монархії були покладені релігійні, племінні і світські начала. Цей суперечливий симбіоз дозволив не тільки вижити, а й – завдяки нафтовому фактору – сформувати свою модель державності. Королівський режим мав усю повноту законодавчої і виконавчої влади, а також контролював систему адміністративного управління в провінціях. Верховенство держави залишалося безперечним. Король виступав уособленням влади сім'ї Саудитів, якій історично належить провідна роль в політичному житті країни.

Засновником і першим Президентом Об'єднаних Арабських Еміратів був шейх Заїд бін Султан Аль Нагаян, також відомий як Батько нації. Перший Президент зміг об'єднати різні бедуїнські племена окремих еміратів і створити єдину державу та консолідовану націю. Його називають «архітектором країни».

16 січня 1968 р. Велика Британія оголосила про намір відмовитися від військової присутності в зоні Перської затоки, що робило емірати вразливими для зовнішнього втручання.

Вирішальну роль у реалізації ідеї об'єднання еміратів південного узбережжя Перської затоки відіграв тодішній правитель Абу-Дабі шейх Заїд Бін Султан Аль Нагаян. Він встановив тісніші зв'язки з іншими еміратами. 18 лютого 1968 р. шейх Заїд і шейх Рашид бін Саїд Аль Мактум, правитель Дубаю уклали угоду про федерацію між двома еміратами [4]. Співробітництво між двома провідними еміратами заклало основу для утворення об'єднаної держави за участю північних еміратів.

Доклавши значних зусиль шейху Заїду разом з шейхом Рашидом вдалося переконати правлячі сім'ї інших еміратів про доцільність об'єднання у федерацію. 18 липня 1971 р. в Дубаї під час зустрічі лідерів 6 еміратів – Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Фуджейра, Умм-аль-Кувейн і Аджман було прийняте рішення про створення федерації – Об'єднаних Арабських Еміратів. Заснування незалежної, суверенної держави було офіційно проголошено 2 грудня 1971 р. 10 лютого емірат Рас-аль-Хайма приєднався до Федерації [5].

Правителі 7 еміратів сформували Вищу Раду Правителів, що діяла як верховна влада в новій державі. Коли постало питання, хто буде першим президентом новоутвореної держави, жодних дискусій не виникло, усі підтримали шейха Заїда. Вони обрали шейха Заїда бін Султана Аль Нагаяна першим Президентом на 5-річний термін. Шейх Заїд був переобраний на цю посаду декілька разів і залишався незмінним главою держави упродовж 33 років до своєї смерті 2 листопада 2004 р. [5].

Важливо зазначити, що ОАЕ – це федеративна держава, в якій Вища Рада є головним органом, що формує політику в ОАЕ, має повноваження як законодавчої так і виконавчої влади. Президент і віце-президент обираються зі складу Вищої Ради терміном на 5 років [5]. Всі рішення Вищої Ради ОАЕ є обов'язковими і остаточними.

Президент також обіймає посади Голови Вищої Ради ОАЕ та правителя емірату Абу-Дабі. Віце-президент традиційно одночасно є і прем'єр-міністром, правителем емірату Дубай.

Схожим для обох країн є те, що влада розуміючи регіональні етнокультурні відмінності своїх країн, обрала модель політики пам'яті, направлену на консолідацію суспільства, не роблячи різноманіття образів регіонів проблемою. Також політика історичної пам'яті має одним із своїх завдань окрім досягнення національної єдності – підтвердження легітимності правлячої верхівки, обґрунтування її права бути при владі.

Спільним для двох країн від початку їх заснування став рух шляхом модернізації (триває і досі). Нині КСА і ОАЕ – потужні, розвинуті країни, в яких, водночас, значна увага приділена збереженню і популяризації національної історії, традиційної культури, історико-культурної спадщини. Це проявляється в організації різних культурних заходів, наприклад, народних фестивалів, реставрації важливих історичних місць, створенні нових музеїв та ін. На території двох країн існує низка державних установ, через які держава так чи інакше реалізує політику пам'яті – архіви, науково-дослідні установи, музеї, бібліотеки [1, с. 194-195].

Варто зауважити, що донедавна акцент на популяризації національної історії, традицій та пам'яток в ОАЕ був більш помітним, ніж в КСА. Свідченням чого стали активний розвиток музейної справи, організація традиційних селищ, проведення низки культурно-етнографічних фестивалів національного масштабу, які дійсно об'єднують націю. Музеї, традиційні селища, фестивалі – це місця, де національна ідентичність кристалізується і матеріалізується як історична пам'ять. В певній мірі цей процес також пов'язаний із тим, що в ОАЕ дуже розвинутий туризм і, в свою чергу, «історичні місця» в ОАЕ приваблюють значну кількість туристів.

Проте з 2016 р. в КСА відбуваються масштабні реформи, які значною мірою впливають на політику історичної пам'яті. В цьому контексті значну увагу звернено на збереження і популяризацію національної, арабської, ісламської історико-культурної спадщини, зміцнення самобутніх культурних традицій. Пріоритетом визначено розвиток туристичної галузі. В цілому країна відкривається світові через знайомство з її культурним надбанням, цінностями, історією.

Ще однією характерною особливістю політики пам'яті ОАЕ є те, що її ключовою функцією є збереження та передача знань молодій генерації про спільне минуле суспільства, як основу самоідентифікації. Історична

пам'ять сприяє патріотичному вихованню та формуванню історичної свідомості молоді, в якій основою є розуміння і усвідомлення зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь [1, с. 195].

Враховуючи виклики глобалізації, присутність великої кількості трудових мігрантів (які є представниками близько 200 національностей і значно перевищують кількість громадян ОАЕ [4]), туристичну привабливість країни в ОАЕ існує нагальна потреба зміцнення національної ідентичності, збереження культурних традицій, етнічної самобутності. Саме тому держава проводить активну роботу у напрямі збереження, популяризації історико-культурної спадщини, формуванні та реалізації політики пам'яті, які є впливовими чинниками утвердження об'єднавчих цінностей у суспільстві [1, с. 196].

В КСА виховний та патріотичний компоненти політики пам'яті, які спрямовані на молодь, також присутні і стали більш промовистими із початком реформ у країні. Важливо відмітити, що нині характерною особливістю країни є значна частка молоді серед населення. Так, понад 60% жителів країни – це молодь до 30 років [1, с. 196].

Схожим для КСА і ОАЕ стало те, що в їх програмах розвитку – «Бачення Саудівської Аравії 2030» і «Бачення ОАЕ 2021» наголошено на збереженні національної ідентичності, посиленні почуття патріотизму нації, консолідації суспільства. Вагоме значення у цьому контексті відіграє державна політика пам'яті, так як історична пам'ять є провідним чинником самоідентифікації членів соціуму.

Таким чином, історична пам'ять в Королівстві Саудівська Аравія і Об'єднаних Арабських Еміратах є важливим елементом суспільного життя, знаходячи відображення у різних культурних формах. Історична пам'ять в КСА і ОАЕ належить до ефективних механізмів впливу на утвердження національної свідомості народу, формування та зміцнення національної ідентичності та консолідації.

Використані джерела та література:

1. Мудрієвська І.І. Політика пам'яті як складова формування національної ідентичності та консолідації Королівства Саудівська Аравія і Об'єднаних Арабських Еміратів в умовах сучасних трансформацій. *Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.)*: монографія / керівник авторського колективу – член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І., науковий редактор: к.і.н., доц. Солошенко В.В., технічний редактор: к.політ.н., с.н.с. Розумюк В.М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2021. С. 173-196.
2. Швед В.О. Історична пам'ять як складова забезпечення консолідації Саудівської Аравії та Єгипту в умовах сучасних трансформацій: висновки для України. URL: <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/istorychna-pamyat-yak-skladova-zabezpechennya-konsolidaciyi-sauidivskoyi-araviyi-ta>.

3. Косач Г.Г. Саудовская Аравия: «религиозное государство» или «государственная религия». *Религия и общество на Востоке* / отв. ред. А.В. Сарабьев; Институт востоковедения РАН. Москва: ИВ РАН, 2017. Вып. I. 290 с. С. 7-50.

4. About the UAE. URL: u.ae/en/about-the-uae

5. Посольство Об'єднаних Арабських Еміратів в Україні. *United Arab Emirates Ministry of Foreign Affairs and International Cooperation*. URL: <https://www.mofaic.gov.ae/uk-UA/Missions/Kiev/The-UAE>

Є.В. Сафар'янс

к.і.н., науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК САМОПРОГОЛОШЕНОЇ «НАГІРНО-КАРАБАСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»

У тезах автор намагається визначити особливості зовнішньополітичних практик самопроголошеної т. зв. «Нагірно-Карабаської Республіки» (НКР). Охарактеризовано причини орієнтування НКР в своїй «зовнішньополітичній стратегії» на Вірменію та Росію. Проаналізовано мотиви Російської Федерації щодо підтримки НКР й інших квазідержав регіону, а також роль у цьому процесі «Співдружності невизнаних держав» (СНД-2).

Ключові слова: Росія, Вірменія, НКР, квазідержава, СНД-2.

The Features of the Foreign Policy Practices of the Self-Proclaimed "Nagorno-Karabakh Republic"

In the theses the author tries to determine the features of foreign policy practices of the self-proclaimed so-called "Nagorno-Karabakh Republic" (NKR). The reasons for the NKR's orientation in its "foreign policy strategy" to Armenia and Russia are described. The motives of the Russian Federation to support the NKR and other quasi-states of the region, as well as the role of the Commonwealth of Unrecognized States (CIS-2) in this process are analyzed.

Key words: Russia, Armenia, NKR, quasi-state, CIS-2.

Республіка Арцах або ж Нагірно-Карабахська Республіка була проголошена 2 вересня 1991 р. на обласній сесії Ради народних депутатів Азербайджанської РСР. 10 грудня 1991 р. на референдумі 99,89% виборців підтримали це рішення, проте результати голосування визнала лише Вірменія. 6 січня 1992 р. прийнято декларацію «Про державну незалежність Нагірно-Карабаської Республіки» (скорочено – НКР). До проголошення НКР згадана область була складовою територією Азербайджану, саме це стало причиною вірмено-азербайджанської війни 1988-1994 рр., в якій де-факто РФ допомагала Вірменії. Перманентні зіткнення між обома сторонами виникають досі. Україна не визнає НКР і вважає ці землі територією Азербайджану.

ООН не могла визнати створені у такий спосіб квазідержави, саме тому Кремль в 1992 р. створив організацію для самопроголошених республік-«вигнанців» – Союз невизнаних держав. Туди увійшли «Республіка Абхазія» (РА), «Республіка Південна Осетія» (РПО), «Нагірно-Карабаська Республіка» (НКР) та «Придністровська Молдавська Республіка» (ПМР) [3, с. 159-173].

22 листопада 2000 р. у т. зв. «столиці» ПМР – а фактично окупованому Росією молдовському місті Тирасполі – організовано нараду між т. зв. «міністрами закордонних справ» ПМР, НКР, РА та РПО, під час якого погодили створення консультативного органу СНД-2 – т. зв. «Рада міністрів закордонних справ». Сторони домовились, що такі з'їзди надалі відбуватимуться не рідше двох разів на рік [4, с. 48].

2-3 липня 2001 р. відбувся другий з'їзд «ради» у Степанакерті (т. зв. «столиці» НКР), під час якого був розроблений, узгоджений та прийнятий регламент організації. Під час з'їзду також обговорювали прийнятий 28 червня 2001 р. Державною Думою РФ у першому читанні закон «О порядке образования новых субъектов федерации», оскільки він, на думку учасників зустрічі, міг відкрити квазідержавам шлях входження до складу РФ. «Союз невизнаних держав» впродовж років не подавав ознак життя, саме тому журналісти та експерти цілком закономірно охрестили переформатовану організацію такими прізвиськами з негативною коннотацією: «Союз маргіналів», «СНД для маргіналів» [2]. Самі учасники з'їзду також хотіли обрати якусь іншу назву. Було запропоновано назвати об'єднання НАТО-2 (НКР, Абхазія, Трансністрія (ПМР) та Осетія). Проте у пресі та публічному вжитку закріпилася нова назва – «Співдружність невизнаних держав» (СНД-2). Після II з'їзду між квазідержавами почало налагоджуватись і «двостороннє співробітництво».

В складній ситуації опинився Азербайджан, влада якого мусила рахуватися не лише з військовим, політичним та економічним тиском РФ, але й потужними вірменськими діаспорами США, Франції та країн Близького Сходу, які також здійснювали фінансову та дипломатичну підтримку НКР.

Це надавало підстави для оптимізму ватажків НКР, які у період з 2002 по 2006 рр. були впевнені у тому, що їхня «республіка» невдовзі буде визнана міжнародною спільнотою. Наприклад, т. зв. «голова МЗС» НКР Арман Мелікян навесні 2005 р. в інтерв'ю зазначив: «Відбуваються зміни, котрі надалі можуть призвести до фактичної реалізації міжнародного визнання НКР, і ми намагаємось прискорити цей процес» [1].

В цей період вплив вірменської діаспори також сприяв спробам ватажків НКР відмежуватися від СНД-2 та надмірного російського впливу.

Так, на думку вірменського журналіста Самвела Мартиросяна, зустрічі членів СНД-2 майже завжди відбувались під патронажем Росії. В квітні 2005 р. він зазначив у статті: «Зовсім нещодавно подібна зустріч між

головами Абхазії, Південної Осетії і президентом РФ Володимиром Путіним відбулася в Сочі. Були аналогічні рандеву і в Москві. Ситуація же довкола Карабаху зараз така, що надмірна прив'язка Степанокерта до Москви – не настільки актуальна для влади НКР, як це було раніше. Більше того, у Карабасі зараз все більше роблять ставку на зближення з США та Євросоюзом, присутність котрих в регіоні постійно посилюється. Саме тому проведення «збалансованої» зовнішньої політики потребує від Степанокерта відмови від дій, котрі би занадто однозначно штовхали би НКР в обійми Росії». Також Самвел Мартиросян додав, що важливим «чинником є те, що на території НКР немає, на відміну від трьох інших невизнаних республік, миротворчих військ, і в цьому плані Карабах не залежить від третьої сторони (мається на увазі РФ – Є.С.)» [1].

Зовнішньополітична орієнтація самопроголошеної НКР продиктована її безпосередньою залежністю від Вірменії. У досліджуваний період вірменські війська, чиновники, політики перебували на території НКР, її економіка була нерозривно пов'язана з економікою Вірменії. Фактично ми можемо визначати статус НКР як маріонеткова квазідержавна на окупованих Вірменією територіях Азербайджану. З огляду на економічну та військово-політичну залежність Вірменії від РФ, НКР також мала високий ступінь залежності від РФ та відповідну зовнішньополітичну орієнтацію на Росію та інші самопроголошені республіки пострадянського простору. Після Другої Карабаської війни 2020-го р. Азербайджан повернув більшу частину окупованих територій під власний контроль, а самопроголошена НКР взагалі опинилася під контролем російських військ. Населення НКР має змішану ідентичність: попри самоусвідомлення себе вірменами, місцеве населення також вважає себе одночасно і «радянськими людьми», у переважній більшості говорить російською мовою, міста названі на честь вірменських більшовиків. Ці риси споріднюють НКР із іншими квазідержавами регіону.

У підсумку зазначимо, що втручання РФ в Першу Карабаську війну на боці Вірменії та НКР, посприяло їх зорієнтуванню в зовнішній політиці на Росію. Також вказано, що з ініціативи РФ створено Співдружність Невизнаних Держав (т. зв. СНД-2) – союз підтримуваних Росією квазідержав пострадянського простору, до якого впродовж тривалого часу входила НКР.

Використані джерела та література:

1. Нагорный Карабах не считает себя «непризнанным». URL: <https://www.rosbalt.ru/main/2005/04/21/205109.html#>.
2. СНГ для маргиналов. URL: https://www.ng.ru/cis/2001-08-09/1_marginal.html.
3. Сафар'янс Є.В. Квазідержави пострадянського простору: причини та передумови їхньої появи. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць*. За заг. ред. канд. іст. наук,

доцента А.Г. Бульвінського. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 159-173.

4. Сафар'янс Є.В. СНД-2 та російський чинник в зовнішній політиці невизнаних державних утворень на території колишнього СРСР. *Засади зовнішньої політики пострадянських країн: цивілізаційні, геополітичні та соціально-економічні аспекти: збірник наукових праць*. За заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 43-53.

Н.В. Залсток

к.і.н.,

завідувач відділу архівознавства

Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

БРИТАНСЬКІ ТА РАДЯНСЬКІ РОЗВІДНИЦІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Наукова розвідка присвячена порівнянню особливостей діяльності та побуту британських та радянських розвідниць у роки Другої світової війни з метою не лише поглибити наявні відомості щодо їхньої участі у війні, але і з'ясувати спільне та відмінне у політиці тоталітарних та демократичних режимів щодо її організації. Авторка констатує, що обидві країни мали чимало спільного у підготовці та залученні до оперативних завдань розвідниць. Водночас британський уряд приділяв більше уваги їхній якісній підготовці.

Ключові слова: жінки, розвідка, Велика Британія, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Друга світова війна.

British and Soviet Female Spies during World War II

The paper compares the peculiarities of the activities and life of British and Soviet women-spies during WWII to deepen the available information about their participation in the war and find out the common and different features in the policies of totalitarian and democratic regimes concerning it. The author states that both countries had much in common in the preparation and involvement of female spies in operational tasks. At the same time, the British government paid more attention to their good training.

Key words: women, Intelligence, Great Britain, Union of Soviet Socialist Republics (USSR), World War II.

Жінки від самого початку війни мали особливий статус у службах розвідки. Відповідно до культурних норм багатьох країн світу, вони зазвичай виконували ролі жертв на війні, а не агресорів. Тому противник набагато частіше втрачав пильність в жіночій компанії, ніж у чоловічій. У зв'язку з цим у 1939-1945 рр. різні держави, як з демократичними, так і з недемократичними режимами правління, залучали жінок до роботи у розвідці, щоб отримати важливу інформацію про стан справ в лавах ворога.

Як СРСР, так і Велика Британія в роки Другої світової війни активно залучали жінок до служби у збройних силах, обидві країни впродовж війни навіть оголошували їх призови до війська. Однак офіційно британська влада, на відміну від радянської, заборонила жінкам застосовувати летальну зброю та виконувати бойові ролі на війні. Попри це на практиці все було не так однозначно, і деякі британки таки здобули бойовий досвід, і розвідниці були серед них. Так, у липні 1940 р. за наказом прем'єр-міністра В. Черчилля в країні створили Управління спецоперацій. До головних його завдань належали виконання таємних наказів, підтримання та підготовка членів руху опору в окупованих Німеччиною країнах (Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія та інші). Слід зазначити, що серед жінок у цьому Управлінні дуже малий відсоток становили безпосередньо спецагентки. Зокрема, за даними Дж. Паттінсон, у Французькій секції було 39 шпигунок, у Голлістській секції – 11, у Голландському офісі – 3, а в Бельгійській секції – лише 2 [1, р. 15]. Але навіть ці скромні цифри підважують твердження уряду Великої Британії про те, що англійки не виконували бойових ролей у Другій світовій війні.

У 1940 р. було запропоновано план підготовки агентів Управління спецоперацій, який включав чотири етапи. Для їх реалізації були запроваджені три типи шкіл – підготовчі, парамілітарні та заключні. На четвертому етапі, перед відправкою на завдання, агенти мали отримати фінальні настанови в штаб-квартирі у Лондоні [2, р. 2]. Тривалість навчання в кожній зі шкіл становила декілька тижнів.

Жінок-агентів тренували здебільшого за тими ж програмами, що і чоловіків. Як згадувала членка Управління спецоперацій І. Бейсден: «Ми мали справу з усім, від протитанкових гармат, до континентальної автоматичної зброї... На момент повернення до Лондона я вивчила багато способів вбивства» [1, р. 18]. Ці жінки отримували різні завдання, що мали виконуватися на території Великої Британії або поза її межами. Вони гинули під час виконання місій, сутичок із ворогом, потрапляли в полон, як і їхні колеги-чоловіки. Водночас посади в Управлінні спецоперацій були розподілені відповідно до гендерних ролей, де жінки частіше обіймали посади кур'єрів та радистів, тобто такі, де принаймні теоретично використання бойової зброї є дуже обмеженим. Радисти зазвичай мали працювати поодиночі, часто змінювати місцеперебування, щоб не дати ворогам можливості себе схопити. Вони забезпечували зв'язок групи з центром, передавали запити на постачання боєприпасами та всім необхідним, приймали зашифровану секретну інформацію та передавали її кур'єрам. Кур'єри передавали повідомлення, документи тощо, відповідно до завдання керівників, і мали вміти «розчинитися в натовпі», не привертати до себе увагу, залишатися непоміченими.

Що стосується СРСР, то його влада почала залучати жінок як розвідниць ще до початку радянсько-німецької війни. Зокрема, розвідниця

З. Воскресенська-Рибкіна, разом зі своїм командиром П. Журавльовим, знайшли докази підготовки нападу Німеччини на СРСР та повідомили Й. Сталіну, однак, як відомо, він проігнорував цю інформацію.

Побут та підготовка радянських розвідниць відрізнялися і залежали від конкретних завдань, які перед ними стояли. Зокрема, для їх навчання функціонували спеціальні школи розвідниць-радисток. Часто навчання було нетривалим, а групи – погано підготовленими. Так, І. Харіна (Іваннікова), яка пішла служити добровільно, закінчила ту саму розвідшколу, в якій готували З. Космодем'янську. Вона згадувала, що готували їх недовго, групи «одна за одною скидалися на парашутах в тил ворога. Багато з них були погано підготовлені, не стала винятком і наша група» [3]. Часто за браком часу, будучи не в змозі приділити належну увагу ґрунтовній підготовці розвідниць, радянська влада намагалася досягти мети кількістю, а не якістю підготовлених кадрів.

О. Нестеренко розповіла, як готували тилових розвідниць, до завдань яких належало перейти через лінію фронту, зайти вглиб окупованих територій і виконати певне завдання. Тренування тривало всього 3 тижні. Її група чисельністю 5 осіб проходила його в Красній Слободі Сталінградської області (нині – Волгоградської). В тренувальному таборі, розміщеному в лісі, було декілька таких груп, що мали суто жіночий склад. Чоловіків тут не тренували. З посестрами з інших груп спілкуватися було заборонено. Зміст навчання зводився до викладання основ тилової розвідки, особливостей поведження в тилу ворога. Для кращого засвоєння матеріалу розігрувалися типові ситуації, відпрацьовувалися правильні дії. За словами О. Нестеренко, «...вчили бути непомітними, безконфліктними і вміти все аналізувати. Тобто вчили всьому, що нам допомогло б виконати завдання і вижити» [4].

Не завжди в умовах навчання відпрацьовували важливі навички та вміння, як-то стрибки з парашутами. Так, за спогадами Е. Марковської (Курузової), яка в 1943 р. разом з подругою добровільно пішла на фронт і служила розвідницею, практичних занять зі стрибків з парашутом у них не було, тільки теоретичні. Тому перший її стрибок був здійснений в межах виконання першого розвідзавдання – в 1944 р. її групу у складі 4 осіб викинули на парашутах в Одеській області. Вони мали відслідкувати переміщення особового складу та техніки ворога, з'ясувати номери підрозділів, прізвища командирів, оборонні рубежі тощо [5, с. 3-5]. Водночас загальна тривалість її навчання перед відправленням на завдання становила 6 місяців. Програма включала основи поведження з радіостанціями, радіосправу, шифрування. Умови побуту розвідниць в тилу ворога залежали від конкретного місця виконання завдання, тамтешньої обстановки і вмілості розвідниці подбати про свій нічліг і харчування.

Таким чином, під час Другої світової війни Велика Британія та СРСР залучали жінок до служби у розвідці. Обидві країни навчали їх необхідним військовим навичкам, зокрема поводженню з різними видами зброї. Їхні оперативні завдання на службі передбачали виконання в тому числі бойових ролей. Попри це, британська влада, на відміну від радянської, факт використання жінками летальної зброї заперечувала. В країні існувала офіційна заборона на це. Отже, мусимо констатувати нещирість уряду Великої Британії щодо цього питання.

Аналізуючи рівень підготовки агенток, бачимо, що британська влада докладала більше зусиль і витрачала більше часу на нього. Причин може бути декілька, однак серед основних ми вбачаємо той факт, що країна перебувала у менш складній ситуації під час Другої світової війни. Адже їй вдалося уникнути сухопутного вторгнення у свої володіння, і її військовий контингент був менше задіяний на театрах бойових дій, ніж радянський. Звідси витікає менша кількість бойових втрат, які потрібно було терміново заміщувати новими військовими кадрами. Наприклад, британки мали змогу під час навчання відпрацьовувати стрибки з парашутом, що ж до радянських жінок, то спираючись на їхні свідчення, для деяких з них першим став стрибок під час безпосереднього виконання бойового завдання. Також траплялися випадки, коли радянські розвідгрупи тренували всього кілька тижнів перед завданням. У Великій Британії, натомість, існувала кількарівнева школа підготовки агентів. Побут розвідниць відрізнявся, залежав від особливостей їхніх завдань, місць їх проведення та вміння попіклуватися про себе в умовах їх виконання.

Використані джерела та література:

1. Pattinson J. 'Turning a Pretty Girl into a Killer': Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. *Gender and Interpersonal Violence Language, Action and Representation*. New York: Palgrave Macmillan, 2008. P. 11-28.
2. Rigden D. Introduction. *How to Be a Spy: The World War II SOE Training Manual*. Dundurn: Dundurn Press, 2004. P. 1-30.
3. Харина (Иванникова) И.М. Воспоминания. URL: <https://bit.ly/2SugBki>
4. Нестеренко А.А. Воспоминания. URL: <https://bit.ly/3foQHrw>
5. Ярухин Ю. Отважная радистка (Э. С. Курузова). Киев: Фонд ветеранов военной разведки, 2012. 22 с.

А.О. Курзенкова

к.і.н., доцент

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,

науковий співробітник

Державний науковий центр

захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

ПІЛЬГАРДСЬКИЙ РУНІЧНИЙ КАМІНЬ: ДЕЩО ПРО «МЕНТАЛЬНУ КАРТУ» ВІКІНГІВ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ЛАНДШАФТ

Основною метою дослідження є студіювання скандинавського рунічного напису Пільгардського каменю (о. Готланд, Швеція, X ст.) щодо топонімів, пов'язаних з українським ландшафтом. Аналіз логічних категорій засвідчує перетворення географічного простору в соціальний, що знайшло своє втілення у написі Пільгардського каменя, що об'єднав фізичний, людський і культурний ландшафти у «ментальну карту» зрозумілу певній групі шведських торговців – «fellows-in-trade».

Ключові слова: Епоха вікінгів, скандинавський рунічний напис, рунічний камінь Пільгард (Pilgårds), «ментальна карта».

The Pilgårds Runestone: There Is Something about the "Mental Map" of Vikings and Ukrainian Landscape

The main purpose of the study is to investigate the text of the Pilgård's runestone concerning the place name, which are connected with Ukrainian landscape. The analysis of logical categories testified to the study of geographical space, which turned into a social and was embodied in the inscription of the Pilgård's runestone. The inscription on runestone was fused the physical, humans and the cultural landscape into the mental map, which was comprehensible to a certain group of the Swedish fellows-in-trade.

Key words: the Viking Age, the Scandinavian rune inscription, the Pilgårds runestone, "the mental map".

Острів Готланд (Швеція) мав стратегічне розташування вздовж головного східного торгового шляху в X ст. Встановлення рунічних каменів (зокрема, Пільгарда (G 280)) свідчило про тривале мислення вікінгів, оскільки торгіві мережі втілювали життєво важливий вплив торговельного співтовариства Швеції в східному ландшафті [4].

Відповідно до наукових розвідок північноєвропейських дослідників Фрога, Кендри Уільсон та Метса Бертелла середньовічна географія найчастіше трактувалася з антропоцентричної точки зору в діалектиці з циркулюючим дискурсом [1, р. 13]. Результат – це те, що можна сформулювати як «ментальну карту», тобто уявне розуміння взаємозв'язків місця і простору.

Так, скандинавські рунічні написи відображують «ментальну карту» оточення вікінгів, яку вони, як група торгових співтоваришів, створили для розуміння і «переживання» східного ландшафту. Це був особливий спосіб упорядкувати світ, окреслити простір та соціальні відносини [1, р. 13].

Побудова та передача «ментальних карт» були пов'язані з міжміськими торговими мережами, що поєднували знання про шляхи та землі, що зустрічались. Таким чином, зв'язок між шведським та українським ландшафтами був закодований рунічними написами.

Названі місця (*виявлені логічні категорії, що зафіксовані в написах: (Ru[ff]stæini ['Rofstein'], Æifur ['Aifor'])*) є свідченням рунічних знань, що конструюють ці пейзажі, їхнє розуміння та взаємозв'язок між собою [4].

Зростання наукового інтересу до дослідження рунічних каменів в контексті торгових мереж вікінгів, що інтелектуально стимулювали середовище, об'єднуючи знання та ідеї з різних місць, засвідчили останні наукові доробки Крістофа Кілгера, старшого викладача кафедри археології та давньої історії університету Упсали [3]. Особливо актуалізується вивчення географічних концепцій, виявлених у давньоскандинавських текстах через топоніми, географічні описи, що показують останні наукові розвідки північноєвропейських вчених Фрога, Кендри Уїлсон та Метса Бертелла [1].

Стратегічною метою дослідження стало студіювання рунічного каменю Pilgårds (G 280), що втілює географічні знання шведської торгової спільноти про український ландшафт, включивши його до «ментальної карти» яку вони як «fellows-in-trade» створили.

Головною ідеєю дослідження стало впровадження діяльного «інструментарію» до вивчення скандинавських рунічних написів як історичного джерела – методу контент-аналізу, що виявився ефективним в опрацюванні матеріалу електронної загальноскандинавської бази даних рунічних написів (Samnordisk runtextdatabas) Упсальського університету [4].

Матеріал, запропонований історику рунічними написами, включає унікальні дані про географічні назви, пов'язані з торгівлею вікінгів. Адже, вони є свідченням існування осередку скандинавських торговельних співтовариств, що об'єднували знання про ландшафти торгових мереж [3, р. 50]. Знаменитий рунічний камінь Пільгарт з північно-східного Готланда є прямим свідченням про людей, які брали участь у торгових експедиціях. Початкове місцезнаходження каменю невідомо, але він, ймовірно, знаходився неподалік від гавані вікінгів у затоці Боге. Пільгарт датується X століттям (*Готланд, Швеція, G 280*), свідчить про функціонування південного торгового шляху вздовж Дніпра [3, р. 50].

Напис засвідчує невдалу експедицію вглиб Русі, яка трагічно закінчилася біля Айфору на Дніпрі: «*biarfaa : statu : sis[o] stain ¶ hakbiarn :brupr¶ rupuisl : austain : imuar ¶ is af[a] : st[ai]n[a] : stata : aft : raff[a] ¶ su[b] furi : ru[ff]staini : kuamu ¶ uit i aifur : uifil ¶ [ba]up [u=m]*» [4].

Напис називає людину, яка, очевидно, загинула на південь від Ru[f]stæini ['Rofstein'], подорожуючи в Æifur ['Aifor']. Останній засвідчує

одну з небезпечних дніпровських ділянок, тоді як перший був визначений як Дніпровський поріг [4].

Пільгардський камінь називає шість осіб чоловічої статі експедиції, з яких чотири були згадані як брати, припускаючи існування організації міжміських підприємств. Однією з особливостей острівних суспільств, як вважає дослідник Крістоф Кілгер – формування колективної ідентичності шляхом ідентифікації в групі та її підтримка за допомогою внутрішньогрупової взаємодії. За словами Крістофа Кілгера, брати, згадані на камені Пільгарда, не обов'язково можуть бути родичами в біологічному сенсі, але вони могли б вважати себе братами, співтоваришами, які брали участь у спільних підприємствах далеко на схід [3, р. 52].

У рамках дискусії про камінь Пільгарда, його походження та інтелектуальне середовище, що стоїть за написом, Магнус Каллстрем вважає, що північно-східний Готланд міг бути центром використання рунічних написів.

З соціальної точки зору, такі острівні суспільства, як Готланд, вочевидь, були на передовій торгівлі та спілкуванні у «вікінгській діаспорі» [2, р. 127]. У процесі подібних міжміських торгових мереж вікінгів на східному шляху український географічний простір перетворився на соціальний і знайшов своє віддзеркалення в Пільгардському рунічному написі. Напис поєднав фізичний, людський і культурний ландшафти у «ментальну карту», що була зрозуміла певній торгівельній спільноті.

Отже, Пільгардський рунічний камінь створив пам'ятні ситуації: вікінги уявляли простір з їхньої антропоцентричної точки зору. Вони структурували інформацію про український ландшафт та дали оцінку місцю призначення [5]. Нарешті, рунічний камінь безперешкодно вплітався як в індивідуальну, так і в колективну пам'ять. Такі циркулюючі знання про ландшафт, ймовірно, були невід'ємною частиною рунічних написів.

Використані джерела та література:

1. Bertell M., Frog M., & Willson K. Looking across the Baltic Sea and over linguistic fences. In: Bertell, M., Frog, M., & Willson, K. (Eds.) *Contacts and Networks in the Baltic Sea Region: Austmarr as a Northern Mare nostrum, ca. 500–1500 AD*. Crossing Boundaries: Turku Medieval and Early Modern Studies. Amsterdam University Press, 2019. pp. 11-25.
2. Källström M. Gotlandic Picture Stones as Sources for Runology and the History of Scandinavian Languages. In: M. Herlin Karnell (Ed.) *Gotland's picture stones: bearers of an enigmatic legacy*, *Gotländskt Arkiv* 84. Visby: Gotlands Museum, 2012. pp. 119-128.
3. Kilger Christoph. Long distance trade, runes and silver: a Gotlandic perspective. In: Laila Kitzler Åhfeldt, Charlotte Hedenstierna-Jonson, Per Widerström & Ben Raffield (Eds.) *Relations and Runes – The Baltic Islands and Their Interactions During the Late Iron Age and Early Middle Ages*. Riksanantikvarieämbetet, 2020. pp. 49-63.

4. Uppsala universitet. "Samnordisk runtextdatabas". Accessed February 22, 2021. URL: <https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?if=srdb&table=srdb>.
5. Westholm G. Gotland and the surrounding world. In: A.-M. Pettersson (Ed.) *The Spillings Hoard. Gotland's Role in Viking Age World Trade*. Visby: Fornsalens Förlag, Gotlands Museum, 2009. pp. 109-52.

Б.В. Смерека

к.і.н, науковий співробітник

Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

CATALOGUS BARONUM: ЗМІСТ ДЖЕРЕЛА, ЙОГО ЗНАЧЕННЯ І ДОЛЯ

В середині XII ст. в завойованому норманами півдні Італії було укладено реєстр місцевих феодалів, їхніх ленів та військових зобов'язань перед монархом. Це унікальне джерело, що за своїм значенням не поступається «Книзі Судного дня», залишається маловідомим серед дослідників. Драматичною була його доля – рукопис спалили невдовзі після укладення, а потім відновили по пам'яті придворного нотарія. В 1943 р. його знову було втрачено у вогні, але завдяки фотокопіям зміст документа вдалося відтворити та опублікувати.

Ключові слова: Королівство Сицилія, нормани, феодали, реєстр.

Catalogus Baronum: Content of the Source, its Value and Fate

In the middle of the 12th century in the Norman-conquered south of Italy, a register of local feudal lords, their fiefs and military obligations owed to the monarch, was compiled. This unique source, which is not inferior in importance to the Domesday Book, remains little known among researchers. Its fate was dramatic – the manuscript was burned shortly after its compiling, and then recreated from memory of the court notary. In 1943, it was lost in the fire again, but thanks to photostats, the contents of the document were reproduced and published.

Key words: Kingdom of Sicily, Normans, feudal lords, register.

В 1130 р. в самому центрі Середземномор'я виникла нова держава – Королівство Сицилія. Відбулося це в результаті об'єднання однойменного острова з рядом регіонів на півдні Апеннінського півострова – Апулією, Калабрією та іншими. Останні були завойовані норманами в середині XI ст. у Візантії (місцеві князівства були її формальними васалами), острів – ними ж наприкінці століття у арабів. Першим правителем нового Королівства став граф Сицилії Рожер II. У 1152–1153 рр. за його наказом було укладено «Каталог баронів» (*Catalogus baronum*) – перелік феодалів окремих регіонів Сицилійського королівства із зазначенням переліку військових зобов'язань перед монархом в обмін за надані лени. В «Каталозі» фігурують імена 8620 феодалів [1, с. 159].

З джерелознавчої точки зору «Каталог» – це збірник трьох різних документів. Найбільшим за обсягом є т. зв. *Quaternus Magne Expeditionis*.

Саме його уклали за правління Рожера II та заново відтворили в час перебування на троні його онука Вільгельма II наприкінці 60-х рр. XII ст. Він включає 1262 позиції. Другий безіменний рукопис містить переліки лицарів (*milites*) міст Арче, Сора та Аквіно (на північній околиці королівства, поруч з Папською областю). Він був укладений у 1175 р. (позиції 1263–1372). Третім документом, що входить до складу «Каталогу баронів» є реєстр, складений приблизно у 1240 р. в час правління Фрідріха II Гогенштауфена (під контролем цієї династії Сицилійське королівство перебувало з 1194 р.) під назвою *Pheudatarii Justitiariatus Capitanante*. Він включає в себе володіння феодалів (позиції 1373–1427) та духовенства (позиції 1428–1442) в Капітанаті – історичному регіоні, що займав територію нинішньої провінції Фоджа на півночі Апулії [2, с. 2].

Два заключні документи невеликі за обсягом і в останньому випадку навіть не стосуються нормандського періоду королівства. *Quaternus* становить левову частку всього «Каталогу баронів». Вперше такою назвою колекцію перелічених документів окреслив Карло Борреллі, який відредагував названі тексти рукописів у 1643 р. У науковій літературі цей термін зазвичай використовується для означення саме *Quaternus Magne Expeditionis*.

Географічно документ охоплює герцогство Апулію та князівство Капуя. Першими у ньому перелічені феодали Тера-де-Барі й Таранто, останніми – феодали регіону Абруццо на північній околиці королівства. Графства у документі згадуються в такому порядку: Гравіна → Андрія → Конверсано → Трикаріко → Монтескаліозо → Лечче → Чівітат → Буональберго → Лорітелло → Лесіна → Авелліно → Принчіпато → Марсіко → знову Принчіпато → Конца → Бальвано → Молізе → Карінола → Аліфе → Казерта → Фонді → Маноппелло → Апрутіум (нині провінція Терамо в регіоні Абруццо) → Сангро → Лорето → Челано → Альбе.

Перерахуємо також відсутні в «Каталозі» регіони Сицилійського королівства. Не зафіксовані в документі герцогства Неаполь, Амальфі та Сорренто (колишні васали Візантії). Місто Беневенто з околицею також пропущене, оскільки було ексклавом Папської області. Відсутні згадки і про доменні землі монарха. Відомості про них зберігалися в окремій книзі під назвою «дафетір» (*dafetir*), що була укладена у відомстві під назвою *duana de secretis* (грец. *μέγα σέκρετον*, араб. трансліт. *ad-dīwān al-ma'mūr*). Установа перебувала в Палермо і займалася ревізією коронних маєтків. Останні зосереджувалися в основному на Сицилії та в Калабрії. Ймовірно тому ці регіони відсутні в «Каталозі баронів». Не виключено, що з ініціативи Рожера подібні на «Каталог» реєстри укладалися для всього королівства, або ж монарх намагався доповнити наявні у нього відомості з «дафетіра» (про Калабрію та Сицилію) даними про Апулію та Капуя. Так чи інакше, документів про Калабрію та Сицилію на зразок «Каталогу баронів» дослідниками не виявлено [3, с. 58-59].

«Каталог баронів» є унікальним джерелом, якому немає аналогів в інших середньовічних європейських королівствах. До певної міри цей документ схожий на знамениту «Книгу Судного дня», яка, однак, була укладена з іншою метою і є радше раннім зразком загального перепису населення. «Каталог баронів» містить цінну інформацію для вивчення розвитку феодалізму на прикладі поліетнічного та мультикультурного регіону, яким в період зрілого середньовіччя був південь нинішньої Італії. Документ має значний потенціал для провадження просопографічних досліджень південноіталійських феодалів XII ст. в контексті оцінки розмірів їхніх володінь, а також для аналізу топоніміки названих вище регіонів.

Доля «Каталогу» була драматичною. У березні 1161 р. під час заколоту місцевої знаті проти короля Вільгельма I (сина Рожера; відомого в історіографії як Вільгельм Злий за придушення в т. ч. згаданого вище виступу) рукопис разом з іншими документами кинули в багаття, розпалене у дворі королівського палацу. Після придушення заколоту реєстр феодалів було відтворено – головним чином, по пам'яті писаря Маттео із Салерно, який отримав за це титул протонотарія. Свою роботу над відтворенням тексту рукопису Маттео завершив у 1166 р. за правління короля Вільгельма II Доброго (старшого сина Вільгельма Злого).

Вдруге (цього разу безповоротно) вогонь знищив пам'ятку в середині XX ст. Сталося це через фатальний збіг несприятливих обставин. Із вступом у червні 1940 р. Італії у Другу світову війну керівником Державного архіву Неаполя Рікардо Філанг'єрі було вирішено перевезти найцінніші його зібрання до вілли Монтесано біля Сан-Паоло-Бель-Сіто (25 км на північний схід від Неаполя). Всього було переміщено 30 тис. томів актових документів та 50 тис. пергаментів у 866 справах. Менш цінні документи залишилися в Неаполі [4, с. 252].

27 вересня 1943 р. у відповідь на окупацію німецькими військами у місті та околицях спалахнуло повстання цивільного населення (відоме як «Чотири дні Неаполя»). Після вбивства в Сан-Паоло-Бель-Сіто німецького солдата бійці Вермахту 30 вересня спалили дотла віллу Монтесано разом з майже усіма справами (до цього дня солдати навідувалися сюди двічі, з'ясувавши, що тут зберігаються цінні архівні документи). Незадовго до підпалу Філанг'єрі, дізнавшись про наміри німців, звернувся до командувача з листом, в якому благав не чіпати розміщені у віллі зібрання. В ньому дослідник вказав на те, що серед документів присутні акти до історії династії Гогенштауфенів зі Швабії, що правила південною Італією в 1194–1268 рр. (в т. ч. згаданий вище реєстр *Pheudatarii Justitiariatus Capitanante*). До війни, як підкреслював Філанг'єрі, з цими документами часто працювали німецькі студенти та дослідники. Однак листа було проігноровано. Солдати, що організували підпал вілли, повернулися через годину на місце згарища, аби пересвідчитися, що місцевим жителям не

вдалося загасити пожежу. Окрім «Каталогу баронів» в той день у вогні були знищені оригінали договорів Неаполітанського королівства, більша частина архівів Королівства Обох Сицилій, частина зібрань Мальтійського ордену та низка інших унікальних документів [4, с. 252-255].

На щастя, зміст «Каталогу баронів» вдалося відтворити завдяки двом колекціям фотокопій (т. зв. «фотостатів»), зроблених до війни, та видати у 1972 р. під редакцією британської медієвістки Евелін Мері Джеймісон (дослідниця померла незадовго до публікації, підготовку на фінальній стадії провадив італійський вчений Ерріко Куоццо) [5]. Мовиться про фотокопії рукопису під назвою Angevin Register [укр. *Анжуйський реєстр*] 1322 А (242). Його було укладено писарями у XIV ст., які, у свою чергу, використовували документ кінця XIII ст. (відомого як «швабська копія»). Останній було укладено на основі оригінального *Quaternus Magne Expeditionis*.

Використані джерела та література:

1. История Италии: в 3 т. Т. 1 / под ред. С. Д. Сказкина (отв. ред.) [и др.]. Москва: Наука, 1970. 579 с.
2. Hill J. The Catalogus Baronum and the recruitment and administration of the armies of the Norman kingdom of Sicily: a re-examination. *Historical Research*. University of London. Volume 86, Issue 231. February 2013. P. 1–14.
3. Smith N. J. C. Servitium Debitum and Scutage in Twelfth Century England With Comparisons to the Regno of Southern Italy. Doctoral thesis. Durham University. Durham, 2010. 370 p.
4. Filangieri R. Report on the Destruction by the Germans, September 30, 1943, of the Depository of Priceless Historical Records of the Naples State Archives. *The American Archivist*. Vol. 7, No. 4 (Oct. 1944). P. 252–255.
5. Evelyn J. Catalogus baronum. Roma: nella sede dell'Istituto, 1972. XLV, 364 p., [8] c. di tav. di cui 1 ripiegata. (Fonti per la storia d'Italia).

І.В. Бондар

к.пед.н., старший викладач

Рівненський державний гуманітарний університет

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У СВІТЛІ ВИМОГ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

У статті досліджено теоретичні та практичні аспекти викладання всесвітньої історії у контексті вимог Нової української школи, окреслено умови реалізації модернізаційних підходів до формування змісту шкільної історичної освіти: гуманізації, багатоперспективності та полікультурності. Автор зосереджує увагу на виокремленні вимог до організації процесу роботи з історичними документами, які забезпечують успішне розв'язання проблем вивчення всесвітньої історії на сучасному етапі.

Ключові слова: *всесвітня історія, гуманізація, багатоперспективність, полікультурність.*

Actual Problems of Teaching World History in the Context of the Requirements of the New Ukrainian School

The articles explore the theoretical and practical aspects of the publication of world history in the context of the requirements of the New Ukrainian School, highlights the conditions for the implementation of modernization approaches to the formation of the content of historical education: humanization, multi-perspective and multiculturalism. The author focuses on highlighting the requirements for the organization of the process of working with historical documents, which provide a successful solution to the problems of studying world history at the present stage.

Key words: *World history, humanization, multi-perspective, multiculturalism.*

Відповідно до філософії Нової української школи комплексний аналіз нових завдань викладання історії у школі та практичних аспектів їх реалізації вказують на необхідність змін в усталеній системі історичної освіти, модернізації її змісту, впровадження нових підходів до організації освітнього процесу, його переорієнтацію на формування креативної компетентної особистості, здатної адекватно реагувати на глобальні зміни та виклики. Тому вивчення шкільної історії має відбуватися не тільки як процес накопичення знань, а й передбачати формування комплексу складних умінь, досвіду діяльності, ціннісних суджень. Ефективність цього процесу, на нашу думку, великою мірою залежить від упровадження нових підходів до формування змісту шкільної історії й організаційних форм і методів навчання та, особливо, від їх творчого спрямування на розвиток креативного потенціалу школярів у напрямі формування якостей, необхідних для опрацювання та засвоєння нової інформації, розвитку творчого стилю мислення і поведінки, дослідницьких і життєзабезпечувальних навичок, самостійної продуктивної діяльності, здатності до самонавчання. Такий підхід набуває особливої актуальності у процесі вивчення шкільного курсу всесвітньої історії.

Реалізація концептуальних засад Нової української школи актуалізує необхідність оновлення змісту шкільної історії з оперттям на стрижневі етичні ідеї сучасного гуманізму, теоретичне осмислення нових підходів у викладанні історії та осучаснення методичного інструментарію задля виконання окреслених завдань. Зазначене суголосне з Рекомендаціями Ради Європи щодо викладання історії у XXI столітті, які окреслюють стратегії модернізації змісту шкільної історичної освіти.

Умовами розв'язання означених проблем викладання всесвітньої історії постають: поглиблення гуманізації шкільної історичної освіти, уведення багатоперспективності та полікультурності у зміст навчального предмету, добір відповідних форм, методів та засобів навчання. Упровадження означених підходів у шкільну практику передбачає відмову

від акценту лише на політичній історії людства. У викладанні всесвітньої історії потрібно звертати увагу на залучення до вивчення таких аспектів: наслідків впливу політичних, економічних, культурних і соціальних процесів на життя пересічної людини, її побут, уподобання, погляди. У зв'язку з цим, центральне місце у змісті шкільної історичної освіти посідає історія повсякдення, яка розглядає зміни, які відбуваються у житті та побуті пересічних людей у різні історичні епохи [2]. Такий підхід розширює можливості розуміння історичного процесу, його динаміки через взаємозв'язок культурних, побутових історичних явищ, дозволяє відчувати минуле через «людський вимір», викликати бажання поринути у вир минулого (побутові подробиці, погляди, систему життєвих цінностей, мотиви вчинків представників різних соціальних станів тощо). Важливим аспектом викладання історії є тлумачення різних позицій, різних свідчень про одну й ту ж подію, презентація різних версій, різних перспектив, що сприяє розумінню природи історичних знань, усвідомленню учнями суб'єктивного характеру історичних оцінок, розвитку вміння критично сприймати інтерпретації історичного процесу дослідниками, здатності до власного бачення та аргументованого їх тлумачення та дозволяє «відчувати себе в чужій шкурі» на місці іншої людини, в іншому часі, в різноманітних історичних ситуаціях, тобто – історичну емпатію. У практиці навчання історична емпатія розуміється як «вміння поставити себе на місце будь-якої історичної особи, співпереживати її емоційні стани, висловлювати власні емоції у зв'язку з почутим, побаченим» [4]. За допомогою історичної емпатії учні можуть доповнити знання емоціями, враженнями, ставленням і переживанням сенсів минулого. Це дозволяє глибше проникнути у суть історичних явищ, процесів, співпереживати і зрозуміти вчинки учасників події. Отже, посилюється мотиваційна сфера школярів, знання стають більш глибокими.

У модернізованому змісті курсу всесвітньої історії необхідно надавати пріоритет культурній різноманітності, тобто, матеріалу, який упереджує стереотипи, подає образ позитивної взаємодії між різними країнами, релігіями та науковими школами в процесі історичного розвитку світу. Виняткового значення набуває проблема рівноваги загальнолюдських, європейських, національних та етнорегіональних цінностей. Таке розуміння викладання історії формує «європейський вимір шкільної історичної освіти», згідно якого акцентується увага на вивченні культурної спадщини народів, яка наочно демонструє взаємний позитивний вплив різних культур. Водночас, це не означає, що у шкільних курсах історії припиняється масштаби і значення етнічної та національної культурної різноманітності. Такий підхід передбачає звернення до досвіду відносин між людьми, різними спільнотами (як позитивного, так і негативного) і на цій основі формування в учнів здатності до міжкультурного діалогу. З огляду на вищезазначене, надзвичайно

важливого значення набуває вивчення тем, присвячених розгляду проблем всесвітньої історії, які носять суперечливий (контроверсійний) характер і в певному сенсі є дискусійними, що вимагає створення у процесі навчання умов для діалогу, відкритого й толерантного порівняння поглядів, позицій.

Зміст матеріалу, що вивчається, не повинен обмежуватися офіційними джерелами, статистикою урядових установ, а повинен передбачати звернення до широкого кола документів (писемних документів, усних свідчень, візуальних матеріалів тощо). Добір документів до уроків здійснюється з урахуванням необхідності показу життя людини в історичному часі та просторі, показу історії людства окремих періодів через долю, як пересічної людини, так і видатної історичної постаті [3; 4]. Залучення джерел, які інформують учнів про наявність різних точок зору на те чи інше історичне явище, передбачають розгляд тієї чи іншої проблеми з врахуванням різних перспектив – етнічних, соціальних, політичних тощо, є необхідним для вивчення суперечливих та контроверсійної питань історії. Таке структурування інформації забезпечує краще розуміння учнями динаміки подій на певному відрізку історії, прогнозованих і непередбачених наслідків політичних, економічних процесів, військових операцій тощо. За нашими спостереженнями, залучення до вивчення документів, які забезпечують «нове» прочитання історії, реалізує навчальний потенціал з позицій гуманізації, багатоперспективності, полікультурності історії, сприяє вихованню історичної емпатії та розвитку рефлексії. Успішне розв'язання проблем вивчення шкільної історії на сучасному етапі стає можливим за дотримання таких вимог: системне впровадження у процес навчання історії діяльнісного та компетентнісного підходів; вивчення фактів, які презентують політичні, економічні, соціальні, культурні процеси та їх вплив на життя людей, їх висвітлення відповідно до вимог цивілізаційного та культурологічного методологічних підходів; розгляд суперечливих версій та протилежних інтерпретацій історії із залученням інформації з різноманітних джерел; застосування у викладанні історії групових форм роботи, дискусійних методів навчання, рольових ігор, проєктів, ситуативного моделювання, використання комплексу завдань, розробленого на основі широкого кола історичних джерел з урахуванням багатоперспективності та полікультурності; спрямованість самостійної роботи учнів на формування умінь працювати з історичними документами (уміння інтерпретувати інформацію, аналізувати, порівнювати, зіставляти факти, події, процеси і явища, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, аргументувати власне бачення та тлумачення, формулювати оцінювальні судження тощо); використання освітнього потенціалу міжпредметного та мультидисциплінарного підходів, через встановлення змістових ліній (за ключовими компетентностями) з іншими навчальними дисциплінами.

Використані джерела та література:

1. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258 (дата звернення: 10.07.2021).
2. Рекомендації Rec (2001) 15 про викладання історії в XXI столітті в Європі. Рада Європи; Комітет Міністрів: Ухвалена Комітетом Міністрів 31 жовтня 2001 р. URL: <http://www.coe.int/T/F/Coop%20Education/L'enseignementdel'histoire/Histoiredu20e/Recommandation/RecommandationUkr.asp> (дата звернення: 10.07.2021).
3. Страдлінг Р. Багаторакурсність у викладанні історії. Посібник для вчителя. Київ: Видавництво Ради Європи, 2009. 60 с. 4.; Сучасні підходи до історичної освіти. Метод. додаток до навч. посіб. «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900-1939 рр.». Львів: НВФ «Українські технології», 2004. 128 с., іл.

Л.Ю. Грицик

к.і.н., науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

МІСЦЕ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН

У статті розглянуто особливості етнополітичного та етносоціального розвитку Казахстану після здобуття незалежності. Проаналізовано концептуальні засади національної політики Республіки Казахстан, її вплив на зовнішньополітичне позиціонування держави.

Ключові слова: Республіка Казахстан, міжетнічні відносини, міграція, зовнішня політика.

The Place of Interethnic Relations in the Foreign Policy Activity of the Republic of Kazakhstan

The article considers the peculiarities of ethno-political and ethno-social development of Kazakhstan after independence. The conceptual bases of the national policy of the Republic of Kazakhstan, its influence on the foreign policy positioning of the state is analyzed.

Key words: Republic of Kazakhstan, interethnic relations, migration, foreign policy.

Національні чинники є невід'ємним аспектом формування зовнішньополітичного курсу нових незалежних держав в умовах глобалізації. Зважаючи на історичний контекст етнодемографічного розвитку країн пострадянського простору й умови розвитку постбіполярного світу, врахування етнічного фактору є обов'язковим для забезпечення ними національної безпеки. Яскраво вираженим із 1991 р. стало культурно-цивілізаційне підґрунтя зовнішньополітичного позиціонування Республіки Казахстан, відповідно, міжетнічні відносини

мають вагомий вплив на двосторонні відносини з державами Центральної Азії та на зовнішньополітичну діяльність держави загалом.

За даними національного перепису населення в 2009 р., на території Республіки Казахстан проживають представники 126 етносів, з яких найбільш численними є казахи (63,1%), росіяни (23,7%), узбеки (2,9%), українці (2,1%), уйгури (1,4%), татари (1,3%) і німці (1,1%). На частку означених 7 етносів припадає 95,6% населення країни [1, с. 21]. З огляду на історичні обставини, до кінця 1990-х рр. представники титульного етносу не становили більшість населення держави, проте, статистика останнього десятиліття демонструє факт його послідовного зростання. Станом на початок 2020 р. казахи становили 68,51% населення країни, а частка росіян зменшилася до 18,85% [2].

Означені реалії обумовили концептуальні засади національної політики незалежного Казахстану. Так, «Стратегія становлення і розвитку Казахстану як суверенної держави» (1992 р.) одним із елементів соціальної модернізації країни проголошувала «розвиток етнічної самобутності і збереження національно-культурної різноманітності Казахстану» [3]. Згідно з Конституцією 1995 р. унеможлиблювалася дискримінація за національною, релігійною ознаками.

Формування інституційної бази державної політики у сфері міжетнічних відносин започаткувало створення в 1995 р. як консультативно-мовного органу Асамблеї народів Казахстану, якій у 2007 р. надано конституційний статус і право обирати дев'ять депутатів у Мажиліс Республіки Казахстан. Водночас, запропонована Головою Асамблеї Н.А. Назарбаєвим модель «суспільної злагоди і загальнонаціональної єдності», утверджувала реалізацію п'яти принципів: етнічне, конфесійне, культурне і мовне різноманіття; створення всіх умов для розвитку культури і мов етносів Казахстану; толерантність і відповідальність; консолідуюча роль казахського народу; єдність народу Казахстану. Концепція формування державної ідентичності Республіки Казахстан (травень 1996 р.) декларувала консолідацію казахстанського суспільства навколо казахського народу. У посланні Президента народу країни Казахстану «Казахстан-2030: Процвітання, безпека і покращення добробуту всіх казахстанців» (1997 р.) серед пріоритетів національної безпеки країни визначалася реалізація державної політики в демографічній і міграційній сферах.

Доповнює засади організації міжетнічних відносин у державі Доктрина національної єдності (2010 р.), Концепція зміцнення і розвитку казахстанської ідентичності та єдності (2015 р.). Визначальним документом щодо забезпечення міжетнічної злагоди є Концепція розвитку Асамблеї народу Казахстану (до 2025 р.), прийнята в 2015 р. Прикметно, що на офіційному рівні представники інших етносів означені не в якості «національних меншин», а розглядаються як «етнічні групи» і наділені

всією повнотою прав громадян єдиного народу Казахстану. Відтак, внутрішньополітичний дискурс щодо сфери міжнаціональних відносин свідчить про високий цивільно-правовий і громадський статус усіх етнічних груп у Казахстані.

Поряд із ратифікацією Республікою Казахстан понад 180 основоположних міжнародних нормативних правових актів у сфері регулювання міжетнічних і міжконфесійних відносин, принципове значення в ідентифікації держави на міжнародному просторі, реалізації політики багатовекторності має мовна політика. Закон «Про мови в Республіці Казахстан» від 1997 р. утворює статус казахської мови як державної й, водночас, вводить положення про офіційне вживання в державних організаціях і органах місцевого самоврядування нарівні з казахською російської мови (Ст. 5), створення умов для вивчення і розвитку мов народів Казахстану, а також використання мов національних груп при проведенні заходів у місцях їхнього компактного проживання.

З ініціативи Н. Назарбаєва з 2007 р. розпочато поетапну реалізацію культурного проєкту «Триєдність мов», згідно з яким казахська – державна мова, російська – мова міжнаціонального спілкування, англійська – мова інтеграції у світову економіку та світове співтовариство. Виправданими є висновки дослідників щодо такого формату взаємозв'язку мовної політики та ідентичності як свідчення про «поступове зниження уваги до російської мови і зростання значення англійської мови у ході інтеграції Казахстану в глобальні економічні зв'язки» [4, с. 147]. Проєкт є перспективним також з точки зору підвищення конкурентоспроможності кваліфікованих кадрів Казахстану та розширення можливостей професійної реалізації молоді.

Одним із аспектів зміцнення національної ідентичності постають плани щодо переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латиницю упродовж 2017-2025 рр. Таку мовну реформу здійснено більшістю тюркських країн. Її реалізація в Республіці Казахстан, з одного боку, свідчить про дистанціювання від радянського минулого, а з іншого, націлена на врахування особливостей комунікації, освітнього процесу в сучасному світі. Дані заходи мають непересічне значення і для зв'язків із діаспорою, враховуючи історично зумовлене використання її представниками 3 різних алфавітів казахської мови: у СНД – кирилиці, в КНР – арабської в'язі, в Туреччині – латиниці.

Завдяки означеним засадам і форматам реалізації національної політики в цілому на сучасному етапі в країні констатується достатньо стабільна міжетнічна ситуація, але на локальному рівні, особливо в південних областях Казахстану, спостерігаються конфлікти, які набувають етно-соціального характеру. Так, дані опитувань 2002-2016 рр., проведені Казахстанським інститутом стратегічних досліджень при Президентові РК (KICI) й ОФ «Центр соціальних та політичних досліджень «Стратегія» засвідчили статичність етноконфліктного потенціалу в Казахстані. За

вказаний період зафіксовано 8 ситуацій міжетнічної напруги (конфлікти у сільській місцевості).

Неоднозначні оцінки отримали зіткнення між казахами та дунганями в Жамбильській області Республіки Казахстан у лютому 2020 р. На офіційному рівні, за винятком характеристики конфлікту Президентом Касимом-Жомартом Токаєвим як «масової бійки з хуліганських намірів» [5], причини події не висвітлювалися. Водночас, в медіа дискурсі наголошувалося на перманентному конфліктному потенціалі міжетнічних стосунків у регіоні, що підтверджує наявність соціальних проблем, необхідності удосконалення етнополітики держави.

Одним із визначальних факторів формування етнодемографічної структури сучасного Казахстану залишається міграція. З відкриттям у 1992 р. І Всесвітнього курултаю казахів було започатковано практику повернення казахів на історичну Батьківщину. На початку 1990-х рр. до РК повернулося близько 1 млн казахів (оралманів) і вже наприкінці 1990-х рр. кількість казахів уперше з кінця 1920-х рр. перевищила половину населення держави.

Щодо зовнішньої міграції, то загалом упродовж 1999-2009 рр. у РК прибуло 650 662 особи. Домінують мігранти з країн СНД – 83,4% (найбільше з Узбекистану – 58,8% та РФ – 20,6%); з інших країн прибуло 107 881 особа (16,5%), серед яких з Китаю 52,6% [1, с. 39]. Дані Бюро Національної Статистики РК за 2010-2020 рр. засвідчують негативне сальдо міграції в Казахстані.

Трудова міграція, що зберігає тенденцію до зростання в ХХІ ст., як предмет міждержавних відносин залишається невід’ємним аспектом регіонального співробітництва та на рівні двосторонньої співпраці. Так, після підписання в 2010 р. Угоди про захист прав трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей в рамках Митного союзу, громадяни Білорусі, Казахстану і РФ отримали право працювати в цих країнах без обтяжливих дозвільних процедур. Із 4 квітня 2021 р. вступила в дію Угода між урядами Узбекистану і Казахстану про трудову діяльність і захист прав трудящих-мігрантів, які є громадянами Узбекистану, в Казахстані і трудящих-мігрантів, які є громадянами Казахстану, в Узбекистані.

Окрім того, казахськими дослідниками констатується продовження Казахстаном регіонального тренду трудової міграції із Киргизстану й Узбекистану до Південної Кореї з початку 2000-х рр. у рамках угод про трудову міграцію [6].

2019 р. позначився хвилею антикитайських протестів у Республіці Казахстан. Поряд із незадоволенням зростання економічної присутності Китаю, піднімалося питання утисків етнічних казахів у Сінцзян-Уйгурському автономному районі. Означений факт актуалізується в контексті геополітичної конкуренції між США та КНР. Це засвідчив візит держсекретаря США М. Помпео до Республіки Казахстан 2 лютого 2020 р.

У ході візиту М. Помпео закликав до припинення репресій у Китаї, що викликало різку критикуючу заяву посла КНР у Казахстані. Спираючись на засади багатовекторної дипломатії, оцінки даних заяв на офіційному рівні в Республіці Казахстан не висловлювалися. Водночас, існуюча в соціумі фобія щодо китайської міграції, спростовується експертами на основі статистичних даних [6].

На глобальному рівні загалом ефективна реалізація у Республіці Казахстан моделі міжетнічної злагоди та консолідації суспільства позначилася утвердженням позиціонування держави як центру міжкультурної і міжконфесійної згоди в розвитку «діалогу цивілізацій». Найбільш показовою в даному контексті стала ініціатива Казахстану щодо створення механізму просування міжкультурного та міжцивілізаційного діалогу – Наради із взаємодії і мір довіри в Азії (1992 р.).

У рамках співробітництва з країнами Центральної Азії та на континентальному рівні загалом пріоритетним напрямом взаємодії з урахуванням етнічного фактору є культурно-гуманітарна сфера. Так, наприклад, казахські товариства в різних країнах світу беруть безпосередню участь у створенні шкіл для вивчення казахської мови, за підтримки органів влади та недержавних організацій проводяться заходи культурного спрямування (2011 р. – Дні всесвітньої Асоціації казахів у Туреччині; 2012 р. – заходи щодо 60-річчя казахської діаспори в Туреччині тощо). На консультативній зустрічі глав держав регіону Центральної Азії в 2019 р. Н. Назарбаєвим запропонована ідея заснування Дня Центральної Азії, наголосивши, що «тема добросусідства і дружби між нашими державами має бути лейтмотивом, серцевиною кроків назустріч один одному в культурно-гуманітарній сфері» [7]. Водночас, Шавкатом Мірзіяєвим було висловлено пропозицію щорічного проведення напередодні свята Науриз Днів культури Центральної Азії. Схожі ідеї, націлені на зближення народів регіону через культурно-гуманітарну взаємодію, висловлювалися й представниками Киргизстану, Таджикистану та Туркменістану, що демонструє спільність інтересів.

Отже, модель етнополітичного розвитку Казахстану після розпаду СРСР є вагомим фактором формування іміджу країни на міжнародній арені. Формат організації міжетнічних відносин у Республіці Казахстан на сучасному етапі відповідає курсу багатовекторності як основи її зовнішньополітичної діяльності; заходи державного регулювання у сфері етнополітики створюють підґрунтя для зовнішньополітичних ініціатив держави у плані культурно-гуманітарної співпраці з державами Центральної Азії й світу загалом.

Використані джерела та література:

1. Аналитический отчет «Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года». Астана, 2011. 65 с.

2. Республика Казахстан. URL: https://www.akorda.kz/ru/republic_of_kazakhstan/kazakhstan
3. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006969#pos=3;-88
4. Баранов А.Н., Севги Кок. Трудный путь к гражданской нации: опыт нациестроительства современного Казахстана. *Проблемы постсоветского пространства*. 2021;8(1):136-151.
5. На юге Казахстана вспыхнул конфликт между казахами и дунганами. URL: <https://www.dw.com/ru/на-юге-казахстана-вспыхнул-конфликт-между-казахами-и-дунганами/a-52302954>.
6. Китайская миграция в Казахстан: не так страшен черт, как его малюют – эксперт. URL: <https://365info.kz/2019/09/kitajskaya-migratsiya-v-kazahstan-ne-tak-strashen-chert-kak-ego-malyuyut-ekspert>.
7. Магер Ю. Центральная Азия: добрососедство и сотрудничество в XXI веке. *Казахстанская правда*. 3 декабря 2019. URL: <https://kazpravda.kz/articles/view/tsentralnaya-aziya--dobrososedstvo-i-sotrudnichestvo-v-xxi-veke>.

І.А. Усатенко

к.і.н., викладач

КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

УКРАЇНА В АНГЛОМОВНИХ СТУДІЯХ З УЯВНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Тези доповіді присвячені висвітленню способів зображення України у сучасних студіях з уявної географії. У тексті йдеться про те, що дослідницький інтерес багатьох англомовних праць фокусувався навколо процесів ментального картографування як окремих регіонів України, так і всієї країни в цілому. Навіть попри скромну увагу до імагінативного досвіду об'єктивованого навколо українських теренів, його вивчення поволі утверджується в якості особливого напрямку досліджень, збагачуючи вітчизняну історіографію все новими візіями минулого.

Ключові слова: уявна географія, імагологія, постколоніальні студії.

Ukraine in the English-Language Imagined Geography Studies

The report is devoted to the highlighting of the ways of depicting Ukraine in contemporary imaginative geographies. It assumes that the research interests of a number of English-language works authors are focusing mostly on the processes of mental mapping the single regions of Ukraine and the entire country as well. Even despite the little attention to the imaginative experience objectified around the Ukrainian territories this line of research is gradually being established as a special area of humanities, enriching the domestic historiography with the new visions of the past.

Key words: imagined geographies, imagology, postcolonial studies.

Сучасний Оксфордський словник гуманітарних понять тлумачив термін «уявні географії» як «способи за допомогою яких у дискурсах та

реальності відбувається представлення географічних просторів, народів, культур та ландшафтів іншою групою» [3, р. 234].

Вченим, який перший ввів до наукового вжитку поняття «уявна географія» (або ж «імагінативна / ментальна географія») був відомий теоретик культури, засновник постколоніалізму Едвард Ваді Саїд. У своїй найважливішій праці «Орієнталізм» (1978) вчений зачіпав проблеми фіктивної реальності, співвідношення об'єктивного існування понять та явищ з їхнім відображенням в людській уяві [10, р. 49-73].

Попри те, що у *magnum opus* мислителя не знайшлося місця для України, книга зіграла вирішальну роль у становленні постколоніального дискурсу в нашій країні та поставила на порядок денний опцію деконструкції імперських фільтрів у баченні самих себе, своєї культури та історії. Разом з тим вивчення колоніальних практик управління залежними територіями дуже швидко зіткнулося з проблемою використання операцій маргіналізації шляхом іншування аборигенів, мапування та навішування ярликів не лише на захоплені простори, але й на представників підкорених народів [9, р. 23-42]. Саме тому можна стверджувати, що зв'язок поміж постколоніальною теорією, імагологією та уявною географією є дуже тісним, а розлогий корпус праць зазначених напрямів думки оперує подібним предметним полем.

Численні метонімії, метафори та концепти з франкомовних та англomовних праць вчених другої половини ХХ – початку ХХІ століть Ф. Фанона («Чорна шкіра, білі маски»), М. Фуко (масові форми насилля), Г. Бхаби (мімікрія), Г.Ч. Співак («subaltern» або «підпорядкований») сформували в українській академічній науці метанаратив примусу і контролю метрополії над уярмленою та нездатною до саморепрезентації колонією. Важливим елементом політики, до якого вдавались імперські центри, був інструментарій ментального картографування, яке виявилось досить тривким та зберегло свою актуальність навіть після розпаду найбільших колоніальних систем. Вивчення цього феномену та його потенційних наслідків відбувалося в декількох парадигмах, серед яких варто виділити, насамперед, постколоніальні студії, цивілізаційний підхід та соціальний конструктивізм.

Хронологічно одним з перших компонентів західної гуманітарної науки, який потрапив в Україну, досліджував реальнополітичні наслідки географічного маркування простору та намагався вивести можливі геополітичні перспективи регіонів на підставі їхніх культурних відмінностей, був цивілізаційний підхід у версії Семюела Хантінгтона. Хрестоматійна праця американського вченого «Зіткнення цивілізацій та перетворення світового порядку» (1996) не лише абсолютизувала значення культурних розбіжностей та умоглядної приналежності до тієї чи іншої цивілізації, але й висувала думку про Україну та цілий ряд інших держав як про країни, якими пробігає цивілізаційний розлам («cleft countries») [4,

р. 138], який уможливило розкол країни. З моменту початку анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі велика кількість європейських та світових дослідників пригадали «пророцтва» Хантінгтона та намагалися показати слушність американського науковця, проводячи множинні географічні лінії на мапах, які мали б відокремлювати один від одного носіїв різних ідентичностей, тоді як інші дослідники прагнули нівелювати аргументацію західного політолога.

Ще однією ідеєю, що була дотичною не до вивчення цивілізацій як таких, але визначала особливості дихотомії метрополія-колонія, була спроба аналізу процесу підміни осі Північ-Південь поділом Старого світу на Схід і Захід, в основі якої було закладено все те ж протистояння поміж уявними категоріями «Цивілізація» і «Варварство». Найбільш знайомим автором з цієї проблеми був Ларрі Вульф. На думку професора Стенфорду, зміна однієї просторової бінарної опозиції іншою хронологічно збіглася у часі з Просвітництвом, яке не лише задекларувало етос розуму, раціональності та вільнодумства на Заході, але й усталило стереотипи щодо варварів, що проживали на Сході. Частина світу, що її вивчав американський учений, пролягала не стільки неосяжними просторами Азії, або точніше не тільки ними, але, передусім, теренами лімесу західноєвропейської цивілізації [15, с. 217-283]. Сприйняття західноєвропейською людиною доби модерну часо-простору Сходу (глобального та локального) нагадувало континуум, де на одному боці превалювали зразкові цивілізація та раціональність, а на другому – зосереджувалися варварство та мракобісся. В ситуації зсуву європейських полюсів українські землі, очевидно, опинилися у числі тих регіонів, яким, на думку просвітників, треба було наздоганяти та переймати передовий досвід [15].

Суголосну думку щодо позицій наших земель сповідував у своїй книзі «Україна між Сходом і Заходом» американський історик українського походження Ігор Шевченко. Відомий візантиніст, який зауважував, що Захід в історії України був убраний то у візантійський далматик, то у польський кунтуш, пов'язував орієнтацію наших теренів з раптовою та безпідставною втратою Польсько-Литовською державою статусу західного краю, що мала місце у середині XVII - середині XVIII ст. У якості підтвердження своїх слів Шевченко наводив цікаві мистецтвознавчі пасажі, а також кейс Юрія Котермака-Дрогобича, історію успіху якого легше зрозуміти враховуючи те століття, в якому вона відбувалася [11, р. 12].

Близькою до позиції Ларрі Вульфа були також тези американської історикині Марії Тодорової, висловлені у досі не перекладеній українською книзі «Винаходячи Балкани» [12]. Препаруючи синонімічні, але не тотожні до орієнталізму пейоративні поняття «балканізму» та «балканізації» вона піднімала тему іншування глобальним Заходом

Південно-Східної Європи. Окрема увага у тексті була приділена і транзиту Центральної Європи в напрямку від Сходу до Заходу. Тодорова, яка мало згадувала Україну, натомість ретельно описувала значення притаманної для народів регіону міфологеми про викрадену Центральну Європу, яка повстала з треносу Мілана Кундери [5, с. 18–24]. Україна, яка, на жаль, перебувала зовсім у іншій системі координат на зламі 80-90-их років XX століття, не змогла скористатися шансом вписати себе у центральноєвропейський контекст.

Не єдиним, проте, ще одним фактором, який допоміг Чехії, Словаччині, Польщі та Угорщині (але не Україні) долучитися до процесів євроатлантичної інтеграції після розпаду Варшавського блоку, були також загальноєвропейські репрезентації Росії як «Іншого». Про це об'ємно писав норвезький політолог Івер Нойманн у своїй книзі «Використання Іншого. Схід у формуванні європейської ідентичності» [8, р. 65-113]. Соціальний антрополог описував механізми створення континенту, писав про інтеграцію на субрегіональному рівні у Північній Європі та про чергування загроз для Європи з боку російського, внутрішнього «Іншого» та турецьких чужинців з-зовні (спершу у вигляді сарацинів, а потім турків-османів).

Конституативна функція «Чужого» або «Іншого» в становленні європейського культурного ландшафту була відмічена в цілій низці творів, зокрема і у творах добре відомого в Україні Нормана Дейвіса. Окрім того, що валійський історик зазначав, що бар'єр войовничого ісламу змушував Європейський півострів самозосередитись та винайти феодалізм, а також створив культурний бастион, супроти якого тепер можна було визначати власне європейську ідентичність. «Європу, вже не кажучи про Карла Великого, годі уявити без Магомета» – писав науковець [16, с. 275]. Втім в українському контексті більш примітним є викриття Дейвісом царської вигадки про те, що українці – це «малоросіяни». Нагадаємо, що науковець зауважував, що насправді українці «ані малі, ані росіяни» [16, с. 59].

Поява подібних імперських личин, що їх дотепно демаскував у своїх творах Норман Дейвіс, була пов'язана з потребою легітимізації перебігу приєднання та освоєння нових земель. Дослідження ідеології узаконення анексії чужих територій фокусувалося на географічних межах окремо взятих регіонів. Приміром, уже згаданий Ларрі Вульф докладно вивчав процес конструювання Габсбургами міфу Галіції. Він стверджував у своїй книзі «Ідея Галичини» про те, що релігійна імператриця Марія Терезія потребувала морального виправдання захопленню Австрією земель іншої католицької держави. Звідси і воскресіння середньовічних зазіхань Угорської корони на Галич та його околиці [13, р. 15].

Територіальна приналежність Галичини, яка сприймалася в якості ймовірного П'ємонту представниками одразу двох націй, разом з географічними обрамленнями польського, українського та російських

національних проєктів та притаманними їм ідіомами («польськості», «українськості» та «російськості») цікавили канадського історика Сергія Біленького у книзі «Романтичний націоналізм у Східній Європі» [1, р. 303-306]. Описуючи й інші фронти війни за спірний символічний простір, автор писав про те, що географічні макети українського та польського проєкту взаємонакладалися найбільше, тоді коли суперечностей поміж територіальними означеннями російського та українського проєктів було набагато менше [1, р. 81].

Таким чином, вдалося визначити, що предметом досліджень західних праць з уявної географії, яка розглядалася прихильниками декількох методологічних напрямів, неодноразово була й Україна. Попри те, що масив аналогічних досліджень, які охоплюють, приміром, географічні рамки Центральної Європи, є набагато більшим [2, 7, 14] і щодо українського, і щодо центральноєвропейського контекстів у науковому товаристві було досягнуто певного консенсусу. Відомий угорський вчений Аттіла Мелех у своїй монографії «На Східно-Західному схилі. Глобалізація, націоналізм, расизм та дискурси Східної Європи» [6, р. 16] писав про те, що майже всі представники імагологічних і уявногеографічних студій цього ареалу погоджувалися з тим, що простір Центральної та Східної Європи сприймався творцями цього дискурсу як окрема одиниця аналізу, яка не була тотожною ані канонічному Заходу, ані справдешньому Сходу.

Україні судилося зайняти й своє самобутнє місце – поміж локальним Сходом Європи (Центральною/Східною Європою) та «внутрішньоєвропейським Чужим» (Росією).

Дослідницький інтерес багатьох вчених викликали також і процеси ментального картографування в межах регіонів України. Перспективи їх вивчення можуть брати свій початок від аналізу топонімів та природних об'єктів в українській звичаєвості (наприклад, міфологічності образу Дунаю) та закінчуватись на деконструкції російських пропагандистських кліше на кшталт «Новоросії».

Використані джерела та література:

1. Bilenky S. Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations (*Stanford Studies on Central and Eastern Europe*). Stanford: Stanford University Press, 2012. 408 p.
2. Böröcz J. Introduction: Empire and coloniality in the «Eastern enlargement» of the European Union Empire's new clothes: unveiling EU-Enlargement. *Central Europe Review*, 2001. P. 4–50.
3. Castree N., Kitchin R., Rogers A. A Dictionary of Human Geography. Oxford: Oxford University Press, 2013. 752 p.
4. Huntington S.P. Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996. 368 p.

5. Kundera M. Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej. «Zeszyty Literackie», 1984. Nr. 5. S. 18–24.
6. Melegh A. On the East-West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe. Budapest: Central European University Press, 332 p.
7. Moskalewicz M., Przybylski W. Understanding Central Europe. Routledge: Taylor & Francis group, 2017. 610 p.
8. Neumann I.B. Uses of the Other. The «East» in European Identity Formation. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999. 300 p.
9. Radcliffe S. A. Imaginative geographies, postcolonialism, and national identities: contemporary discourses of the nation in Ecuador. *Ecumene*. 1996. Vol. 3. No. 1. P. 23–42.
10. Said E.W., Orientalism. New York: Pantheon Books, 1978. 368 p.
11. Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. Edmonton, Toronto: CIUS Press, 1996. 254 p.
12. Todorowa M. Bałkany wyobrażone. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2014. 552 s.
13. Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford University Press, 504 p.
14. Zarycki T. Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe. Routledge: Taylor & Francis group, 2014. 293 p.
15. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 592 с.
16. Дейвіс Н. Європа. Історія. Київ: Основи, 2020. 1464 с.

М.В. Кравченко
к.і.н., молодший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РОЗКОЛ КОРЕЇ: СТВОРЕННЯ ТА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ ДВОХ КОРЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У СЕРЕДИНІ ХХ СТ.

У статті розглядається процес створення та інституалізації влади двох корейських держав у середині ХХ ст. – Республіки Корея та Корейської Народно-Демократичної Республіки відповідно. Охарактеризовано основні особливості даного процесу як на Півдні, так і на Півночі Корейського півострова, а також позицію міжнародної спільноти, головним чином, США, СРСР та структур ООН щодо корейського питання у другій половині 1940-х рр.

Ключові слова: Республіка Корея, Корейська Народно-Демократична Республіка, Тимчасова комісія ООН у справах Кореї, розкол Кореї.

Korean Division: Establishment and Authorities Institutionalization of the Two Koreas in the mid-20th Century

The article deals with the process of establishment and authorities institutionalization of the two Koreas in the mid-20th century – the Republic of Korea and the Democratic People's Republic of Korea accordingly. The main features of this process both in the South and North of Korean peninsula are characterized, as well as the position on the Korean issue of the international community in the second half of the 1940s, primarily of the USA, the USSR, and United Nations institutes.

Key words: the Republic of Korea, the Democratic People's Republic of Korea, The United Nations Temporary Commission on Korea, Korean division.

Запропонована наукова розвідка є другою, заключною частиною дослідження, присвяченого історії появи на світовій мапі двох корейських держав у середині ХХ ст. Ознайомитись із деталями процесу зародження феномену двох Кореї, який ми умовно датуємо від появи Каїрської декларації у 1943 р. до завершення спроб дійти згоди Спільної комісії СРСР-США щодо процесу об'єднання Корейського півострова у серпні 1947 р., можна на сторінках збірника тез учасників конференції молодих учених за 2020 р. [1].

Варто відзначити, що ще під час роботи вищезгаданої Спільної комісії СРСР-США у справах Кореї, як на Півдні, так і на Півночі країни, розпочалася інституалізація влади двох майбутніх корейських держав. Так, відразу після першого зриву роботи комісії 3 червня 1946 р. південнокорейський лідер Лі Синман проголосив так звану «промову у Чоніпі» [2, с. 187]. Озвучений ним заклик до створення сепаратної держави на Півдні став шокуючою несподіванкою навіть для американців, які опікувались цією частиною країни. Тож для наведення обґрунтованості таких закликів Лі Синман здійснив спеціальний дипломатичний візит до США у грудні 1946 р., який, враховуючи безуспішне майбутнє об'єднавчого процесу Корейського півострова на консенсусній основі, цілком можна вважати успішним.

З боку міжнародної спільноти у цьому ж 1946 р. була здійснена ще одна спроба зарадити справі об'єднання Кореї, на додаток до роботи Спільної комісії СРСР-США. Генерал Дж. Маршал, який на той час займав посаду спеціального представника США у справах Китаю, запропонував на Генеральній Асамблеї ООН зробити Корею незалежною, без режиму опіки з боку США та Радянського Союзу, але під наглядом Організації Об'єднаних Націй. Однак радянський представник А. Громико категорично відкинув подібні пропозиції. Формальним обґрунтуванням радянської відмови було нагадування про домовленості Московської наради 1945 р. і необхідність їх дотримуватись, а отже продовжувати роботу комісії і режим опіки [3]. Водночас рішення А. Громико можна пояснити ще й тим, що при наявності потужного впливу США на ООН у той період Радянський Союз розглядав передачу Кореї у її підзвітність як задачу важливого геостратегічного регіону своєму опонентові.

Отже, з огляду на провал різноманітних спроб дійти згоди міжнародних акторів щодо вирішення корейського питання, з початку 1947 р. розпочалось активне створення сепаратних державних органів влади як на Півночі, так і на Півдні країни, які позиціонували себе як загальнокорейські. При цьому і СРСР, і США активно допомагали місцевим політикам, а у випадку з радянською стороною – ще й вдавались до прямого призначення своїх представників, громадян Радянського Союзу корейського походження, на важливі державні та адміністративні посади

[3]. У результаті, існуючі ще з часів японської окупації так звані «народні комітети», які мали ліве політичне спрямування, стали основою для формування режиму комуністів на Півночі Кореї. Саме на їхньому з'їзді обирались Народні збори як вищий комуністичний орган влади північних корейців.

На Півдні процес державотворення отримав новий поштовх після того, як у вересні 1947 р. Сполучені Штати знову представили питання про об'єднання Кореї на розгляд ООН [4]. 14 листопада Генеральна Асамблея ООН у Нью-Йорку прийняла запропоновану Сполученими Штатами резолюцію, яка передбачала загальні вибори у Кореї під наглядом Тимчасової комісії ООН у справах Кореї. Корейські обранці мали б організувати Національні збори, створити уряд та домовитись з окупаційними державами про виведення їхніх військ з Кореї [4]. До складу Тимчасової комісії були включені Австралія, Філіппіни, Індія, Сирія, Канада, Франція, Китай (від Гоміндану), Сальвадор і радянська Україна (яка відразу вийшла зі складу комісії за вказівкою Кремля). На рішення ООН і створення Тимчасової комісії Радянський Союз відповів категоричною відмовою її визнання та заборonoю в'їзду до Північної Кореї її членів, посилаючись на те, що на цій території вже відбувається «демократичний процес» через вищезгадані народні комітети.

Тож ще до початку роботи Тимчасової комісії ООН у справах Кореї був очевидним той факт, що загальнокорейські вибори, задля чого її, власне, і було створено, відбутися не можуть. Лі Синман повернувся до свого закликів створення окремої держави на Півдні, і цього разу міжнародна спільнота на чолі з США пішла йому на зустріч. 26 лютого 1948 р. ООН затвердила пропозицію голови Тимчасової комісії ООН, представника Індії К.Менона провести вибори «лише на тих територіях, де це можливо» [2, с. 188].

Отже, 10 травня 1948 р. під наглядом комісії на Півдні Кореї відбулися вибори до Національних зборів. Оскільки основний можливий опонент лісинманівським політичним силам Кім Гу (останній очільник Тимчасового уряду Кореї у вигнанні) у цих виборах, як, до речі, пізніше і в північнокорейських, участі не взяв, посилаючись на необхідність проведення загальнокорейського виборчого процесу, вже 31 травня 1948 р. були скликані Національні збори під керівництвом і за домінування Лі Синмана. Незабаром після цього 17 липня була прийнята Конституція, за якою президент обирається на 4 роки Національними зборами і не більше ніж на два терміни поспіль. Вже 20 липня 1948 р. у результаті виборів Лі Синман став президентом Південної Кореї. Нарешті, 15 серпня 1948 р. було оголошено про створення Республіки Корея, столицею якої став Сеул, а військове управління США у південній зоні закінчилось. У грудні Генеральна Асамблея ООН заявила, що Республіка Корея є єдиною законною державою на півострові [5, р. 115-120].

У цей же час державотворення відбувалось і в північній зоні на чолі з корейськими комуністами та під протекцією СРСР. 18 листопада 1947 р. було утворено Комітет для складання проєкту Конституції. Комітет прийняв Конституцію у квітні 1948 р., а вже 25 серпня відбулись вибори членів Верховних Народних Зборів з єдиним списком кандидатів. 3 вересня 1948 р. Конституція була ратифікована Верховними Народними Зборами, які проводили своє перше засідання у Пхеньяні. Кім Ір Сен, який на той час вже зайняв позиції північнокорейського комуністичного лідера, був призначений прем'єр-міністром, а 9 вересня 1948 р. була проголошена Корейська Народно-Демократична Республіка. 12 жовтня СРСР визнав КНДР єдиною законною державою у Кореї [5, р. 166-170].

Важливо підкреслити, що навіть у назвах новостворених держав було закладено розрив та протиставлення одна одній. Так, північнокорейська КНДР має самоназву Чосон Мінджуджуі Інмін Конхвагук (від назви історичної держави і династії Чосон), при цьому для позначення Півдня країни використовується назва Намджосон («Південний Чосон»), а Півночі – Пукчосон («Північний Чосон»). Водночас самоназвою Республіки Корея є Техан Мінгук (від назви Корейської імперії («Техан Чегук»), що існувала у 1897 – 1910 рр.). Північну частину південні корейці називають «Пукхан», а південну – «Намхан». Тож, відсутність спільної самоназви та самопозначення на світовій мапі, від самого початку існування двох корейських держав стала ще однією перепорою задля порозуміння та початку процесу об'єднання Корейського півострова.

Таким чином, у процесі створення і інституалізації влади двох корейських держав було закладено підвалини для фактичного розколу Кореї на дві протилежні моделі розвитку країни і суспільства. При цьому, і КНДР, і РК наполягали саме на своїй виключній легітимності і оголошували свою юрисдикцію на весь півострів, формально вважаючи іншу непідвладну частину території незаконно керованою ворогом. Так, навіть столицею КНДР за Конституцією 1948 р. є Сеул, який просто знаходиться у тимчасовій окупації. Спроба цю «незаконну окупацію» зняти була здійснена під час Корейської війни 1950 – 1953 рр., розгляд якої, безсумнівно, вимагає окремого ґрунтового дослідження. Разом з тим, саме цей військовий конфлікт законсервував розкол Кореї, який став наслідком ідеологічного протистояння основних опонентів у «холодній війні», непримиримого протистояння між політичними силами самих корейців (фактичної відсутності умовного «центру») та вигідним геополітичним розташуванням півострова. Таким чином, трагічний і необґрунтований природними потребами розвитку корейського суспільства розкол Кореї, підсилений братовбивчою війною та її наслідками, уможливив існування феномену двох корейських держав у світовій політиці і сьогодні.

Використані джерела та література:

1. Кравченко М.В. Зародження феномену двох Кореї у середині ХХ ст. *Актуальні проблеми історії, філософії і права у дослідженнях молодих учених*: збірник тез учасників конференції молодих учених (Київ, 16 червня, 2020 р.) за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В.В. Київ, 2020. С. 75–79.
2. Тихонов В.М., Кан Мангиль. История Кореи: В 2 т. Москва: Наталис, 2011. Т. 2: Двадцатый век. 499 с.
3. Асмолов К. Курс по истории Кореи для востоковедов. Лекция 4. Освобождение и раздел Кореи. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Bm2lUYJgZA> (дата звернення: 20.04.2021).
4. Nah B., Lew Y. I. Division of Korea, the Korean War. *Britannica, Inc.* URL: <https://www.britannica.com/place/Korea/The-Korean-War> (дата звернення: 10.05.2021).
5. Kim J. A. Divided Korea. The Politics of Development, 1945–1972. Leiden: Brill Publisher, 1975. 490 p.

Ю.С. Філь

к.і.н., молодший науковий співробітник

Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

«КУЛЬТУРНІ ВІЙНИ»: НАЦІОНАЛІЗМ ТА РЕЛІГІЯ В СУЧАСНІЙ ІНДІЇ

Термін «культурні війни» виражає полеміку між світським та релігійним світоглядом або будь-які неекономічні суперечки у суспільстві. У сучасній Індії культурну війну навколо індуїзму ведуть так звані «секуляристи» та «націоналісти». Перші є прихильниками політичного націоналізму, другі ж бачать майбутнє Індії в культурному націоналізмі. Який варіант переможе залежить від індійських виборців та дипломатичних якостей індійських парламентарів.

Ключові слова: культурні війни, націоналізм, індуїзм.

"Cultural Wars": Nationalism and Religion in Contemporary India

The term "culture wars" expresses the debates between secular and religious worldview and any non-economic controversy in the society. In contemporary India culture war around Hinduism is currently being fought by so-called "secularists" and the "nationalists". The former are the proponents of political nationalism or Indian nationalism, latter would see the future of India in cultural nationalism. Which concept of nationalism will finally win depends on the Indian voters and the diplomatic qualities of Indian parliamentarians.

Key words: culture wars, nationalism, Hinduism.

Поняття «культурна війна» відображає стан публічних дискусій навколо релігійних питань у будь-якому суспільстві, адже градус цих «дискусій» часто виходить за рамки простих обговорень й справді підіймається до рівня війни, коли учасники полеміки задля захисту своєї

позиції вдаються до конкретних дій, подекуди навіть агресивних. В Індії, яка сьогодні, з одного боку, є демократичною секулярною державою, а з іншого – правонаступницею індуїстської цивілізації, релігійні питання стають предметом публічних дискусій із ще більшою частотою та запалом. Це пов'язано як зі специфікою індуїзму як релігії, адже він проникає у всі сфери життя, а тому конфліктує з секулярним порядком денним сучасної Індії, так і з наявністю в політичному істеблішменті і в суспільній думці двох взаємовиключних ідей націоналізму – політичного і культурного.

Націоналізм – це модерне явище, яке виникло зі становленням національних держав у XVIII ст. В Індію ідеї націоналізму прийшли разом з британцями й появою нових колоніальних еліт, які були по-західному освічені й обізнані з ідеями демократії та політичної нації. Тож серед тогочасних еліт виділилися так звані «модерністи» та «консерватори». До перших належали ті, хто були прихильниками політичного націоналізму, який передбачав, що індійська нація базується виключно на критерії належності до єдиної індійської держави і націю складають всі її громадяни незалежно від віровизнання. Крило «консерваторів» вважало, що основою індійської нації є культура індійських народів, під якою розуміли саме індуїстську культуру, ядро індійської арійської цивілізації. Головне розходження цих двох концепцій індійської нації – політичної та культурної – полягало у погляді на роль держави в націєтворенні. «Модерністи» вважали, що держава має тримати однакову дистанцію між усіма релігіями країни й однаково їх підтримувати, «консерватори» ж покладали на державу функцію хранительки індуської культури, відповідно вважали, що держава має насамперед підтримувати і просувати інтереси домінуючої релігії Індії – індуїзму. Прихильники кожної з концепцій вважали лише свій націоналізм справжнім. Колізія між цими двома концепціями, яка почалася ще за колоніальної доби, не втратила актуальності до сьогодні, ба навіть ще більше загострилася через те, що ідея культурного націоналізму отримала безпрецедентне політичне лобі завдяки перемозі на парламентських виборах у 2014 р. індуїстської партії Бхаратія Джаната Парті.

Прихильників концепції культурного націоналізму в сучасній Індії можна назвати «правими», «консерваторами», або ж просто «націоналістами». До них належать представники націоналістичних організацій, праворадикальних партій, деякі вчені-індологи. Їхніми опонентами є прихильники політичного націоналізму – «секуляристи» або «нерувіанські секуляристи» (бо саме Дж. Неру був головним виразником і символом ідеї політичної нації), до яких належать ліві сили, деякі індійські індологи, представники діаспори, а якщо говорити про симпатиків такої точки зору за межами Індії – західні індологи, аналітики, журналісти, оглядачі. У культурній війні за індуїзм обидві сторони мають одна до одної низку претензій.

«Націоналісти» звинувачують «секуляристів» в тому, що ті перебувають у полоні західних стереотипів і є гіндуфобами, які вважають, що хороші речі в принципі не можуть бути індуїстськими. Вони редукують індуїзм до кастової системи, не в змозі вимовити слово «індуїзм» без слова «каста» в одному реченні [1, с. XI]. Вони всіляко очорнюють індуїзм в медіа, ще й маючи водночас статус експертів та адмінресурс. Також на думку «націоналістів» «секуляристи» страждають променшинним упередженням. А це означає, що вони надають пріоритет інтересам релігійних меншин, навіть якщо вони входять у конфлікт з інтересами індуїстської більшості. Інакше кажучи, допускають ситуацію, за якої те, що дозволено мусульманам чи християнам, не дозволено індусам. Ця претензія була унаочнена у т. зв. «справі Донігер», коли «націоналісти» подали в суд на книгу американської професорки Венді Донігер «Індуїзм. Альтернативна історія» (2009), вважаючи це природним правом індусів захищати свою релігію від наклепів, тимчасом як «секуляристи» вбачали в таких діях «націоналістів» зазіхання на свободу слова та наукового пошуку. Проявом променшинного упередження на думку «націоналістів» також є державна секуляристська політика в сфері освіти, за якої школи релігійних меншин отримують субсидію, тимчасом як індуїстські змушені виживати без державної допомоги, або ж перетворюються на звичайні нерелігійні школи. Також променшинною є політика націоналізації індуїстських храмів, дохід з яких починає належати державі й розподіляється не на потреби релігії більшості.

«Націоналісти» ж з перспективи своїх опонентів мають викривлений під британським впливом образ індуїзму, дарма що неусвідомлений. Особливо це стосується уявної «цноти» індуїзму, яку «націоналісти» постійно намагаються захистити, не усвідомлюючи, що проєктують на індуїзм вікторіанську мораль, абсолютно йому не притаманну. Нерідко надходять пропозиції знищити еротичну скульптуру деяких індуїстських храмів, чи не пустити на публічний захід індійську порно-зірку Сані Леоне тощо. «Секуляристи» засуджують монополію «націоналістів» на знання справжнього індуїзму, адже така постановка питання в принципі не підходить *гінду дгармі*¹, яка складається з надзвичайно великої кількості вчень, текстів, гуру тощо, які могли протягом історії постійно полемізувати між собою і суперечити одна одній – «це не релігія однієї церкви, тексту, Папи; індуїзм – це спосіб життя й ніколи не був крихким набором жорстких догм, яким треба було бездумно слідувати» [2, с. 7-10]. З точки зору «секуляристів» індуїзм за своєю суттю такий, що його неможливо образити, інакше він би мав ображатися сам на себе. Втім, в індійському суспільстві постійно виникають групи ображених індусів, які прагнуть захистити індуїзм від наклепів. У зв'язку з цим індійський вчений і

---

¹ *Гінду дгарма* – індійська самоназва індуїзму.

дипломат Паван Верма іронічно назвав свою країну «республікою ображених почуттів» [2, с. 7-10]. «Секуляристи» звинувачують «націоналістів» не лише у відтворенні викривленого образу індуїзму, а й в тому, що вони водночас користуються демократичними механізмами для просування своїх недемократичних ініціатив, які зазіхають на свободу суспільства загалом. З боку «секуляристів» звучить критика в нетолерантності й неприйнятті іншої точки зору.

Тож ці два ідеологічних табори в індійському суспільстві виходять з різних засновків й аргументація представників кожного є логічною всередині парадигм, в яких вони існують. «Секуляристи» звинувачують «націоналістів» в проіндуїстському упередженні, якого не має бути в демократичній секулярній державі, тимчасом як «націоналісти» звинувачують «секуляристів» в променшинному упередженні й ігноруванні культурного ядра своєї країни. Точок дотику в цій полеміці майже немає і досягнення ідеологічного консенсусу видається неможливим. Втім, сама коаліційна система індійської політики штовхатиме до пошуку політичного консенсусу щодо індуїзму, адже для формування парламентської коаліції, які б партії не перемагали на виборах в майбутньому, потрібно буде йти на поступки, в тому числі і в індуїстському питанні.

Використані джерела та література:

1. Elst K. Hindu Dharma and the Culture Wars. New Delhi: Rupa, 2019. 260 p.
2. Varma P. The Republic of "Hurt", Chanakya's views. Understanding India in Transition. New Delhi, 2019. 359 p.

В.В. Дронів

молодший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПОДОРОЖІ АВСТРАЛІЙСЬКИМ КОНТИНЕНТОМ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

В даній роботі досліджено виникнення подорожі австралійським континентом у післявоєнний період. Звернуто увагу на туристичну індустрію Австралії. Акцентовано, що Австралія – молода країна, в яку приїжджають громадяни з різних країн. Звернуто увагу на нову хвилю імміграції, яка розпочалася після Другої світової війни.

Ключові слова: туризм в Австралії, подорож, туристична індустрія.

Traveling the Australian Continent in the Post-War Period

This paper examines the origins of traveling to the Australian continent in the postwar period, as well as the tourism industry in Australia. It is well known that Australia is a young

country to which citizens from all walks of life come. After the war, a new wave of immigration began in Australian history.

Keywords: *tourism in Australia, travel, travel industry.*

Подорож та туризм – два нерозривно пов’язаних поняття, які характеризують певний образ життєдіяльності людини. Туризм у нашій свідомості асоціюється з відпочинком, розвагою, турами та подорожами, визначними пам’ятками, історичними чи мальовничими місцями, а також поїздкою чи прибуттям кудись. Туризм поширений з доіндустріальної епохи. Люди подорожують на короткий термін в інші місця зі свого звичайного місця проживання і під час цих тимчасових візитів використовують товари та послуги, такі як транспорт, проживання тощо. Термін «туризм» складається з кількох соціальних практик та досвіду, що означає «відхід» від звичайного повсякденного життя. Подорож – це переміщення людей у часі та просторі, а людина, що здійснює подорож, незалежно від цілей, напрямків, засобів пересування і часових проміжків, іменується мандрівником.

Виникнення і утвердження теорії туризму це не тільки результат діяльності установ, але і напрацювання вчених, ім’я яких назавжди залишаться в історії як її засновників. Зокрема, з австрійської наукової школи по туризму нашу увагу привернули напрацювання таких вчених як: П. Бернекер [1], Дж. Мазанец [2], Дж. Страднер. Вагомим є внесок у цьому напрямі швейцарських науковців К. Крафта і В. Хунзікеза, німецьких – Г. Валтерспіль, Б. Пфістер.

Туризм в Австралії розширює кругозір людини, дозволяє поєднати відпочинок з пізнанням навколишнього світу, вивченням життя, історії, культури, звичаїв народу Австралії та інших країн. Велике значення для туристичної галузі є огляд визначних пам’яток. Австралія – унікальна держава в Південній півкулі, що займає цілий континент, а також острова Тасманія, Кенгуру, Мелвілл, Магнетік, Філіп, Уїтсанді та ін. Це шоста за величиною країна світу. Її омивають два океани – Тихий і Індійський, а також чотири моря: Арафурське, Коралове, Тиморське і Тасманове. Австралія – єдиний континент, де немає льодовиків і вулканів. Велику частину території країни займають пустелі і напівпустелі, родючі землі є на сході і південному заході, а на півночі розташовані рідколісся, савани. Країна має багату флору і фауну.

Австралія – молода, багатонаціональна країна, в яку приїжджають громадяни з різних країн та верств суспільства, «що сформували» образ своєї нової батьківщини. Також проживає корінне населення – австралійські аборигени.

Країна володіє великими і унікальними природними багатствами, умовами і ресурсами для розвитку туризму, які відрізняють її від решти світу. Унікальні пейзажі та природні пам’ятки, культура корінних народів і

їх спадщина; різні міста і області; толерантне населення, що належить до різних етнічних груп, і все це в одній країні, на одному континенті [3].

В XIX ст. подорож до Австралії в переважній більшості була затяжною та небезпечною. В штиль вітрильне судно могло виконати подорож до чотирьох місяців, натомість добре керований кліпер зі сприятливими вітрами міг би здійснити подорож більше ніж за половину цього часу. Ці кораблі являли собою вершину техніки вітрильників. Завдяки обтічним корпусам і акрам вітрил, розробленим для того, щоб вловити навіть найменший вітер, кліпери створювалися насамперед для швидкості.

До 1850-х рр. можна було здійснити подорож на допоміжному пароплаві, використовуючи комбінацію пари та вітрил. Однак парові технології все ще були занадто неефективними, щоб дозволити кораблю власними силами долати весь шлях до Австралії.

На початку XX ст. подорож до Австралії для пасажирів стала коротшою і набагато комфортнішою, ніж у 1850-1870-х рр. Відкриття Суецького каналу в 1869 р. дало кораблям з Європи альтернативний шлях до Австралії. На початку 1900-х рр. пароплави стали визнаним способом транспортування. Більше не залежачи від сильних вітрів, які зустрічаються на маршруті «Велике коло», багато кораблів почали подорожувати через Суецький канал, скорочуючи тривалість подорожі до Австралії до 35 або 40 днів. Подорожі на пароплаві також забезпечили надійний час у дорозі, а завдяки більшим залізним корпусам, які замінили традиційні дерев'яні, пасажирам стало комфортніше через збільшення місця. Початок Другої світової війни закритав австралійські порти. До 1970-х рр. хвиля післявоєнної міграції океанськими лайнерами до Австралії в основному завершилася.

Австралія добровільно взяла участь у Першій світовій війні. Це важливий епізод в її історії, тому що австралійці вважають свою поразку під Галіполі моментом народження нації. У Другій світовій війні Австралія направляла свої війська на допомогу Великобританії. Після Другої світової війни країна помітно налагодила активні відносини з США, що було закріплено договором АНЗЮС в 1951 р.

Після Другої світової війни в історії Австралії розпочалася нова хвиля імміграції, яка заохочувалася державою. В основному це були переселенці з Європи. З 1946 по 1960 рр. населення Австралії зростало в середньому на 2,7% на рік. Хоча це було значною мірою пов'язано з післявоєнним бебі-бумом, міграція сприяла більш ніж третині цього зростання, додавши до населення Австралії 1,2 млн осіб і до 1960 р. загальна чисельність населення складала приблизно до 10,3 млн осіб. Потім (після 1970 р.) починається в'їзд переселенців з Азії, в основному з КНР, Сінгапуру, Гонконгу, В'єтнаму та Південної Кореї. Імміграція до

Австралії різко впала на початку 1970-х рр. Вона досягла післявоєнного мінімуму в 1975 р., а потім відновилася на початку 1980-х рр. [4].

Головними напрямками туризму в країні стали: Національний парк Блакитні гори, вузькі ущелини, приховані басейни і мальовничі водоспади. Після Другої світової війни кількість поїздок до всіх цих об'єктів неухильно збільшувалися. У цей період була створена Австралійська національна туристична асоціація з бюро в Великобританії і США. Організація отримувала державне фінансування, «енергійно» просуvalа країну за допомогою кампанії плакатів, а з 1934-1974 рр. – через журнал «Walkabout». З серпня 1946 р. «Walkabout» також став офіційним журналом сформованого Австралійського географічного товариства (AGS), заснованого на гранті в розмірі 5000 фунтів стерлінгів від ANTA. Під заголовком було написано «Журнал Австралійського географічного товариства». Потім цю роль виконував журнал "Australian Geographic". Пізніше він став журналом «Образ життя Австралії» за підтримки Австралійської національної рекламної асоціації, а потім і Австралійської туристичної комісії [5].

Рух в сфері туризму як і раніше здійснювався загалом залізницею, але також і морським транспортом, хоча ера сімейних автомобілів розпочалася в 1930-х рр. Флот пасажирських суден пропонував часті і популярні послуги, що сполучають максимально більше портів між Фрімантл і Кернс. Приватні організації пов'язували Сідней і Мельбурн з портами Тасманії. Зимовий круїз в період того часу в порти Квінсленда можемо порівняти з теперішніми поїздками або польотами на північ до Золотого узбережжя або острови Бар'єрного рифу або круїз по південній частині Тихого океану. Перші круїзи з Австралії до Нової Зеландії були організовані влітку 1934-1935 рр. Австралійці ж подорожували до Великобританії всього за 78 доларів в туристичному класі перед Другою світовою війною.

Поява нових і вдосконалених методів транспортування, у поєднанні з підвищенням рівня життя та енергійною рекламою іноземних напрямків, перетворили міжнародні подорожі на масовий рух, що призвів до збільшення витрат на туризм, що зробило його більш важливим для національної економіки. Нові океанські лайнери значно скоротили час у дорозі, а кількість подорожей на автомобілі та автобусі зросла в багатьох регіонах. Найбільше стали доступними авіаперевезення, будучи швидшими, безпечнішими та дешевшими. Початок епохи реактивних літаків у 1960 р., коли більші літаки перевозили понад 100 пасажирів зі швидкістю приблизно 600 миль на годину, зменшило пересування вдвічі за часом.

Австралія прийняла участь у всесвітньому розширенні подорожей, особливо в тому, що стосується внутрішнього туризму. У зв'язку зі збільшенням доходів і наявності приватних автомобілів у більшості

населення, а також трьохтижневої оплачуваної щорічної відпустки (спочатку встановлена в Новому Південному Уельсі в 1958 р.), введенням відпустки за вислугу років більшість австралійців подорожують майже в усі частини країни. Це надало можливості інвестувати в розвиток нових і поліпшення вже існуючих туристичних об'єктів, що стосується окремого розміщення, нових курортів, які розташовані по всій Австралії, а також до змін в управлінні і методах туристичного адміністрування, розвитку і маркетингової комунікації [4].

Ті, хто подорожує до Австралії сьогодні на літаку, мають зовсім інший досвід подорожування. Повітряні подорожі зробили світ набагато меншим, і подорож до нового місця є відносно швидкою.

Туризм – це міжнародна і глобальна галузь. Туризм має життєво важливе значення для економіки країни, а сталий розвиток туризму вимагає розуміння складних взаємозв'язків і взаємодій між безліччю екологічних факторів і міждисциплінарних сил, які відіграють вирішальну роль у розвитку туризму. Туризм створює нові туристичні центри, які дають можливість відкривати нові сервісні, торговельні і розважальні підприємства, що супроводжується виникненням нових робочих місць, будівництвом доріг, пляжів, що позитивно впливає на навколишню інфраструктуру, а також на споживчий ринок та інші сфери діяльності. Розвинена туристична інфраструктура в тому чи іншому регіоні служить показником рівня життя місцевого населення. В свою чергу, за допомогою туризму удосконалюються місцеві підприємства: культурні та розважальні, транспортні, виготовлення сувенірів, продукція яких в значній мірі орієнтована для туристів. Туристична діяльність, внесла свої важливі корективи, зокрема покращення автомагістралей і відкриття національних парків і прибережних смуг.

Австралія є привабливим місцем для туризму. Туристична галузь приносить Австралії дохід. На частку туристичного сектору доводиться майже 4% ВВП. Незважаючи на віддалене географічне положення, в країну щороку приїжджає близько 5 млн мандрівників.

Важливість туризму для Австралії та австралійців багатогранна, тому що вона сприяє розвитку економіки країни, підвищує рівень зайнятості австралійців, водночас робить внесок у «Brand Australia», зміцнюючи національну ідентичність та імідж країни за кордоном. Туризм також відіграє важливу роль у тому, що викликає інтерес до інвестування, навчання та роботи в Австралії.

Використані джерела та література:

1. J. Mazanec. Paul Bernecker – Austrian pioneer of the study of tourism. URL: <https://www.researchgate.net/publication/275228970>
2. J. Mazanec. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Josef-Mazanec>

3. Влияние туризма на экономику государства. URL: <http://skole.com.ua/ru/papers/13-turizm/34-turizm-ekonomika.html>
4. История Австралии. URL: <http://www.14dney.com/notes/history>
5. Дронів В.В. Історія та зростання подорожей, структура туристичних організацій в Австралії. URL: <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/76-sorok-p-yata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/1000-istoriya-ta-zrostannya-podorozhej>

Д.І. Іванов

молодший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

БРИТАНСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО КНР У ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД (1991-2010 рр.)

Стаття присвячена аналізу китайського напрямку британської зовнішньої політики в постбіполярну добу. Завдяки «Політиці реформ та відкритості» (з 1978 р.) Китайська Народна Республіка перетворилася на центральний промисловий хаб світової економіки, що посилює інтерес Сполученого Королівства до економічної співпраці з Пекіном. За цих умов перед британським політичним істеблішментом постало завдання врегулювання статусу Гонконгу та захисту британських національних інтересів у контексті економічного зростання КНР.

Ключові слова: Велика Британія, КНР, Гонконг, міжнародні відносини.

British Foreign Policy Towards China in the Post-bipolar World (1991–2010)

The article is devoted to the analysis of the Chinese direction of British foreign policy in the post-bipolar period. Due to the "Policy of Reform and Openness" (since 1978), the People's Republic of China has become the most principal industrial hub of the world economy. That caused an increasing interest of the United Kingdom in economic cooperation with Beijing. Under such circumstances, the actions of the British political establishment were focused on resolving the status of Hong Kong and protecting British national interests in the context of China's economic growth.

Key words: Great Britain, PRC, Hong Kong, international relations.

Після закінчення Другої світової війни Велика Британія почала поступово скорочувати свою присутність у регіонах «на схід від Суецу», що було обумовлено початком деколонізації та необхідністю скоротити витрати в умовах економічної стагнації 1960-х – 1970-х рр. Після закінчення «холодної війни» стало очевидним, що Східна Азія стрімко посилює свій вплив на світовій арені. Успішні ринкові реформи в КНР та «азійських тиграх» (Гонконг, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, Японія) перетворили Азійсько-Тихоокеанський регіон на глобальний торговельно-промисловий хаб, в якому КНР стала новою «майстернею світу». Політична ситуація в регіоні представляла собою складний вузол історичних суперечностей. Місцеві держави продовжували з підозрою ставитися до КНР через її претензії на регіональну гегемонію. Велика

Британія як постійний член Ради Безпеки ООН залучалася до врегулювання локальних конфліктів. Окрім того, залишався невизначеним статус декількох груп островів в Жовтому та Південно-Китайському морях, на які претендують декілька місцевих держав.

За вказаних обставин Лондон зосередився на збільшенні британської присутності на ринках східноазійського регіону. Пріоритетом для Сполученого Королівства стала розбудова відносин з КНР. Британсько-китайські взаємини перебували в тіні контраверсійного спадку Британської імперії. Від часів британської торгівлі опіумом та Опіумних війн (1839-1842 і 1856-1860 рр.) китайська історіографія веде відлік «Століття принижень» – трагічного періоду в історії Китаю, під час якого країна була перетворена на напівколонію, а після Сінхайської революції (1911 р.) фактично втратила централізоване управління. В цей період Велика Британія отримала контроль над островом Гонконг, який з часом перетворився на унікальний анклав, у якому співіснували китайська культурна традиція та британські демократичні інститути.

Після перемоги Комуністичної партії Китаю (КПК) у громадянській війні (1949 р.) Велика Британія достатньо швидко визнала уряд Мао Цзедуна (1950 р.). В лондонських урядових кабінетах розуміли, що в уряді Гоміньдану на острові Тайвань не було ані ресурсів, ані народної підтримки для повернення на континент. В Гонконгу було розміщено британський військовий гарнізон, але найкращим захистом для Гонконгу стали американські гарантії безпеки. Після Корейської війни (1950-1953 рр.), в якій британські війська приймали участь під мандатом ООН, китайське керівництво усвідомило, що будь-яка спроба встановити контроль над Гонконгом і Тайванем призведе до конфронтації зі США. За цих обставин уряд КНР почав використовувати британський анклав для отримання доступу до західних товарів і технологій, які Китай не міг отримати офіційним шляхом [1, р. 32]. Відносини між Британією і КНР були прохолодними і ще більше погіршилися з початком Культурної революції (1966-1976 рр.), під час якої було спалено британське консульство у Пекіні (1967 р.) [2, р. 176].

Ситуація у британсько-китайських взаєминах почала змінюватися після історичного візиту президента США Р. Ніксона в КНР (1972 р.), який знаменував послаблення суперечностей між Китаєм і Заходом на ґрунті протистояння з СРСР. Після смерті Мао Цзедуна та судового процесу над «Бандою чотирьох» (1976 р.), до влади в Китаї прийшли реформатори на чолі з Деном Сяопіном. Початок «Політики реформ та відкритості» (1978 р.) зробив можливим «китайське економічне диво». Британський уряд підтримував позитивні зрушення в Китаї, однак перед ним постало питання про майбутній статус Гонконгу та суміжних територій. Оскільки дія договору 1898 р. про оренду територій в Китаю закінчувалася 1997 р. [3], Велика Британія не мала можливості зберегти цю колонію, не

зіпсувавши відносини з Пекіном та не втративши доступ до перспективного китайського ринку. У 1984 р. уряд М. Тетчер підписав спільну декларацію з урядом КНР, в якій було окреслено перспективу повернення Гонконгу під китайську юрисдикцію в якості спеціальної зони з широкою автономією. У цьому статусі Гонконг (Сянган) мав перебувати протягом 50 років – від 1997 р. до 2047 р. [4] Особливий статус Гонконгу мав заспокоїти місцевих жителів, які боялися встановлення в своєму місті авторитарного режиму КНР, особливо після придушення виступів за демократичні реформи на площі Тяньаньмень в Пекіні (1989 р.). Тоді уряд М. Тетчер засудив дії китайського керівництва, але це не мало якихось довготривалих наслідків для двосторонніх відносин. Велика Британія була лідером в Європі за обсягом інвестицій з боку китайського бізнесу, а британські компанії в свою чергу були зацікавлені в інвестиціях у КНР.

Всі питання стосовно майбутнього статусу Гонконга були вирішені за каденції консервативного уряду Дж. Мейджора (1990-1997 рр.). Після приходу до влади британських лейбористів урядам Т. Блера (1997-2007 рр.) доводилося лише слідкувати за виконанням досягнутих домовленостей з боку Пекіна. Як і його попередники, Т. Блер проводив прагматичну зовнішню політику. Уряд Великої Британії розраховував, що внаслідок включення в глобальну систему багатосторонніх зв'язків та зростання рівня добробуту громадян у Китаї створюватимуться умови для поступової демократизації суспільства. При цьому в британського уряду було мало важелів для впливу на ситуацію з правами людини в КНР. На початку ХХІ ст. Китай став другою економікою світу та потужним геополітичним гравцем. Відтак політичні кола Великої Британії все частіше порушували питання, пов'язані з захистом національних інтересів від китайського економічного впливу. Натомість китайський істеблішмент сприймав міжнародні відносини в якості ієрархічної піраміди. Вершину в цій структурі займали США – єдина військова та економічна наддержава світу. Наступну ланку займали ЄС, Росія та держави, які межували з КНР.

В контексті пріоритетних напрямів зовнішньої політики КНР членство Великої Британії в ЄС становило перевагу, оскільки європейські інституції представляли колективні інтереси країн-членів на переговорах з КНР з питань торгівлі, інтелектуальної власності, прав людини, що дозволяло британській дипломатії зосередитися на побудові прагматичних економічних відносин і не зачіпати болісні для Пекіну теми [2, р. 181]. Під час короткої каденції лейбористського уряду Г. Брауна британський МЗС підготував спеціальний документ, присвячений специфічним моментам політики щодо КНР. Цей документ представляє суттєвий науковий інтерес, оскільки дозволяє зрозуміти логіку дій британського істеблішменту. В документі не пропонувалося якихось радикальних змін у порівнянні з політичним курсом Т. Блера, який своєю чергою продовжував політику консервативних кабінетів М. Тетчер та Дж. Мейджора. Велика Британія

продовжувала захищати власні економічні інтереси та статус найбільшого європейського інвестора в економіку КНР. Британський уряд ставив за мету досягти торговельного обороту між країнами у 60 мільярдів фунтів стерлінгів та домовитися про послаблення митних бар'єрів для британських товарів [5, р. 15]. Велика увага приділялася й питанням безпеки. Британський уряд розраховував на перетворення КНР на відповідального глобального гравця [5, р. 17], який буде пом'якшувати суперечності у Східній Азії та поділятиме мультилатералізм – багатосторонній підхід до подолання глобальних викликів. Як і раніше, в Лондоні розраховували, що зростання добробуту китайських громадян створить умови для встановлення верховенства права та припинення політики внутрішніх репресій. При цьому в британському МЗС усвідомлювали, що Китай являє собою комплексне ієрархічне суспільство з колективістським менталітетом, яке ставило інтереси держави вище інтересів окремого індивіда. Тому будь-які структурні зміни вимагали політичної волі китайських еліт, які вважали, що без жорсткої конфуціанської ієрархії Китай ризикує знову провалитися в смути.

Підводячи підсумок доцільно відзначити наступні аспекти та тенденції:

- британська політика в Східній Азії була зосереджена на врегулюванні та розвитку відносин з Китаєм, який у цей період перетворився на потужну державу з очевидними глобальними перспективами;
- спроби британських політичних кіл спрямувати китайський істеблішмент у бік поступової внутрішньої демократизації Китаю, у тому числі в межах «політики залучення», виявилися на загал невдалими;
- Після глобальної фінансової кризи 2008 р. перед Великою Британією постала проблема пристосування власних національних інтересів до зростаючого економічного впливу з боку КНР.

Використані джерела та література:

1. Neves M., Bridges B. Europe, China and the two SARs: Toward the New Era. London: Palgrave Macmillan, 2000. 284 p.
2. Daddow O., Gaskarth J. British Foreign policy: The New Labour years. London: Palgrave Macmillan, 2011. 280 p.
3. Convention between the United Kingdom and China respecting an extension of Hong Kong Territory. 1898. URL: https://archive.org/stream/jstor-2212073/2212073_djvu.txt (дата звернення 9.04.2021).
4. Joint Declaration of the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the People's Republic of China on the Question of Hong Kong. 1984. URL: <https://www.cmab.gov.hk/en/issues/jd2.htm> (дата звернення 8.04.2021).
5. Foreign and Commonwealth office. The UK and China: A Framework for Engagement. 2009. URL: <https://www.lancaster.ac.uk/fass/projects/ndcc/download/uk-and-china.pdf> (дата звернення 9.04.2021).

В.В. Луцак
молодший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНА ДИХОТОМІЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА НА ПРИКЛАДІ КНИГИ ГЕНРІ УОЛЛЕСА «ДО СВІТОВОГО МИРУ»

У статті пропонується аналіз книги Г. Уоллеса «До світового миру». Автор сфокусував увагу не на самому тексті джерела, а на його авторові та реаліях (як внутрішньополітичних, так і світових) в яких текст був написаний. Встановлено, що ці критерії є такими ж важливими для формування цілісної картини минулого, як і саме історичне джерело.

Ключові слова: історичне джерело, суб'єкт-об'єктна дихотомія, США, політика.

The Subject-Object Dichotomy of a Historical Source on the Example of Henry Wallace's Book "Toward World Peace"

The article proposes an analysis of the book by H. Wallace "Toward World Peace". The author focused not on the text of the source itself, but on its author and the realities (both domestic and global) in which the text was written. It has been established that these criteria are as important for the formation of a holistic picture of the past as the source itself.

Key words: historical source, subject-object dichotomy, USA, politics.

Ознакою науковості будь-якої історичної праці є наявність опрацьованих та проаналізованих історичних джерел. Але під час роботи із текстом перед дослідником виникає ряд теоретико-методологічних завдань, від вирішення яких, залежить об'єктивність та науковість історичної роботи. Як влучно зазначив А. Гуревич, «історик знаходиться в постійному єдиборстві з джерелом, бо останній являє собою одночасно і єдиний засіб пізнання, і ту перешкоду, природу якої необхідно по можливості глибоко досліджувати... Він за потребою занурюється в область представлень авторів історичних джерел, в ту систему культурних стереотипів і ходів думки, яка була невід'ємною стороною їх творчості» [1, с. 82]. Кожне письмове історичне джерело, попри всю «об'єктивність» власного існування, має свого «суб'єктивного» творця, що складає проблему суб'єкт-об'єктної дихотомії історичного джерела. Прикладом суб'єктивізації минулого в джерелі може слугувати книга американського політика Генрі Уоллеса, яка має назву «До світового миру».

Генрі Уоллес – ліберальний політик часів президенства Франкліна Делано Рузвельта (далі – ФДР). У різні каденції ФДР він займав посади, які мали високу політичну вагу в конкретно-історичних обставинах: міністр сільського господарства (1933-1940 рр.) під час Великої депресії; віце-президент США (1941-1944 рр.) під час Другої світової війни; міністр

торгівлі (1945-1946 рр.) в умовах повоєнної відбудови та розгортання «холодної війни». За рахунок ефективної роботи в уряді, численних публічних виступів та публікацій Г. Уоллес, фактично, був другою за популярністю людиною в країні, у якій багато хто бачив наступника ФДР. З позиції сьогодення можна зазначити, що реальні можливості стати президентом Сполучених Штатів Г. Уоллес мав би лише у випадку свого переобрання на посаду віце-президента у 1944 р. Партійні боси Демократичної партії, які ретельно слідкували за діяльністю Г. Уоллеса та за станом здоров'я президента Рузвельта, також усвідомлювали таку перспективу. Віце-президент Уоллес «був в опалі» лідерів партії. Основна причина – ідеалістичні погляди на світ та радикальні для демократів півдня ідеї соціальної справедливості, які він відстоював.

На з'їзді Демократичної партії в Чикаго 1944 р., у результаті політичних інтриг та внутрішньопартійних суперечок, кандидатом у віце-президенти в команду ФДР обрано Г. Трумена. У такий спосіб Г. Уоллеса фактично було усунуто від можливості впливати на важливі державні питання. Натомість він обійняв посаду міністра торгівлі, на якій продовжував працювати до відставки (вже в уряді Трумена). Після смерті ФДР новим президентом США, згідно з Конституцією, став Г. Трумен.

Відповідно до змін у міжнародній політиці та нового «жорсткого» курсу у відносинах із СРСР, адміністрація Трумена розпочала демонтаж багатосторонньої дипломатії ФДР. З різкою критикою зовнішньої політики США виступив міністр Уоллес, який відстоював ідею мирного співіснування з Радянським Союзом. У контексті наростання «червоної істерії» у США та посилення впливу яструбів «холодної війни» в уряді Трумена, міністр Уоллес подав у відставку (не без тиску вищого політичного керівництва на нього). Через два роки Г. Уоллес балотувався як кандидат в президенти від Прогресивістської партії на виборах 1948 р. Важливо відмітити, що президентська кампанія 1948 р. проходила в умовах загрози війни у Європі (Берлінська криза) та на фоні антирадянської істерії у США, яка у ті роки досягла свого апогею.

У таких політичних обставинах та історичних реаліях була видана книга Г. Уоллеса, а за своїм характером – розгорнута політична програма Прогресивістської партії, «До світового миру». Вона була відповіддю на процес мілітаризації американського суспільства та початок «холодної війни» між США та СРСР. Ключовою тезою книги, яка червоною ниткою проходить через увесь текст – американо-радянська співпраця є головним фактором для забезпечення тривалого та стабільного миру. Г. Уоллес вважав, що саме від порозуміння двох наддержав буде залежати добробут та благополуччя «простої пересічної людини», ефективна робота ООН, повоєнна відбудова Європи як Західної, так і Східної. Г. Уоллес відстоював ідею одного світу, але в дійсності, на 1948 рік, були вже чітко виділені контури біполярного світу. У Сенаті США та американському

суспільстві образ СРСР як ворога став домінуючим та визначив зовнішньополітичний курс країни.

З огляду на вищевикладене, а саме – загальноісторичний контекст, умови в яких була написана книга та зіставляючи це із текстом книги, виникає логічне питання, як політик такого рангу як Уоллес, займаючи ключові посади в уряді, міг щиро вірити у мирне співіснування двох абсолютно різних суспільно-політичних систем, одна з яких своєю ключовою ціллю проголошує знищення іншої?

Для відповіді на це запитання, в контексті суб'єкт-об'єктної дихотомії історичного джерела, необхідно дослідити світогляд Г. Уоллеса як автора джерела та встановити причини аберації сприйняття ним Радянського Союзу. В одній із статей, а саме – «Радянський Союз очима віце-президента США Г. Уоллеса», нами була пророблена дана робота та встановлено наступне: «...перспективи та можливості американо-радянської співпраці, які відстоював, ціною свого політичного іміджу Г. Уоллес, базувались на його ідеалістичному сприйнятті СРСР. Глибинні відмінності в системі цінностей радянської диктатури та західних демократії хибно сприймалися Г. Уоллесом як незначні розбіжності... До причин, які вплинули на аберацію сприйняття Радянського Союзу Г. Уоллесом, можна віднести: інформаційну ізолюваність Радянського Союзу, ефективність радянської пропагандистської машини, ідеалістичний світогляд, який заснований на оптимізмі та релігійній вірі у світле майбутнє» [2, с. 98]. Викривлене сприйняття Г. Уоллесом СРСР мало безпосередній вплив на текст джерела та його основні тези.

У книзі «До світового миру» Г. Уоллес здійснив спробу дослідити історію становлення сталінської диктатури. Звертаючись до тексту можна знайти чимало спірних тез, де він виступає своєрідним адвокатом Радянського Союзу перед читачем: «...я не захищаю методів Сталіна, я просто говорю, що якби він не зміг їх застосувати, Гітлер міг би сьогодні правити світом» [3, с. 55]. Його спроба «переосмислення» радянської історії, на що він очевидно розраховував, не відповідала реальному стану речей. Незнання або відверте нерозуміння того, чим насправді була сталінська диктатура, унеможливлювали для Г. Уоллеса виважений аналіз перспектив американо-радянського співіснування, а також розуміння цілей СРСР у світі.

Важливо відмітити, що Г. Уоллес не був ані комуністом, ані радянським агентом, як його нерідко змальовували політичні опоненти, дослідники та ЗМІ. Бажання мирного співробітництва з СРСР не означало, що Г. Уоллес розділяв ідею диктатури та підтримував відсутність свобод, репресії та терор в Радянському Союзі. Його фундаментальним прорахунком було сподівання на те, що в процесі багатосторонньої взаємодії із Західним світом, СРСР почне демократизуватися та розвиватися за його зразком (на що розраховував і президент Рузвельт).

Цілком очікувано, що його риторика, яка багато в чому нагадує ревізійністський погляд істориків періоду «розрядки» (відстоювали тезу про вину США у розв'язанні конфлікту), в умовах розгортання «холодної війни» не була сприйнята в Сполучених Штатах. Як наслідок, у свідомості значної частини американців за Г. Уоллесом закріпився, на наше переконання не справедливо, образ «червоний» чи «жертва комуністичного обману».

Зрештою, повідомлення та публічні розмови про можливу причетність комуністів до діяльності Прогресивістської партії стали однією з головних причин поразки Г. Уоллеса на президентських виборах 1948 р. Г. Трумен був переобраний на посаду президента США та продовжив зовнішньополітичний курс країни попередніх років, спрямований на стримування СРСР та будівництво «держави національної безпеки». Фокус на тому, що Г. Уоллес не був комуністом важливе для того, щоб не применшувати значення написаного ним історичного джерела, відносячи його, в контексті історіографії «холодної війни», до ряду прорадянських чи антиамериканських.

Таким чином, цілісну картину минулої дійсності історик формує, складаючи по фрагментах інформацію та факти, отримані із різного роду джерел, які і самі по собі разом із автором являються частиною історії. На прикладі роботи з історичним джерелом – книгою «До світового миру» Г. Уоллеса, нами було встановлено (чи радше в чергове доведено) наступне: по-перше, джерело не можна досліджувати у відриві від тієї конкретно-історичної реальності, в якій воно з'явилося. На всіх джерелах лежить відбиток свого часу, тієї епохи, в яку вони створені. По-друге, важливо знати історію тексту джерела, обставини його створення. По-третє, і одне із ключових завдань – враховувати та використовувати як частину минулого автора із його суб'єктивізмом та світоглядом, який безумовно сформувався в тій дійсності та під тими впливами, про які історик намагається дізнатись, дістаючи факти лише із джерела.

Використані джерела та література:

1. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
2. Лушак В.В. Радянський Союз очима віце-президента США Г.Уоллеса. *Американська історія та політика: науковий журнал*. №6. Київ, 2018. С. 91-100.
3. Wallace H. A. *Toward World Peace*. New-York: Reynal&Hitchcock, 1948. 121 p.

СПОРТ ЯК СКЛADOVA ЧАСТИНА ІМІДЖУ ДЕРЖАВ У XX-XXI СТ: ВІЗІЇ ДОСЛІДНИКІВ

Досліджено візії дослідників щодо ролі спорту у формуванні іміджу країн у другій половині XX ст. Проаналізовано теоретичні підходи до проблеми іміджу держав у новітню добу та зростання значення спортивних змагань у міжнародному позиціонуванні. Підкреслено, що провідні дослідники спостерігають зростання ролі спорту як частини практик з формування іміджу країн у XX ст. унаслідок зростання популярності спортивних змагань і, починаючи з другої половини XX ст., перетворюється у важливий інструмент політичного протистояння.

Ключові слова: спорт, імідж держави, «холодна війна», «м'яка сила», Олімпійські ігри.

Sport as an Integral Part of the Image of States in the 20-21th Centuries: the Vision of Researchers

Researchers' visions of the role of sports in shaping the image of countries in the second half of the twentieth century are studied. Theoretical approaches to the problem of the image of states in modern times and the growing importance of sports competitions in international positioning are analyzed. It is emphasized that leading researchers observe the growing role of sports as part of the practices of image formation in the twentieth century. due to the growing popularity of sports competitions and, since the second half of the twentieth century, has become an important tool of political confrontation.

Key words: sports, image of the state, "cold war", "soft power", Olympic Games.

Історія спорту як глобального феномену розпочинається з 1896 р., коли у Афінах були організовані I Олімпійські ігри: вони привернули увагу широкої громадськості і стали головною спортивною подією у світі. З того часу можна вести мову про спроби держав використовувати спортивні події як спосіб поліпшити свій статус на світовій арені. З 1920-х рр. до обігу стрімко входить термін «імідж», який зі сфери дизайну запозичується у політичні студії. Роль спорту в іміджі країн стрімко зростає з другої половини XX ст. Ряд дослідників, у тому числі Норберт Еліас, пояснюють це, з одного боку, домінуванням у Європі та світі пацифістських настроїв – спорт залишався безкровною метафорою боротьби і протистояння, а з іншого – розвитком медіа (радіо, телебачення, у тому числі супутникового) які надали спортивним подіям світового масштабу [10, с. 58]. Враховуючи значну роль іміджу держав у їхньому позиціонуванні на світовій арені, актуальним є означення спорту як одного з факторів його формування та його ієрархії у складових іміджу держави. Важливо також зацентувати, дослідити генезу ролі спорту у формуванні іміджу країн у XX ст.:

необхідною умовою для цього є аналіз бачень дослідників щодо ролі спортивних змагань у становленні та формуванні образу держав.

На думку українських істориків Євгена Магди та Тетяни Водотики «імідж держави – це сукупність емоційних та раціональних уявлень, що впливають із зіставлення всіх ознак країни, власного досвіду та різноманітних чуток...імідж – це сукупність уявлень про неї не лише її власних громадян, але й зовнішньополітичних акторів, що вступають у безпосередні відносини з тим чи іншим суб'єктом міжнародних відносин, а також іноземців» [1, с. 15]. На думку дослідників імідж є сукупністю багатьох факторів і залежить від кожного громадянина держави і є подібним до асоціативного ланцюга, у якому враження за враженням спостерігач приходять до власного, цілісного образу держави.

З початку ХХ ст., коли почала суттєво збільшуватись роль засобів масової інформації та інформаційних технологій, роль образів почала значно зростати у публічній комунікації. Одним з першим цю концепцію обґрунтував американський журналіст Уолтер Ліпман. У своїй роботі «Громадська думка», що була опублікована ще у 1922 р., він висунув гіпотезу про те, що людині не просто пристосуватись до життя у світі, тож вона адаптує свою поведінку у відповідності до простих ментальних моделей – стереотипів. Саме мислення є реакцією на ці стійкі поведінкові модуси, які викликають або симпатію або антипатію людей [1, с. 14]. У подальшому ця концепція зіграла провідну роль у розвитку сучасних соціальних досліджень та політичної аналітики.

Філософ Ханс-Ульріх Гумбрехт розглядає спорт передусім як емоційний процес у незалежності від того чи ведуть спостереження за професійними спортсменами чи займаються ним самотійно. Х.-У. Гумбрехт зосереджується на ірраціональних аспектах, що заохочують обожнювати професійний спорт – краса, грація, динамічність, уявлення про гру як ідеальну модель світоустрою з правилами і цінностями [2, с. 22]. З перетворенням спорту на потужну індустрію, якою він став у ХХ ст., емоційна складова стала важливою складовою формування іміджу не просто окремих професіоналів, команд чи збірних, а держави, яку вони представляють.

Однією з найбільш поширених концепцій, що розкривають роль спорту у формуванні іміджу держав, є теза про «заполітизованість спорту» та «взаємозв'язок спорту і політики». Прихильники цієї ідеї стверджують, що спортивні інституції або були постійно пов'язані з політичними, або у процесі свого розвитку поступово ставали усе більше взаємопов'язаними. Найбільш цілісно ця концепція була викладена у статті російської дослідниці М. Федоровської. Авторка, яка є одночасно і спортивною функціонеркою, вважає, що спорт був тісно переплетеним з політикою з часу зародження новітнього олімпійського руху у кінці ХІХ ст. Якщо до Другої світової війни серед функціонерів Міжнародного олімпійського

комітету (далі – МОК) точилися жваві дискусії про можливість повністю дистанціюватися від політики (навіть у 1956 р. МОК заявив протест проти бойкоту зимових та літніх Олімпійських ігор кількома країнами, вважаючи, що порушено дискретне (відокремлене) існування політики і спорту), то в сучасних умовах майже всі визнають тісний їх зв'язок. Дослідниця приводить вислів колишнього президента МОК Х.-А. Самаранча: він заявив, що «політичні протиріччя, що постають перед країнами...невідворотньо впливають і на спорт» [8, с. 60-61]. Дослідниця приходить до висновку, що «спорт сьогодні – засіб розповсюдження позитивного образу держави, її статусу у світовому співтоваристві, політичної діяльності в цілому» [8, с. 63]. Цю думку поділяє і український дослідник В. Канунніков – у статті він розглядає генезу взаємозв'язку політики і спорту в українській науці та робить висновок про те, що позиція спортсменів значно вплинула на національні процеси в СРСР наприкінці 1980-х рр. [4, с. 33].

Однією з найрозповсюдженіших сьогодні теорій впливу спорту на імідж держави є його розуміння як «м'якої сили» у політичних стратегіях. Концепцію м'якої сили обґрунтував американський політолог Джозеф Най у 1990 р. Серед засобів політичного впливу він виділяв шлях сили («кийка»), шлях заохочень («тістечка»). Але Дж. Най вважав що є третій метод впливу, який базується на переконанні, а не силовому сценарії і підкупі. Для його застосування актор міжнародної арени має переконати громадську думку та істеблішмент у перевагах ряду аспектів його функціонування [7, с. 33]. Спорт є одним з інструментів цього впливу: це можна побачити на прикладах з другої половини ХХ ст., коли спортивні події сприяли налагодженню відносин та досягненню вигідних партнерських угод. Історик О. Наумов вважає, що цей аспект є характерним саме для періоду після Другої світової війни. Зокрема, він наводить приклад знаменитої «пін-понгової дипломатії», коли спільний турнір з пін-понгу у Пекіні в 1971 р. сприяв досягненню порозуміння між США та КНР, став відправною точкою у становленні дипломатичних відносин. Дослідник зазначає про інші подібні приклади – «футбольна дипломатія» (товариський матч між СРСР та ФРН у 1955 р., який дав старт встановленню дипломатичних відносин) чи «крікетна дипломатія» (процес порозуміння між Індією та Пакистаном, який стимулювала гра у крикет, яка жваво культивується в обох країнах) [7, с. 37].

Важливим інструментом впливу у рамках застосування «м'якої сили» є проведення масштабних світових спортивних форумів – Олімпійських ігор, Чемпіонатів світу чи континентальних першостей. Організація подій такого масштабу є можливістю для усього світу продемонструвати позитивний образ своєї країни. Утім, він може бути доволі маніпулятивним – великі спортивні форуми є візитівкою, але не

дозволяють побачити усі аспекти суспільно-політичного та економічного розвитку.

Д. Долгова зосереджує свою увагу на ролі спорту у формуванні іміджу КНР у XX-XXI ст. Дослідниця зазначає, що Китай проводив системну та цілеспрямовану політику зі створення сприятливого образу комуністичної країни в очах громадськості, у якій літні та зимові Олімпійські ігри у Пекіні (2008 та 2022 рр.) є лише фінальними точками [3, с. 105]. Тоді як Олімпійські ігри на території СРСР та Росії – Москва-1980, Сочі-2014 – були, скоріше, подіями безпосереднього впливу, та не стали ланкою значного проєкту. Це ми можемо зрозуміти з досліджень М. Мартиненка [6], Р. Касимової [5] – зосередившись на короткостроковому впливі Олімпіад на статус СРСР та Російської Федерації, вони практично ігнорують довгострокові наслідки – зокрема, послаблення зовнішньополітичної позиції країн внаслідок бойкоту Олімпіади США і рядом інших атлетів та бойкоту у відповідь Олімпійських ігор у Лос-Анджелесі (Москва-1980) чи викриття державної допінгової системи та гучні процеси над російськими олімпіоніками (Сочі-2014) [5, с. 30].

В. Філонов та Ю. Юдіна вважають спортивний аспект важливим у формуванні іміджу держави і зазначають, що його інструменталізація вимагає вибудовування певної системи. Її складовими є: 1) визначення ключових видів спорту, виходячи з національних та кліматичних особливостей; 2) наявність відомих спортивних команд та клубів; 3) наявність інфраструктури для занять спортом; 4) спортсмени як елементи формування іміджу країни; 5) членство у міжнародних спортивних організаціях; 6) організація спортивних форумів на своїй території [9, с. 109].

У якості висновку зазначимо, що іміджем держави сьогодні називають сукупність елементів, що впливають на формування її образу. Більшість дослідників визнає спорт одним з важливих елементів його формування. Від концепту «політизації спорту» дослідницькі бачення еволюціонують у бік його інструменталізації у якості «м'якої сили» у міжнародних відносинах і визнають, що активізація цих процесів спостерігається у другій половині XX ст. Водночас, практично відсутні комплексні дослідження, що аналізують безпосередню образність спорту та яким чином ці образи конвертуються у стереотипи, що є складовими частинами іміджу.

Використані джерела та література:

1. Водотика Т., Магда Є. Ігри відображень: Якою бачить Україну світ. Харків: Віват, 2016. 352 с.
2. Гумбрехт Х.-У. Похвала красі спорту. Київ: Дух і літера, 2012. 216 с.

3. Долгова Д. Спорт как инструмент укрепления авторитета КНР на международной арене. *Актуальные проблемы современных международных отношений*. 2017. №9. С. 100-106.
4. Канунніков В. Проблема взаємодії політики і спорту у викладанні політології (за матеріалами наукових конференцій у галузі фізичної культури і спорту 2003-2004 рр. у Львові). *Молода спортивна наука України*. Т.3. Вип.10. 2006. С. 32-36.
5. Касимова Р. Большой спорт как инструмент «мягкой силы» во внешней политике государств. *Вестник государственного и муниципального управления*. 2017. №3. С. 25-31.
6. Мартыненко С.Е. Имиджевая функция спорта на примере формирования имиджа. *Социология*. 2020. №2. С. 293-298.
7. Наумов А. Спортивная дипломатия как инструмент "мягкой силы". *Мировая политика*. 2017. №4. С. 32-43.
8. Федоровская М. Взаимодействие спорта и политики: история и современность. *Социодинамика*. 2019. №5. С. 59-66.
9. Филонов В.И., Юдина А.В. Спорт как важная составляющая политического имиджа государства. *Вестник ПАГС*. 2018. №4. С. 103-111.
10. Элиас Н. Спорт как социологическая проблема. *Логос*. №3. 2006. С. 41-62.

В.Л. Данилець

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОІОГРАФІЮ НАФТОВОГО ЕМБАРГО 1973 – 74 рр.

Незважаючи на те, що в історії міжнародних відносин після Другої світової війни існує чимало прикладів, коли країни використовували нафту в якості політичної зброї, вислів «нафтова зброя» майже завжди асоціюється із нафтовим ембарго 1973 р. Подальші енергетичні кризи і політичні дії, пов'язані з енергетичним чинником відтіснили на дальній план нафтове ембарго 1973–74 рр., втім історіографія присвячена даній тематиці й нині продовжує активно поповнюватись, продовжуються дискусії навколо низки відкритих питань. Цікаво простежити напрями цих дискусій, нові інтерпретації та історіографічні оцінки тих подій.

Ключові слова: нафтове ембарго, країни-виробники, країни-споживачі, енергетична криза, нафта.

On the Historiography of the Oil Embargo 1973 -74

Despite the fact that in recent history of international relations there are many examples of countries using oil as a political weapon, the expression "oil weapon" is almost always associated with the 1973 oil embargo. Under the influence of new crises, the events of 1973– 74 have receded into the background. Nevertheless, historiographic discussions on this topic have left a number of open questions and opposing assessments, which are reflected in a very large number of different sources on the 1973–74 embargo.

Key words: oilembargo, producingcountries, consumingcountries, energycrisis, oil.

Значна група робіт з даної проблеми демонструє дихотомію ймовірного успіху або невдачі нафтового ембарго 1973-74 рр. У низці праць нафтове ембарго ОПЕК оцінюється як таке, що не досягло своєї початкової мети і тому вважається в цілому провальним [1]. У іншій групі досліджень, навпаки, ембарго вважається успішним [2]. В окремій групі джерел погляди розділилися приблизно навпіл, стверджуючи, що, не дивлячись на провал на матеріальному рівні, ембарго частково реалізувало політичні цілі його ініціаторів [3].

Окрему групу досліджень, що також потрапляють у вказану вище дихотомію становлять роботи, які оцінюють наслідки ембарго 1973-74 рр. для світової політичної і економічної системи. Одні стверджують, що ембарго кардинально «змінити розстановку сил і геополітичну реальність на Близькому Сході і в усьому світі», «світову економіку і відносини між виробниками та споживачами» [3, с. 682]. Інші зазначають – «нафтова зброя» не змінила глобальну економіку і політику, а тільки посилила тенденції, які проглядалися ще до 1973 р. [4].

До ще однієї групи досліджень належать праці, у яких автори намагаються довести причетність США, зокрема, окремих посадових осіб Вашингтону до ініціювання нафтового ембарго. Сюди слід додати авторів, у працях яких відповідальність за нестачу нафти покладається на американські нафтові компанії (В. Оппенгейм, В. Енгдаль, Е. Лоран, Є. Примаков та інші). Дані твердження не позбавлені деякої однобічності та антиамериканської риторики. Об'єктивний аналіз і оцінка цього питання неодмінно приводять до беззаперечного факту: компанії-концесіонери і уряди їх країн вели боротьбу із урядами країн-виробників щодо прав на концесійні ділянки, долі прибутків і цін на нафту. На межі 1960-х – 1970-х рр. компанії дедалі більше програвали в цій боротьбі, втрачаючи права на концесії та зазнаючи зменшення прибутків. Єдиним рішенням у цій ситуації, яке дозволяло не втратити доходи і зрештою нафтовий бізнес в регіоні було підвищення цін, яке не реалізовувалось компаніями в докризовий період. З іншого боку аналіз документів зовнішньої політики США дає підстави стверджувати, що окремі американські посадовці розглядали на початку 1970-х рр. наслідки енергетичної кризи, що вже розпочиналась як конкурентну перевагу США над Європою, оскільки саме остання зазнає найбільших труднощів при скороченні поставок нафти [5]. Допомога ж європейцям за надзвичайного стану поставками енергоносіїв розглядалась у США не без елементів політичного шантажу [6].

Після 1991 р., спостерігається інтерес до вивчення наслідків подій 1973 р. в контексті «холодної війни», їх впливу на баланс сил. Постревізіоністи біполярної епохи, переміщуючи нафтову політику в фокус геополітичних інтересів обох полюсів, встановлювали її чіткий взаємозв'язок з розрядкою, розпадом СРСР та закінченням «холодної війни» [7].

Довгий час історія другої половини ХХ ст. була передусім історією «холодної війни». Однак на сучасному етапі зі збільшенням економічної і культурної історіографії, з'явилися альтернативні інтерпретації і періодизації. Багато істориків вважають, що 1970-ті рр., коли мали місце два потужних нафтових шоки, стали вирішальним етапом трансформації в історії західних промислово розвинених країн і, можливо, всього світу [8; 9].

У працях сучасного періоду, автори яких напряду чи опосередковано досліджують нафтове ембарго 1973-74 рр., усе частіше робиться наголос на боротьбі зі змінами клімату, що загрожує перспективам нафтовидобувної промисловості і може зробити цінність покладів нафти, її володіння і контроль набагато менш значними ніж упродовж минулого століття [10]. Протилежну оцінку перспектив містять роботи, автори котрих пов'язують майбутні енергетичні кризи із фізичним дефіцитом природних енергоресурсів через їх виснаження і підвищення цінності покладів, що загрожує покласти край епосі «вуглецевої демократії» і дешевої енергії [11].

Загалом глобальні проблеми, пов'язані з діяльністю людства і «станом світу» набули нового звучання після нафтового ембарго – 1974 р. Саме тоді у США був заснований Інститут всесвітнього спостереження, що випускає щорічні звіти, журнали та книги, присвячені, зокрема, політичному аналізу глобальних проблем, пов'язаних з підтримкою системи природних ресурсів і системи життєзабезпечення на планеті.

В останні 10-20 років зростає кількість науковців, що розглядає 1970-ті рр. як ключове десятиліття в американській історії, коли почалися фундаментальні перетворення в американському політичному, економічному та культурному житті. Ці зміни в країні відбулися на фоні ряду політичних конфліктів у США, закінчення війни у В'єтнамі, Уотергейту, економічного спаду та інфляції. В рамках цього бачення енергетична криза 1970-х рр. часто інтерпретувалась як удар по США, викликаний ембарго ОАПЕК, що завдало збитків американській економіці. Таким чином, нафтове ембарго 1973-74 рр. і подальша енергетична криза вважалися і нині вважаються символом національного спаду у США. Однак такі дослідники, як Р. Ліфсет, Р. Граф, Т. Мітчелл та інші стверджували, що подібне розуміння енергетичної кризи 1970-х рр. не зовсім вірне. Кожен з дослідників мав власне бачення причин енергетичної кризи, однак більшість їх концепцій сходяться на тому, що США зіштовхнулися б з нафтовою, газовою і електроенергетичною кризою незалежно від того, ініціювало б ОАПЕК ембарго чи ні. Ембарго, на їх погляд, лише поглибило існуючі проблеми в енергетиці й економіці [12]. Важко погодитись, так само, як і оскаржувати цю думку: історія не терпить умовного способу. Однак цілком можна припускати, що факт нестачі бензину на автозаправках, мазуту в котельнях тощо був викликаний

політикою адміністрації Р. Ніксона у 1971-1973 рр. Вона, зокрема, включала контроль цін і розподіл (нормування) енергоресурсів у надзвичайній ситуації. З огляду на вище викладене, журналісти й оглядачі сучасності повторюють, на нашу думку, одну й ту ж помилку, пов'язуючи черги на автозаправках США з арабським ембарго 1973 р. Цю тезу можна застосувати виключно до Західної Європи та Японії, але і в цьому випадку з урахуванням певних обставин.

Оцінюючи довгострокові наслідки нафтового шоку 1973 р., історики та публіцисти схильні недооцінювати ефект від націоналізації нафтовидобувних потужностей в країнах-виробниках на користь ембарго і цінового шоку, особливо негативних наслідків чотириразового підвищення цін на нафту для споживачів. Так чи інакше, дискусії фахівців галузі, зокрема, у таких періодичних виданнях як *World Oil*, *Oil&Gas*, *Energy Bulletin* та багатьох інших, а також виданнях, присвячених американським та європейським форумам з питань енергопостачання мають надзвичайну цінність для вивчення дискурсу щодо проблем нафтового ембарго 1973-74 рр. У них пропонується нове розуміння безпосередніх причин і наслідків нафтового шоку 1973 р. і нагадування про його історичне значення.

Отже, досліджуючи історіографію нафтового ембарго 1973-74 рр., можна спостерігати досить широку дискусію, що триває і на сучасному етапі. Головні напрями цієї дискусії відносяться до причин, наслідків, значення подій 1973-74 рр. для США, Європи та загалом економіки світу і системи міжнародних відносин.

Використані джерела та література:

1. Licklider R. *Political Power and the Arab Oil Weapon: The Experience of Five Industrial Nations*. Berkeley: University of California Press, 1988.
2. Clark J. G., *The Political Economy of World Energy: A Twentieth-Century Perspective*. New York, 1990. 343 p.
3. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. Москва: Альпина Паблишер, 2018. 944 с.
4. Venn F. *The Oil Crisis*. London: Longman, 2002. 220 p.
5. Memorandum for the Files by the President's Assistant for International Economic Affairs (Flanigan). Washington, September 29, 1970. FRUS. Vol. XXXVI. Document 57.
6. Memorandum of Conversation. Washington, August 10, 1973. FRUS. Vol. XXXVI. Document 191.
7. Painter D. S. 2014. Oil and Geopolitics: The Oil Crises of the 1970s and the Cold War. *Historical Social Research*. Vol. 39, No. 4. pp. 186 – 208.
8. Doering-Manteuffel, Anselm, and Lutz Raphael. *Nach dem Boom: Perspektiven auf die Zeitgeschichte seit 1970*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 2008.
9. Ferguson, Niall, et al., eds. 2010. *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
10. Deutch J. M. *The Crisis in Energy Policy*. Harvard University Press; Illustrated edition (October 2011) Hardcover. 192 p.

11. Mitchell T. Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil. London: Verso, 2011.
12. Lifset R. D. A New Understanding of the American Energy Crisis of the 1970s. *Historical Social Research. Historische Sozialforschung*. Vol. 39, No. 4 (150), Special Issue: The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World (2014), pp. 22–42.

П.С. Чуткий

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПАКИСТАНО-КИТАЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПАКИСТАНСЬКИХ УЧЕНИХ

Об'єктом дослідження виступає наукова спадщина пакистанських учених стосовно особливостей пакистано-китайських відносин. Мета дослідження полягає у висвітленні основних аспектів пакистанської історіографії зазначеної теми. Внаслідок аналізу вказаної історіографії було зроблено висновки про посилення інтересу пакистанських дослідників до цих відносин, які вони описують на регіональному рівні та акцентують увагу на перспективності цих відносин в подальшому.

Ключові слова: пакистанська історіографія, КНР, Ісламська Республіка Пакистан.

Pakistani-Chinese Relations in the Research of Pakistani Scholars

The object of research is the historiography of Pakistani scientists regarding the peculiarities of Pakistani-Chinese relations. The purpose of the study is to highlight the main aspects of Pakistani historiography of this topic. The growing interest of Pakistani researches in these bilateral relations were discovered. The regional scale of Pakistani-Chinese cooperation and the prospects of these relations were investigated.

Key words: Pakistani historiography, the PRC, the Islamic Republic of Pakistan.

Пакистано-китайські відносини посідають важливе місце у сучасній структурі міжнародних відносин, оскільки безпосередньо стосуються важливого з точки зору геополітики регіону Південної Азії. Для кращого розуміння вказаного партнерства доречним є звернення до історіографії проблеми, яка представлена академічними колами Пакистану, тому що творча спадщина представників інтелектуальної еліти цієї країни, що займається зазначеною проблематикою, не завжди добре представлена на міжнародній арені в порівнянні з їхніми китайськими колегами. З метою отримання більш повної картини двосторонніх відносин будь-якої країни необхідно комплексно підходити до вирішення цього питання, що особливо стає актуальним у випадку пакистано-китайських відносин через частий розгляд Пакистану як суб'єкта у його відносинах з провідними політичними гравцями. Зсув цієї парадигми надасть змогу побачити активну діяльність з боку обох країн назустріч один одному у побудові міцного фундаменту стратегічного партнерства.

Отже, мета роботи полягає у спробі продемонструвати напрацювання пакистанської сторони вищезазначеного співробітництва. Об'єктом дослідження виступає творчий доробок провідних пакистанських учених.

Насамперед, варто зазначити, що ключові події пакистано-китайського співробітництва протягом довгого історичного періоду детально висвітлені в аналітичному огляді Раджі Мухамада Хана «Pak-China strategic relations: regional and global impacts», в якому керівник Міжнародного відділу факультету сучасних досліджень Національного університету оборони в м. Ісламабад ретельно розглядає еволюцію політичного та економічного партнерства між цими державами протягом всього періоду їхньої дипломатичної історії, починаючи з 1951 р. Окрім двосторонніх відносин науковцем також розглянуто строкату палітру відносин між Пакистаном, Китаєм, США та Індією в контексті безпекової проблематики в регіоні [3, с. 39-60]. Раджа Мухамад Хан провівши ґрунтовний аналіз політичної, економічної, оборонної, ядерної та енергетичної співпраці між Пакистаном та Китаєм прийшов до висновків про перспективність та непохитність двосторонніх відносин між зазначеними країнами, сентенційно наголошуючи на тому, що «безумовно, у зв'язку з географічною близькістю, ми є сусідами (Пакистан та Китай), в той час як історія зробила нас друзями. Таким же чином економіка зробила нас партнерами, а необхідність зробила з нас союзників» [2, с. 42].

Наступна праця, варта уваги дослідників, які займаються історією двосторонніх відносин Пакистану, це “China-pakistan relations: a historical analysis” (2017 р.), автором якої є Гулам Алі, запрошений науковий співробітник Центру дослідження Китаю в м. Ісламабад. Еджаз Хусейн в Daily Times (Карачі) у своєму критичному огляді охарактеризував вказану працю як «...структурований історичний, а місцями і стратегічний аналіз походження, еволюції, стабілізації, консолідації та розширення зв'язків (пакистано-китайських) з 1949 – 2017 рр.» [1]. Особливо він виділяє еволюцію пакистано-китайських відносин, від партнерства, пов'язаного з питаннями безпеки, в яких каталізатором зближення на початку 1960-х рр. виступав спільний опонент – Індія, до сучасного періоду, в якому відіграє все більшу роль економічний чинник, а саме – КПЕК (Китайсько-пакистанський економічний коридор). Показово, що процес економічного зближення став відчутним наприкінці 1980-х рр., позначившись також на менш жорсткій риториці по відношенню до Кашміру в порівнянні з 1960-70 рр. Окреме місце відведено пакистано-американським та індійсько-китайським відносинам. Як зазначає учений, на фоні проблематичних відносин США та Китаю, Гулам Алі продемонстрував у своїй праці фазу «оновлення» пакистано-китайських відносин протягом 2000-х рр. [1].

Вектори зовнішньої політики Пакистану з початку його утворення у 1949 р. до вересневих подій 2001 р. розглянуті в статті «Dimensions of Pakistan's foreign policy: from inception to the 9/11 incident (1947-2001) – an analytical study». У зазначеній праці чотири науковці з кафедри історії Ісламського університету Бахавалпура зробили спробу у ретроспективі окреслити основні періоди та особливості зовнішньої політики Пакистану за вказаний період. Ця невелика за обсягом праця умовно розподілена на дев'ять підрозділів в яких відносінам Пакистану з Китаєм повністю присвячений четвертий підрозділ. Показово, що дослідники починають відлік пакистано-китайських відносин у статті не з традиційної для пакистанської та китайської історіографії дати встановлення дипломатичних відносин між ними – 1951 р., а з листопада 1959 р. – початку пропозиції з боку Китаю почати двосторонні переговори з приводу проведення демаркаційної лінії між двома країнами [4, с. 63]. У шостому підрозділі Китай, разом з ісламським світом та Заходом згадуються як зовнішні сили, які підтримували Пакистан у його «зупинці СРСР спільними зусиллями талібів» [4, с. 64]. Загалом, розглянута наукова розвідка більше акцентує увагу на зображенні зовнішніх векторів пакистанських відносин, в яких китайському вектору надається суттєве значення.

З більш всебічним аналізом пакистано-китайських відносин можна ознайомитися у спільній статті пакистанських та китайських дослідників «Compulsions of sino-pakistani strategic engagement in lieu of security constraints engendered by the anarchistic international political system». Автори з позиції реалістичної школи міжнародних відносин ретельно проаналізували ці важливі для регіону відносини. Особливо наголошується на важливому питанні, на думку авторів, як специфіка концепції анархічного порядку міжнародної політичної системи, яка значно сприяла зближенню таких історично, культурно та ідеологічно різних країн [6, с. 593-596]. У зміцненні пакистано-китайського співробітництва науковці виділяють такі фактори: військове співробітництво [6, с. 597-598], тенденції в пакистано-китайській торгівлі [6, с. 598] та китайська ядерна допомога Пакистану [6, с. 599]. У висновках автори вказують на «теплі» та «холодні» фази в міждержавному діалозі Пакистану та Китаю, а також наголошують на тому, що вони разом змогли пройти «тернисті шляхи» з певними розбіжностями у двосторонніх відносинах зі знайденням зручних для обох країн консенсусів з інших стратегічних питань [6, с. 605].

Більш критичне ставлення до перспективи пакистано-китайського співробітництва можна знайти у публікації пакистанського політичного діяча та в минулому директора Інституту стратегічних досліджень в Ісламабаді (до 2008 р.) Ширін Мазарі, яка розглядаючи пакистано-китайське стратегічне партнерство в 1950-2012 рр. звернула увагу на перехід Китаю після реформ Ден Сяопіна в 1978 р. до більш прагматичної

політики, яка полягала, за словами фахівця, «в більш нейтральній позиції по відношенню до Південної Азії, особливо стосовно динаміки пакистано-індійських відносин» [5, с. 21]. Авторка наводить приклад дипломатичного дистанціювання зі сторони Китаю під час пакистано-індійських конфліктів довкола Кашміру та Каргільської кризи, коли він не завжди був на стороні Ісламабаду [5, с. 21]. Проте, Мазарі не заперечує поглиблення стратегічних відносин між двома, цивілізаційно різними країнами, але наголошує на двох факторах, які дозволяють їм консолідуватися між собою: відсутністю у них спільного колоніального досвіду та спільного релігійно-соціального спадку, що дало їм можливість знайти точки дотику у двосторонніх відносинах, внаслідок уникнення таких історичних конфліктів, які мали місце у конфронтації між Пакистаном та Індією [5, с. 26].

Серед останніх праць, які розглядають пакистано-китайські відносини у регіональному та глобальному вимірі, варто виділити докторську дисертацію Талата Шабіра виконану у Коледжі політичних та міжнародних відносин в Університеті Квейд-і-Азам в м. Ісламабад у 2017 р. «Pakistan-China relations in the post-cold war period: regional and global implications», у якій автор всебічно розглянув двосторонні відносини між Пакистаном та Китаєм хронологічно охопивши період з початку їх встановлення до 2016 р. Особливість цієї роботи полягає у виділенні автором чотирьох фаз еволюції пакистано-китайських відносин: 1949-1961 рр., 1962-1978 рр., 1979-1990 рр., 1990-2016 рр. А також включення до предмету дослідження таких гравців як Іран та Афганістан, на противагу традиційній для інших науковців моделі аналізу пакистано-китайських відносин скрізь призму врахування лише Індії та США [7].

Таким чином, провівши стислий аналіз пакистано-китайських відносин у науковій спадщині пакистанських дослідників вказаної проблематики, можна виокремити наступні особливості: всі фахівці вказують на поступове та систематичне поглиблення тісних стратегічних відносин між Пакистаном та Китаєм з кожним десятиліттям; деякі з них підкреслюють слабкість позиції Пакистану, оскільки Китай після 1978 р. проводить більш відверту диверсифікацію у своїй зовнішній політиці, ніж це було до цього періоду; переважна більшість дослідників розглядають пакистано-китайські відносини у глобальному вимірі, виділяючи цей аспект у назвах статей та розділів наукових праць.

Використані джерела та література:

1. Dr. Ejaz Hussain. Book review. Pak-China ties – from inception to expansion. *Daily Times*. Karachi (Sunday, June 18, 2017). URL: <https://oup.com.pk/pub/media/reviews/China-Pakistan%20Relations-2.jpg>.
2. Dr. Raja Muhammad Khan. Prospects of Sino-Pak relationship. *Margalla Papers*, 2011. pp.17-48.

3. Khan R.M. Pak-China strategic relations: regional and global impacts. *Regional studies*. Islamabad, Winter 2012–13. Vol. 31, N 1. P. 39–60.
4. Mazher Hussain, Anwar Farooq. Dimensions of Pakistan's foreign policy: from inception to the 9/11 incident (1947-2001). An analytical study. *International journal of multidisciplinary research and development*. Vol. 3; Issue 4; April 2016. pp. 61-65
5. Shireen M. Mazari. Pakistan-China strategic relationship 1950-2012: traditional or unique. *Journal of Strategic affairs*. pp. 10-28
6. Syed Shahbaz Hussain, Umbreen Javaid, Pirzada Sami Ullah Sabri, Muhammad Ilyas, Iffat Batool. Compulsions of sino-pakistani strategic engagement in lieu of security constraints engendered by the anarchistic international political system. *A research journal of South Asian Studies*. Vol. 29, № 2, July-December 2014. pp. 593-606
7. Talat Shabbir. Pakistan-China relations in the post-cold war period: regional and global implications. In partial fulfillment of requirement for the degree of Doctor of Philosophy in international relations. School of Politics and International relations Quaid-i-Azam University, Islamabad, 2017. 307 p.

В.О. Гаврилов

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПРОБЛЕМА ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено історію вилучення майна з музеїв Києво-Печерської Лаври окупаційною владою під час Другої світової війни. З'ясовано, які предмети з музейних та бібліотечних фондів святини становили особливий інтерес нацистського режиму. Проаналізовано етапи вилучення, обліку та вивезення культурних цінностей до Німеччини.

Ключові слова: Друга світова війна, Києво-Печерська Лавра, Зондеркоманда Кюнсберга, культурні цінності, музейні колекції.

The Problem of Confiscation of Property of the Kiev-Pechersk Lavra by the German Occupation Authorities during the Second World War

The article reflects the history of the seizure of property from the museums of the Kyiv-Pechersk Lavra by the occupation authorities during the Second World War. It was found out which items of the museum and library collections of the shrine were of particular interest to the Nazi regime. The stages of extraction, accounting, and export of cultural values to Germany are analyzed.

Key words: World War II, Kyiv-Pechersk Lavra, Künsberg Sonderkommando, cultural values, museum collections.

Під час Другої світової війни, на теренах окупованої нацистами Європи, відбувалося безпрецедентне до цього часу за своїми масштабами та інтенсивністю переміщення культурних цінностей та коштовностей. Окуповані території, у тому числі й Україна, слугували невичерпним джерелом надходжень до Третього рейху не тільки культурного надбання

поневолених країн, але й золотих запасів, валютних ресурсів та ювелірних цінностей [1, с. 5]. Політика «Третього рейху» щодо культурних цінностей виражалася у ідеологічній основі нацистського режиму, що пропагував історичну виключність та «чистоту германської раси», наділяючи її особливим, привілейованим статусом у порівнянні з іншими народами.

Масове й організоване вилучення культурних цінностей України було пов'язано з діяльністю різних оперативних підрозділів у складі німецьких військ, які у погодженні з командним складом Вермахту діяли з метою виявлення та конфіскації документів і матеріалів, що мали військове значення і в подальшому могли бути використані німецькими військовими для ведення бойових дій. При зайнятті території українських міст, вони здійснювали першочергове обстеження бібліотек та архівів. Варто зазначити, що на території Києво-Печерської Лаври, стародавньої святині, яка за своєю площею і адміністративним значенням є одним з найбільших українських монастирів, розташовувалася низка таких установ. Так, вже з 23 вересня 1941 р. уповноважений шеф військових архівів при групі армій «Південь» полковник фон Гьодль почав опрацьовувати військово-історичні матеріали, що стосувалися Червоної армії і зберігалися на території Києво-Печерської Лаври [2, с. 456].

Музеї та бібліотеки на території Лаври від початку окупації підпорядковувалися Київській міській управі. Німецька військова влада призначила т.зв. комендантом Лаври капітана др. Г. Коха, який майже не чинив тиску на дії керівництва цих закладів. Ситуація змінилася у другій половині жовтня 1941 р., коли керівником Лаври був призначений вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельн. 18 жовтня поліція взяла під охорону Лавру, а вже 19 жовтня заборонила вхід на її територію. У директора Історичної бібліотеки І. Горохолінської було вилучено ключі від приміщення та заборонений доступ на територію музею.

Далі, протягом жовтня 1941 р., там працювали співробітники Зондеркоманди Кюнсберга. Скільки звідти було вилучено літератури, встановити не вдалося. Можна припустити, що звідти були вивезені десятки ящиків або пакунків літератури, адже тільки на 9 листопада 1941 р. кількість вилучених з бібліотек Києва матеріалів сягала до 350 ящиків [3, с. 78].

Окремо потрібно згадати фондові сховища Центрального історичного музею, який знаходився у корпусі № 8 на території Лаври. Так, за наказом вищого керівника СС і Поліції на Півдні СРСР, Ф. Єкельна у другій половині жовтня 1941 р. з експозиції відділу зброї даного музею було дозволено вилучити і передати у розпорядження Зондеркоманди Кюнсберга 406 предметів, які становили особливий інтерес для фахівців. Серед них у двох списках згадуються 14 шоломів, 11 панцирів, 2 кольчуги, 32 прапори, 3 древка прапорів з наконечниками, 10 бойових і один гербовий щити, 17 шабель й інше. Деякі предмети вилучалися разом з

планшетами, на яких вони були закріплені (наприклад, на одному було 11 наконечників списів, на інших – 13 і 8, ще на одному планшеті було 30 люльок). У лютому 1942 р. ця колекція зброї була вивезена у Берлін, а у березні того ж року частина вивезеної зброї була показана на виставці «врятованих у Росії» речей. Наприкінці 1942 р. збірка вивезеної з ЦІМ зброї була розподілена вже у кількості 141 одиниці між керівництвом військових музеїв і вищим керівництвом СС [3, с. 78]. Також серед вилучених у цей період на території лаври культурних цінностей фігурують богослужбові книги та іноземні стародруки, зокрема: Требник церковнослов'янською мовою 1639 р., старовинний Псалтир, Венеційське видання «Риторика» XVII ст., «Періскопен» церковнослов'янською мовою також венеційського друку 1519 р., «Граматики малоросійського наречія» О. Павловського 1816 р. [3, с. 521].

Важливим фактом історії вилучення лаврських культурних цінностей німецькою окупаційною владою є демонтаж експозиції Центрального антирелігійного музею (далі ЦАРМ), для перевезення її у Берлін з метою демонстрації яскравого зразка антирелігійної пропаганди більшовиків.

Демонтаж проводила група співробітників ЕРР – Е. Цюльффель, В. Пішке, Г. Рьок та Ф. Шюллер під керівництвом Г. Антона. Вперше він оглянув експозицію ЦАРМ 21 січня 1942 р. і побачив зали, що були частково засипані снігом, який позалітав через вибиті шибки, покриті шаром льоду картини, подекуди покороблені або пошкоджені експонати та розбиті вітрини з відсутніми експонатами. Експозиція складалася з аванзали, зали № 1 «Історія Лаври», зали № 2 «Революційний атеїзм Т.Г. Шевченка», зал № 3, 4 «Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму», зали № 5 «Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату» та зали № 6 «Сталінська Конституція і подолання релігії». Було вирішено відтворити спочатку, наскільки можливо, первинний вигляд експозиції і провести фотофіксацію. Експонати та супровідний матеріал (тексти, підписи, фото, макети), всього приблизно 1500 одиниць, були передані колоні штурмфюрера НСКК Кнаца, яка, за дорученням Райхсміністерства народної освіти і пропаганди, мала доставити їх у Берлін. Кінцевий етап вивезення культурних цінностей з Лаври припадає на літо 1942 р.

На початку серпня 1942 р. німецька охорона була знята і її заступила українська поліція під керівництвом німецького коменданта у званні майстра поліції [3, с. 85].

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що колосальні втрати культурних цінностей на окупованій території України в роки Другої світової війни перш за все пов'язані з цілеспрямованою політикою нацистської Німеччини та її союзників, яка ставила за мету вивезення найцінніших експонатів з фондів музеїв, бібліотек та архівів. З цією метою були створені спеціальні нацистські структури, які діяли при Вермахті,

Міністерстві закордонних справ, Міністерстві окупованих східних областей, окремі з них були пов'язані з СС, які здійснювали організовану і чітко регламентовану діяльність у цьому напрямі [2, с. 483]. Цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини у період 1933-1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх надбань людства. Націонал-соціалістичні пограбування, відчужене мистецтво, трофеї війни – це складові, які і сьогодні з новою силою сколихують як суспільство, так і фахівців, не лише істориків, мистецтвознавців, музеєзнавців, але й політиків і дипломатів [4, с. 140].

Наслідком цих подій стали масштабні втрати українського культурного та історичного багатства, оціночну вартість якого необхідно вимірювати не лише матеріальним показником, але й усвідомлювати неоціненний духовний та естетичний скарб, який було втрачено у горнилі Другої світової війни.

Використані джерела та література:

1. Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото» з України: У пошуках архівних свідчень. Київ, 2000. Вип. 1. 388 с.
2. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.): монографія. Київ, 2020. 1020 с.
3. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. Київ: «Вид. Олег Філюк», 2016. 1200 с.
4. Солошенко В.В. Дослідження щодо походження втрачених культурних цінностей (досвід Федеративної Республіки Німеччина). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2015, вип. 44, том 2. С.140.

Б.В. Білобровець

аспірант

Житомирський державний університет імені Івана Франка

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В ЄВРОПІ: ІНТЕГРАЦІЯ, ІДЕНТИЧНІСТЬ, ТРАНСКУЛЬТУРНІСТЬ

Автор досліджує питання європейської інтеграції та європейської культурної ідентичності в контексті формування Європейського Союзу. Висвітлено виміри культурної політики ЄС в правовому полі та їх зв'язок з відповідними культурними політиками. Описано культурний поворот в дискурсах Європейського Союзу в 1990-х рр., явища європейської інтеграції та європеїзації, а також формування загальноєвропейського культурного простору та регіоналістичної ідеї «Європа регіонів».

Ключові слова: культура, культурна політика, європейська культурна ідентичність.

Cultural Politics in Europe: Integration, Identity, Transculturalism

The author explores the issues of European integration and European cultural identity in the context of the formation of the European Union. The dimensions of EU cultural policy in the legal field and their connection with relevant cultural policies are highlighted. The cultural turn in the discourses of the European Union in the 1990s, the phenomena of European integration and Europeanization, as well as the formation of a pan-European cultural space and the regionalist idea of "Europe of the regions" are described.

Key words: culture, cultural policy, european cultural identity.

Термін «культура» є надзвичайно комплексним та складним, що вплинуло як на розвиток та впровадження культурних політик, так і на їхнє дослідження. У процесі формування інституцій Європейського Союзу термін «культура» було вирішено не дефінікувати. В 1977 р. його замінили на «культурний сектор» як соціоекономічне ціле індивідів та компаній. Пізніше Європейський Союз як інституція повністю відмовився як від надання визначення поняттю, так і від вступу в академічну полеміку з цього питання. Основним завданням він ставив просування культури та захист культурної спадщини. Професор Католицького університету в Лувені Селін Роменвіль визначив п'ять основних вимірів концепту культури, які представлені в Європейському праві, а саме вимір ідентичності, естетики, економіки, соціальний та демократичний виміри [3, с. 19-20].

Вимір ідентичності пов'язаний з тими характеристиками, які впродовж свого життя набувають індивіди як члени суспільства. З цим виміром також пов'язані питання національних спільнот, різноманітності, соціальних класів (меншин та домінуючих груп), громадянства, а також власне формування ідентичності та громадянина. Соціальний вимір діє як капітал, який транслює соціальним класам певні поведінкові патерни. Так як соціальні класи прив'язані до певних культурних практик, це дає змогу створювати моделі конкретних соціальних класів та впливати та рівень культурного капіталу населення. Демократичний рівень націлений на створення соціо-культурного стану, необхідного для функціонування демократії, трансляції демократичних цінностей та формування через них громадянського суспільства [3, с. 21-26]. Все ж, саме економічний чинник був пріоритетним при розбудові європейських інституцій. З іншого боку ідентичність є багатогранним поняттям (власне як і культурна політика), що формувалась на розмитому понятті культури.

Дані виміри культури пов'язані з культурними політиками, що почали поширюватись в 1970-х – 1980-х рр. Якщо раніше культурні політики, насамперед, базувались на національному принципі, то після 1990-х рр. розбудовувались на питаннях ідентичності, діалогу, толерантності та таких цінностях, як верховенство права та повага до прав людини. Дані виміри культури та прив'язані до них культурні політики

були визначальними для процесів європейської інтеграції. Все ж, Маастрихтський договір та Хартія основних прав Європейського Союзу не приділяли великої уваги фундаментальним правам, прив'язаним до цих вимірів, а в більшій мірі приділили увагу викликам різноманітності та захисту свободи мистецтва та наук [3, с. 27].

Культурний поворот в дискурсах Європейського Союзу відбувся в 1990-х рр. Соціолог Моніка Сассателлі вказує, що європейський міф почав циркулювати в 1980-х рр., а один з основоположників європейської інтеграції Жан Моне пізніше зазначав, що його потрібно було починати з культури, а не орієнтуватись, перш за все, на економіку. В рамках дебатів щодо культурної політики в 1990-х рр. існувало два шляхи, а саме побудова загальноєвропейського культурного простору або формування регіоналістичної ідеї «Європа регіонів» з ідеями Європи як культурної мозаїки та ідеєю «єдності в різноманітті» [2, с. 3; 4, с. 25]. Проте, ці проекти проводились в старих національних рамках. Регіональні плани були ускладненою версією національних планів, а загальноєвропейський простір був спробою винайти Європу з точки зору наддержави. З іншого боку, ідеї Європи та європейськості базувались на ідеї європейської ідентичності, ядром якої визначалась грецька, римська та християнська культури. Така ідея відчужувала суспільства на Східному та Південному краях Європи, а також населення мігрантів [2, с. 3-4].

Європейський Союз як явище дослідження в рамках процесів інституціоналізації, правового поля, створення єдиного економічного поля, ціннісних орієнтирів є надзвичайно складним, заплутаним, та суперечливим. Європейська інтеграція розпочалась після Другої світової війни. Все ж, європейська суб'єктивність формується і до сьогодні. Питання європеїзації є більш пізнім та ширшим явищем. Воно з'явилося лише в 1990-х рр. і в більшій мірі стосується питань формування європейської ідентичності та єдиного культурного простору. Дискурс європеїзації також розглядається в контексті глобалізаційних процесів, мультикультуралізму, імміграції та урбаністичних проєктів. Також одним з центральних питань, які досліджуються в рамках європеїзації є різноманітність [5, с. 2]. Наприклад, професорка Стамбульського університету Більджі Асу Аксой, досліджуючи Лондон та проєкт урбаністичного космополітизму говорить, що «нам потрібен поворот уяви про місто, який враховує транснаціональні та транскультурні процеси, які фрагментують і знов з'єднують місто на нових умовах» [1, с. 91]. Транскультурність сьогодні є одним з елементів сучасного життя та допомагає перенаправити сучасні культурні політики.

Дослідник-суспільствознавець Ульріх Бек та політолог Едгар Гранде зазначають, що на зміну методологічному націоналізму прийшли рефлексивна модернізація та соціальний конструктивізм, що надають перевагу культурним ідентичностям. На думку польського філософа

Зигмунта Баумана, європейська ідентичність – це лише проміжна фаза до більш глобальних змін. Дослідження еліт також допомагає краще зрозуміти формування європейської ідентичності. В той час як дослідження Соціолога Штефан Іммерфаль демонструє зв'язок між «європейським досвідом» (подорожі, освіта) та посиленням сенсом європейськості, професор кафедри сучасних мов Університету Саутгемптона в Гемпширі Ульріка Ганна Майнгофа вказує про протилежний ефект для тих, хто живе в «граничних громадах» [5, с. 3-8].

Таким чином, у рамках політологічних досліджень актуалізувалися питання про європейську політичну ідентичність та їхній державний устрій (polity). Як вже зазначалось раніше, орієнтація ЄС була на економічні питання, безпеку та питання громадянства, що вирішувались в модерній моделі європейської політики. Це призвело до нехтування питаннями європейської культурної ідентичності та культурної політики. Ці політики (policies) сприймалися європейськими органами як неефективні імітації національних. Все ж, з часом стало зрозуміло, що ці політики є ключем до суб'єктивності, створення конкретних культурних ідентичностей та формування громадян. Відкритою залишається дискусія чи можливе взагалі створення єдиної європейської ідентичності. Одні вважають, що ідея «єдність у різноманітті» разом з її символами є неефективною в порівнянні з національною, у той час як інші, навпаки, вказують, що в майбутньому вона буде переважати.

Використані джерела та література:

1. Aksoy A. London and the Project of Urban Cosmopolitanism. Meinhof U.H., Triandafyllidou A. (ed.) *Transcultural Europe. Cultural Policy in a Changing Europe*. Palgrave Macmillan. 2006. p. 85-105.
2. Meinhof U.H., Triandafyllidou A. Transcultural Europe: An Introduction to Cultural Policy in a Changing Europe. Meinhof U.H., Triandafyllidou A. (ed.) *Transcultural Europe. Cultural Policy in a Changing Europe*. Palgrave Macmillan. 2006. p. 3-24
3. Romainville C. Introduction. The Multidimensionality of Cultural Policies Tested by European Law. Romainville C. (ed.). *European Law and Cultural Policies*. Bruxelles, Berlin, New York: P.I.E. Peter Lang. 2015. p. 343.
4. Sassatelli M. Becoming Europeans. *Cultural Identity and Cultural Policies*. Palgrave Macmillan. 2009. p. 233.
5. Sassatelli M. The Logic of Europeanizing Cultural Policy. Meinhof U.H., Triandafyllidou A. (ed.) *Transcultural Europe. Cultural Policy in a Changing Europe*. Palgrave Macmillan. 2006. p. 24-43.

ПОЛІТИКА США В КОНГО ЗА ЧАСІВ АДМІНІСТРАЦІЇ Д. ЕЙЗЕНХАУЕРА (30 ЧЕРВНЯ 1960 – 20 СІЧНЯ 1961 РР.)

На прикладі Республіки Конго висвітлено основні підходи політики США за часів президента Д. Ейзенхауера в регіоні Субсахарської Африки. Зазначено про роль у США у недопущенні Холодної війни на території Конго. Зокрема йдеться про підтримку діяльності Миротворчої Місії ООН та протидію проникненню СРСР в регіон і спробам втручання у конголезькі справи.

Ключова слова: Конго, США, ООН, Патріс Лумумба, Катанга.

US Policy in the Congo during the Eisenhower Administration (June 30, 1960 - January 20, 1961)

On the example of the Republic of the Congo the main approaches to US policy under President D. Eisenhower in sub-Saharan Africa are illustrated. The role of the United States in preventing the Cold War in the Congo is mentioned. In particular, it is about supporting the activities of the UN Peacekeeping Mission and counteracting the penetration of the USSR into the region and attempts to interfere in Congolese affairs.

Key words: Congo, USA, UN, Patrice Lumumba, Katanga.

Політика адміністрації президента Д. Ейзенхауера щодо Субсахарської Африки і Республіки Конго зокрема, практично впродовж всього терміну перебування при владі, характеризувалась поміркованими підходами у взаємовідносинах із європейськими метрополіями, що зберігали за собою колоніальний поділ континенту. Водночас, тенденції до активізації процесів деколонізації все більше набували обертів і вимагали більш активної реакції та визначеності із боку Сполучених Штатів, як умовного «лідера вільного світу» [3, 1]. У Вашингтоні, з одного боку, не хотіли псувати відносин із західноєвропейськими союзниками, з якими їх пов'язувала тісна економічна співпраця та оборонні домовленості, але з іншого – США офіційно декларували зацікавленість у впорядкованому просуванні поневолених африканських народів до самоуправління та незалежності, виступаючи за співпрацю між метрополіями та виразниками суверенних прагнень у колоніях.

На практиці, адміністрація Д. Ейзенхауера все ж надавала перевагу реалізації короткострокових тактичних завдань, які поставали перед викликами Холодної війни, що вимагало підтримки західних союзників у стримуванні деколонізації їхніх володінь, задля недопущення комуністичної експансії на країни Африки, розташовані на південь від Сахари. Консервативна частина верхівки американської влади вважала за краще мати гарантію стабільності і порядку на африканському континенті,

аніж підтримку прагнень до незалежності та демократії на колоніальних територіях. В той же час, довгострокова стратегія передбачала уникнення формування іміджу Сполучених Штатів як співучасника та прихильника збереження колоніальної системи.

На прикладі Республіки Конго можна простежити характерні риси американської політики на теренах всього субсахарського регіону та африканського континенту в цілому. Події, що увійшли в історію під назвою «Конголезька криза» 1960-1963 рр. проявили цілий комплекс проблем, з якими зіткнулися нові незалежні держави у процесі деколонізації. Зокрема, йдеться про сепаратизм на окремих територіях, підкріплений етнічним та/або економічним чинником, а також загрозу зовнішнього втручання на фоні розгортання Холодної війни. Саме ці фактори стали основоположними для адміністрації Д. Ейзенхауера у її конголезькій та в цілому африканській політиці.

Після отримання незалежності Конго від Бельгії 30 червня 1960 р., вже з перших днів свого існування, нова держава зіткнулася з проблемою сепаратизму у найбільш економічно розвиненій провінції – Катанзі, до якої пізніше приєдналася територія провінції Південне Касаї. Ситуацію ускладнювало прагнення колишньої метрополії зберегти вплив на територіях, що заявили про своє відокремлення. В намаганні відновити територіальну цілісність країни, центральний конголезький уряд на чолі з прем'єр-міністром Патрісом Лумумбою, прагнув знайти зовнішню підтримку для протидії Бельгії, яка підтримувала місцеві племена у Катанзі та сепаратистський режим очільника провінції Моїза Чомбе [1].

Офіційний Вашингтон на початках конголезької незалежності, з одного боку, проводив досить обережну політику балансування між інтересами свого бельгійського союзника, визнаючи інтереси Брюсселя в Катанзі, з іншого ж – все більше занепокоєння у США викликала особа глави уряду П. Лумумби, якого вважали лояльним до СРСР. Основним занепокоєнням американського уряду були спроби П. Лумумби залучити СРСР до вирішення «Конголезької кризи». США прагнули не допустити перетворення Конго на радянського сателіта і перенесення Холодної війни в регіон Центральної Африки. Саме тому, коли ситуація набула загрозливого характеру і СРСР наприкінці серпня 1960 р. надав обмежене постачання озброєння і своїх військових інструкторів для Конго, в адміністрації Д. Ейзенхауера поставили завдання не допустити подальшого радянського втручання у конголезькі справи та сприяти відстороненню П. Лумумби від влади. На шляху до цієї мети були залучені не лише офіційні інструменти впливу, якими можна вважати діяльність Посольства США у Леопольдвілі (столиця країни) та Консульство у Елізабетвілі (центр провінції Катанга), але й неформальні – підрозділ ЦРУ у Леопольдвілі. Саме завдяки участі цього підрозділу вдалося усунути П. Лумумбу з посади прем'єр-міністра 5 вересня 1960 р., про що, зокрема,

свідчить Телеграма №0888, яку отримало ЦРУ від свого підрозділу в Конго [4].

Крім того, США всіляко підтримували діяльність Миротворчої Місії ООН в Конго, що діяла з липня 1960 р. і була покликана стабілізувати ситуацію, не допустити подальшої ескалації та розпаду країни. У Вашингтоні дотримувались ключової позиції про надання будь-якої допомоги для Конго виключно через механізми Місії ООН. Передбачалося, що так само мають діяти всі інші члени цієї організації, включно з СРСР [1]. США прагнули не допустити надання односторонньої радянської допомоги конголезькому уряду, передусім, військової. Як показали події кінця серпня 1960 р., це не стало фактором стримування для СРСР і така допомога, хоч і в обмеженому вигляді, була надана. Незважаючи на це, на офіційному рівні, адміністрація Д. Ейзенхауера продовжувала декларувати, що США діятимуть виключно через інструменти ООН і не допустять зовнішнього втручання у справу Конго з боку інших держав поза межами ООН.

В останні дні перебування Д. Ейзенхауера у Білому домі, 17 січня 1960 р., на території Катанги було вбито П. Лумумбу, що стало ще одним приводом для нового протистояння та спроб поділу країни.

В цілому ж, в політиці США у Субсахарській Африці за часів адміністрації Д. Ейзенхауера ключовою метою була протидія поширенню в Конго впливу СРСР. Попри відмову американського уряду від прямого втручання та надання допомоги виключно через інструменти ООН, не вдалося уникнути ризику комуністичного проникнення на конголезьку територію. США через офіційні та неформальні механізми впливу сприяли усуненню від влади П. Лумумби, якого вважали інструментом радянської політики, а також прагнули до утворення в Конго стабільного уряду прозахідної орієнтації.

Використані джерела та література:

1. Латенко В. С. Вплив США на розгортання Миротворчої місії ООН в Конго (липень-серпень 1960 р.). *Європейський філософський та історичний дискурс*. 2020. Частина 7, Випуск №4. С. 40-47.
2. Латенко В. Позиція США щодо Конголезької кризи 1960 р. *Американська історія та політика: науковий журнал*. 2019. №7. С. 72-83.
3. Paper Prepared in the Central Intelligence Agency, Washington, undated. FRUS, Volume XXIII, Congo, 1960–1968. Doc. №16.
4. Mountz W. T. Americanizing africanization: the Congo Crisis, 1960-1967: dis. ... PhD: 10157705/ William T. Mountz; The University of Missouri-Columbia. Columbia, 2014. 236 p.

ІСТОРИЧНІ ВІДНОСИНИ ТУРЕЧЧИНИ З БАЛКАНСЬКИМ РЕГІОНОМ ЯК ОДИН ІЗ ПРОВІДНИХ ЧИННИКІВ АКТИВІЗАЦІЇ ЇЇ СУЧАСНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Досліджено відносини Туреччини з країнами Балканського регіону від періоду Середньовіччя до початку ХХ ст. Проаналізовано особливості впливу Османської імперії на Балкани на різних етапах історичного розвитку. Описано поступову втрату турками володінь у регіоні до колапсу імперії після закінчення Першої світової війни. Зроблено висновок, що історичні взаємовідносини між Туреччиною та Балканами мають глибоке коріння в минулому, що безпосередньо впливає на сучасну політику Анкари щодо цих країн.

Ключові слова: Османська імперія, Балкани, національно-визвольний рух, Турецька республіка.

Turkey's Historical Ties with the Balkans as One of the Leading Factors in Intensifying its Modern Foreign Policy

The relations of Turkey with the countries of the Balkan region from the Middle Ages to the beginning of the 20th century are studied. The peculiarities of the Ottoman Empire's influence on the Balkans at different stages of historical development are analyzed. Describes the gradual loss of Turkish possessions in the region before the collapse of the empire after the First World War. It is concluded that the historical relations between Turkey and the Balkans have deep roots in the past, which directly affects Ankara's current policy towards these countries.

Key words: Ottoman Empire, Balkans, national liberation movement, Republic of Turkey.

Відносини Туреччини з країнами Балканського регіону глибоко сягають у минуле. Вони є досить потужними та багато в чому зумовлюють основні вектори сучасної зовнішньої політики Анкари. На сьогодні пріоритетним напрямом для турецького уряду є посилення соціально-економічного та культурного впливу на Балкани. У свою чергу для України Туреччина є потенційно важливим партнером у політичній та економічній сфері. Дослідження історичних відносин Туреччини з Балканами дозволить збагнути причини важливої ролі цього регіону в сучасній зовнішній політиці Анкари.

Тож метою нашої розвідки є аналіз історичних зв'язків Туреччини з країнами Балканського регіону в ретроспективі, їхніх особливостей і основних напрямів та впливу на сучасний стан взаємовідносин між регіонами.

Посилена увага Туреччини до Балканського регіону сягає ще періоду Середньовіччя. Уперше турки-османи з'явилися на Балканах у 1352 р. за

часів правління султана Орхана. Діставшись туди за допомогою генуезців, вони взяли участь у місцевій міжусобній боротьбі. Та вже через десять років (1362) турки захопили Адріанополь (сучасне Едірне), зробивши столицею османської держави. Султан Баязид Блискавка (1389–1402 рр.) розширив балканські володіння Туреччини, завоювавши тодішні угорські землі.

Однак жителі балканських країн не сприймали османів винятково як своїх гнобителів. Перебуваючи до цього під владою Візантійської імперії, вони відчували зменшення податків та терпимість до власних релігійних вчень. До того ж, турки не утверджували на захоплених землях кріпосне право [1, с. 39–41].

Період активних завоювань розпочався у XV ст. Найбільш значимою подією цього періоду, звісно, є захоплення Константинополя султаном Мехмедом II Фатіхом (Завойовником) 29 травня 1453 р. Візантійська імперія після 1100 років свого існування була знищена, а її останній імператор Костянтин XI загинув у бою. Це призвело до неабиякого посилення Османської імперії, включення до її складу візантійських територій та перетворення Константинополя на Стамбул і нову столицю могутньої держави. Султан же взяв собі титул Кайзер і Рум («Цезар Риму»).

Трохи пізніше Османська імперія захопила такі країни, як Сербія (1459 р.), Боснія (1463 р.), Албанія (1478 р.) та Герцеговина (1482 р.) [2, с. 93–95]. Порядок, встановлений тут, значно відрізнявся від того, який турки запроваджували в XIV ст. Так, балканців могли позбавити права власності на користь тих воєначальників, котрі завойовували території, чи на користь дервішів, яким давали право користуватися державними землями. Окрім цього, відтепер в османське військо в основному почали яничарів набирати саме з Балкан [2, с. 111–112].

На думку турецького історика І. Ортайли, з XV по XVII ст. Османська імперія збалансовувала Середземномор'я, Східну Європу й Балкани. Цікавим є те, що до XVI ст. турки прагнули збудувати саме Балканську імперію, а потім почали робити з цих територій державу близькосхідно-ісламського типу. Незважаючи на це, Балкани під впливом імперії набули в її культурній структурі власної ідентичності [3, с. 52].

XVIII ст. стає абсолютно новим етапом в історії Балкан під турецькою владою. На думку американського історика Н. Стоуна, ці території переживають справжню кризу як у соціально-економічному, так і в політичному плані. Поширюється невдоволення зміною тімарової системи на чифтликову (аналог кріпосного права). Також Балкани починають кишіти бандитами – башибузуками (вояки іррегулярного війська загонів імперії), проти яких турецька влада створює спеціальну поліцію – арматолес, котра, по суті, нічим від тих же бандитів не відрізнялася [1, с. 145]. Загалом, у XVIII ст. на Балканах вибухає дуже

багато повстань (у Чорногорії, Боснії й Герцеговині, Албанії, півострові Пелопоннес). Стираються межі між бандитами й бунтівними аристократами, мають місце постійні міжкланові конфлікти (клан Бушатлі та клан Тепедлені Алі з Північної Албанії). У результаті такої нестабільної обстановки значно збільшується кількість мігрантів із Балкан до Стамбула [2, с. 549].

Зародки прогресу приходять у 70-х рр. XVIII ст. із Заходу через діяльність місіонерів. Вони займаються стандартизацією освіти та створюють мову для письма. Більшість істориків саме ці події вважають предтечею, зокрема, болгарського національного відродження в XIX ст. [1, с.195].

XIX ст. можна назвати епохою національно-визвольних рухів по всій Європі. Не оминув цей феномен і Балкани. Мали місце повстання в Сербії (1815 р.), грецька революція (1821–1829 рр.), повстання в Сербії 1841 р. тощо. Та абсолютно новий етап починається із 70-х рр. XIX ст. Європейські держави неодноразово порушували перед урядом Туреччини питання про реформи стосовно зрівнювання в правах мусульманського і християнського населення. Проте слабка зацікавленість європейських урядів у вирішенні цього питання і суперечності між державами дозволяли правлячим колам Туреччини ухилятися від реформ. Саме тому всі повстання балканських народів починають ставити собі за мету здобуття незалежності.

Після закінчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. за умовами Сан-Стефанського мирного договору Болгарія, Боснія і Герцеговина мали б отримати автономію, а Румунія, Сербія і Чорногорія – стати незалежними. Такими були вимоги Російської імперії. Вони були трохи пом'якшені на Берлінському конгресі влітку 1878 р. Результатом став Берлінський договір, що ознаменував, по суті, завершення османського панування на Балканах [2, с. 664–665].

Нарешті перша Балканська війна (1912–1913 рр.) стала тим чинником, що сприяв визволенню європейських територій від османського загарбання. У 1912 р. Болгарія, Греція, Чорногорія і Сербія утворили Балканську лігу та напали на Османську імперію 8 жовтня 1912 р. Війна закінчилася сім місяців потому Лондонським миром. Після п'яти століть панування Османська імперія втратила практично всі свої володіння на Балканах [4, с. 121].

Після розпаду Османської імперії в 1918 р. була утворена Турецька республіка на чолі з М. Кемалем (Ататюрком). Президент проголосив республіканізм і секуляризм основними принципами нової держави, максимально відступивши від політики султанів [5, с. 146]. Аж до початку XXI ст. інтерес Туреччини до Балкан згасає, доки в 2002 р. до влади не прийшла Партія справедливості і розвитку на чолі з нинішнім президентом Ердоганом та не взяла курс на неоосманізм.

Отже, турецьке панування на Балканах тривало з кінця XV ст. до початку XX ст., а подекуди – до кінця Першої світової війни. На сучасному етапі в зовнішній політиці Туреччини Балкани знову відіграють ключову роль. Тепер свою присутність тут Анкара прагне закріпити не через політичний контроль, а через посилення передусім соціально-економічних та культурних взаємозв'язків.

Використані джерела та література:

1. Стоун Н. Краткая история Турции. пер. В. Л. Гончарова. Москва: АСТ, 2014. 317 с.
2. Финкель К. История османской империи: Видение Османа. пер. Ю. Яблокова. Москва: АСТ, 2014. 831 с.
3. Ортайли І. Османи на трьох континентах. пер. О. Кульчинського. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2019. 208 с.
4. Bregu E. The Causes of the Balkan Wars 1912-1913 and their Impact on the International Relations on the Eve of the First World War. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2013. № 4. S. 115–122.
5. Шюкрю Ганіоглу М. Ататюрк: біографія мислителя. пер. О. Галенка. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2018. 240 с.

О.О. Петраускас

провідний інженер

Інститут історії України НАН України

GRASSROOTS: СТИХІЙНІ АНТИДИСКРИМІНАЦІЙНІ РУХИ У США НА ПРИКЛАДІ BLACK LIVES MATTER

У матеріалі робиться спроба проаналізувати особливості антидискримінаційного руху *Black Lives Matter* у контексті стихійних «рухів знизу», або *Grassroots*. *BLM* виник у США на початку XXI ст. саме як децентралізований суспільно-політичний рух афроамериканців проти невиправданої жорстокості з боку правоохоронних органів. Такі самоорганізовані рухи є невід'ємною рисою громадянського суспільства. Вони постають як дієвий метод впливу громадян задля прийняття позитивних політичних рішень у вирішенні складних проблем.

Ключові слова: *Grassroots, Black lives matter, афроамериканці, США, расові відносини.*

Grassroots: Black Lives Matter as an Example of Anti-Discriminatory Movements in the USA

The article attempts to analyze the specific features of an anti-discrimination movement Black Lives Matter as an example of Grassroots. BLM arose in the United States at the beginning of the 21st century as a decentralized political and social movement. The root cause was unjustified police violence against African Americans. Such self-organized movements are an essential feature of civil society. It clearly shows that grassroots movements are able to influence on political decision which was based on complex issues.

Key words: *Grassroots, Black Lives Matter, African Americans, USA, racial relations.*

Grassroots – відносно не новий політологічний термін, що виник у США на початку XX ст. та почав активно використовуватись у сучасних соціогуманітарних науках лише в останні десятиліття. Найбільш вдалим перекладом сенсу цього виразу можна вважати «стихийний рух знизу», або «ініціатива знизу» – масовий громадський рух, спрямований переважно на захист політичних або економічних прав людей як в окремо взятій країні, так і на міжнародному рівні.

Так, в залежності від кінцевої мети, *Grassroots* можна поділити на два типи. Перший спрямований на мобілізацію певного електорату під час виборчих кампаній. Цей напрям представлений у першу чергу утвореною у 2003 р. у США неурядовою організацією «Grassroots Campaigns», метою якої є проведення політичних кампаній для кандидатів від різних партій шляхом широкого залучення населення до активної політичної діяльності.

Другий тип рухів зосереджений на побудові ефективної комунікації громадян із місцевою владою або окремими політичними діячами з метою досягнення певного результату у вирішенні певної місцевої проблеми. Якраз до цього типу і відносяться, зокрема, антидискримінаційні рухи [1].

Термін *Grassroots* тісно пов'язаний із теорією партисипаторної (учасницької) демократії, за якою широка суспільна партисипація являє собою свідому, активну політичну участь громадян у формуванні, виробленні та реалізації політичних та інших життєвоважливих рішень.

Рухи *Grassroots* мають декілька особливостей. По-перше, вони мобілізують населення для активної участі громадян у політичному житті країни шляхом «прямої демократії». Вони є невід'ємною рисою розвинутого громадянського суспільства, адже така самоорганізація мотивує окремих членів суспільства брати активну участь у пошуку справедливого вирішення важливих питань, беручи на себе відповідальність як за свої дії, так і за майбутнє громади в цілому [2].

По-друге, ці рухи спочатку об'єднують людей на локальному рівні – у конкретному районі або спільноті, згодом розширюючись до більших масштабів, щоб досягти відчутних змін вже на регіональному, національному чи міжнародному рівні.

По-третє, в «ініціативах знизу» відсутня чітка ієрархія та об'єднання навколо конкретного лідера. Усі рішення приймаються «знизу», а для організації акцій активно залучаються волонтери-активісти.

По-четверте, як метод комунікації у даному випадку виступають не традиційні ЗМІ, а соціальні мережі, електронна пошта, телефонні дзвінки та інші види комунікації [1].

Яскравим прикладом *Grassroots* у Сполучених Штатах є антидискримінаційний рух Black Lives Matter, що постав як впливова суспільно-політична сила у відповідь на події травня 2020 р. Про непересічність та масштабність цього руху свідчать відбитки, що

залишились у масовій свідомості та культурі – не існує жодної сфери, яка б залишилась осторонь цього явища.

Однією із традиційних внутрішньополітичних проблем Сполучених Штатів є наявність упередженого ставлення до представників афроамериканської спільноти. Не зважаючи на значні зусилля влади у подоланні расизму та дискримінації упродовж другої половини XX ст., початок XXI ст. відзначився спалахом соціальних конфліктів на основі кольору шкіри.

Черговим каталізатором суспільної напруги стало виправдання у 2013 р. громадського патрульного Джорджа Циммермана, який вбив беззбройного темношкірого підлітка Трейвона Мартіна у місті Санфорд (штат Флорида) у лютому 2012 р. [3].

Шукаючи нові засоби актуалізації існуючих проблем та з метою вкотре звернути суспільну увагу на існуючу несправедливість, три активних представника афроамериканської громади – Патріс Хан-Куллорс, Алісія Гарза та Опал Тометі (Opal Tometi), за допомогою хештегу #BlackLivesMatter у соціальних мережах створили онлайн канал для комунікації, що отримав назву BLM. Така назва була обрана як вираз засудження несправедливих вбивств афроамериканців поліцією (за даними статистики, темношкірі частіше стають жертвами вогнепальної зброї з боку білих правоохоронців) та вимогу справедливо цінувати життя темношкірих людей так само як і білих [4].

Проте, спочатку рух BLM ще не набув популярності поза межами вузької темношкірої спільноти. Ситуацію змінили події 2014 р., коли від рук поліцейських загинули двоє беззбройних афроамериканців – Майкл Браун (задушений правоохоронцями, що було зафіксовано на відео) та підліток Ерік Гарнер (застрелений поліцією). Акції протесту та масові заворушення тоді відбулися у місті Фергюсон (штат Міссурі) та у Нью-Йорку [3].

Великі акції протесту проти цих смертей під гаслом BLM привернули увагу національної та міжнародної громадськості. Після цього рух продовжував відігравати помітну роль у демонстраціях проти жорстокості та расизму з боку поліції. У період з 2014 по 2016 рр. проєкт був розширений, перетворившись у загальнонаціональну мережу із понад 30 місцевими осередками по всій країні [4].

Проте свого апогею рух BLM досяг у травні-червні 2020 р. після задушення поліцейським Дереком Шовіном беззбройного афроамериканця Джорджа Флойда. Останніми його словами став сумно відомий вираз *«Я не можу дихати»*. Широка популяризація відео, присвяченого останнім хвилинам життя Дж. Флойда, спричинила масові демонстрації у містах по всій території Сполучених Штатів та по всьому світу. Трагедія схилила громадську думку США на користь підтримки руху, вчергове привернувши увагу до проблеми расизму в американському суспільстві.

Традиційні протести у США зазвичай мали помітну расову складову, проте минулорічний рух не можна віднести до такої категорії. Так, за даними соціопитувань, що проводились впродовж 2013-2019 рр., рух BLM мав досить обмежену підтримку, переважно серед афроамериканської спільноти. Але після смерті Дж. Флойда цей показник різко збільшився не лише серед темношкірих, але й серед представників інших етнічних груп – зокрема, іспаномовних, азіатських американців і навіть білих. За даними опитування фонду Kaiser Family Foundation, що проводилось у червні 2020 р., 64% американців підтримали протести проти насильства з боку поліції, у тому числі 84% чорношкірих, 64% латиноамериканців та 61% білих [5].

Ще однією визначальною рисою BLM стала масова підтримка з боку американської молоді, що стала рушійною силою протестів. У соціологічному опитуванні CNN, що проводилось з 2 по 5 червня 2020 р. 75% людей у віці від 18 до 34 років заявили, що система кримінального правосуддя дискримінує темношкіре населення [6].

Активісти руху BLM завжди наголошували на мирних методах боротьби проти расизму. Це і політичні кампанії, і заходи із написання листів до представників влади, і ненасильницькі протести, і сидячі демонстрації та ін. Одним із головних пріоритетів стали заклики до кращого навчання поліції та підвищення відповідальності за неправомірні дії правоохоронців на законодавчому рівні. Активісти також закликали зменшити бюджетні витрати на місцеву поліцію та інвестувати вільні кошти у соціальні послуги для громади, такі як програми з охорони психічного здоров'я та врегулювання конфліктів.

На жаль, у деяких епізодах суспільна напруга поширилась поза межі мирних, конструктивних протестів, перейшовши у погроми, підпали та знищення пам'ятників. Це свідчить про глибоке розчарування афроамериканської громади, почуття відчаю, безвиході, прагнення завдати шкоди символам тієї системи, що сприймається більшістю як несправедлива. Варто зазначити, що проблема афроамериканського населення у США стосується не лише кольору шкіри. Вона знаходиться також і у соціально-економічній площині, адже багато афроамериканців досі страждають від безробіття та низьких доходів. А пандемія COVID-19 мала найбільший негативний вплив саме на економічно вразливі категорії населення. Жорстока реакція президента США Дональда Трампа на хвилю протестів викликала різку критику навіть серед найближчих його прихильників.

Отже, новий суспільно-політичний рух Black Lives Matter, який спочатку був зосереджений на боротьбі проти расизму та насильства з боку поліції щодо афроамериканського населення у США, під впливом політичних, економічних та суспільних факторів трансформувався у широкий міжнародний антидискримінаційний рух під політичними та

соціально-економічними гаслами. Активістами BLM були не лише афроамериканці, але й представники не-темношкірої більшості, особливо – молоде покоління афроамериканців.

Рухи Grassroots зазвичай починаються як місцева ініціатива з метою привернення уваги громадськості до регіональних політичних проблем. Мирні методи боротьби BLM чудово впорались із цим завданням, привернувши увагу не лише Сполучених Штатів, а всього світу до багатогранних проявів упередженого ставлення до афроамериканців на сучасному етапі.

Такі «ініціативи знизу» є проявом демократії та громадянського суспільства. Не маючи чіткої ієрархії, залучаючи до своїх кампаній звичайних громадян та волонтерів-активістів, відбувається вироблення ефективних стратегій і тактик для вирішення актуальних суспільно-політичних проблем як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівні.

Використані джерела та література:

1. Bergan, Daniel E.. "Grassroots". Encyclopedia Britannica, 2016. URL: <https://www.britannica.com/topic/grassroots> (дата звернення 14.06.2021).
2. Poggi, Sarah. «Grassroots Movements». Archived (PDF) from the original on March 4, 2016. URL: <http://my.ilstu.edu/~skhunt2/pep/Downloads/poggi.pdf> (дата звернення 14.06.2021).
3. #BlackLivesMatter: the birth of a new civil rights movement. *The Guardian*. 2015. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/19/blacklivesmatter-birth-civil-rights-movement> (дата звернення 14.06.2021).
4. Patrisse Khan-Cullors. We didn't start a movement. We started a network. 2016. URL: <https://inlnk.ru/W47Zd>. (дата звернення 14.06.2021).
5. Grace Sparks. Polls show wide spread support of Black Lives Matters protests and varied views on how to reform police. *CNN*. 2020. URL: <https://inlnk.ru/qm5Ep> (дата звернення 12.06.2021).
6. Ronald Brownstein. The Black Lives Matter protests preview the politics of a diversifying America. *CNN*. 2020. URL: <http://surl.li/zuqv> (дата звернення 14.06.2021).

А.О. Сергєєва

аспірантка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

США – ГУАМ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ І ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА (1997-2021 РР.)

Кінець ХХ сторіччя позначився завершенням процесів розпаду імперій та формування національних держав. Крах СРСР не став виключенням. Не зважаючи на потенційні загрози глобального рівня, що несло в собі створення ряду нових незалежних держав, що, у тому числі, володіли ядерною зброєю, та певний спротив цьому процесу означений рядом західних держав на початковому етапі, все ж, історична справедливість отримує своє визнання, а пострадянські держави, що проявляли

інтерес, підтримку в напрямі демократичного розвитку на основі верховенства права та європейських цінностей, зокрема – інституціональні відносини США – ГУАМ.

Ключові слова: інституціоналізація, співробітництво, безпековий сектор, ГУАМ, США.

USA – GUAM: Institutional History and Cooperation Prospects (1997-2021)

The end of the twentieth century was marked by the completion of the processes of collapse of empires and the formation of nation-based states. The collapse of the USSR is no exception. Despite the potential threats of global level posed by the creation of a number of new independent states, some possessing nuclear weapon, and some opposition to this process voiced by a number of Western states at an early stage, historical justice has been recognized at the end. Post-Soviet states that showed interest start gaining support for democratic development based on the rule of law and European values, in particular – USA-GUAM institutional relations.

Key words: institutionalization, cooperation, security sector, GUAM, USA.

Відлік синергії та інституціоналізація відносин – Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ – США розпочинається з 2000 р., коли відбувається перша зустріч між міністрами закордонних справ країн-учасниць ГУУАМ та державним секретарем США у Відні. До цього часу Сполучені Штати Америки сприймали об'єднання чотирьох країн як привабливу альтернативну ініціативу з точки зору забезпечення доступу до природних ресурсів Каспійського регіону, а також як центральну фігуру в перекроюванні пострадянської площини. Держави-члени ГУУАМ, зі свого боку, спирались на допомогу великих гравців у своїх потугах зберегти незалежність, інституціональну привабливість та територіальну цілісність.

Однак вересневі події 2001 р. цілковито змінюють орієнтири зовнішньої політики США, та відповідно скеровують вектор розвитку взаємовідносин у безпековий сектор. Сингулярні спрямування відображені і в Ялтинській Хартії ГУУАМ 2001 р. [1]. Обидві сторони починають шукати інституціональні можливості та нарощувати інституціональний потенціал у бік антитерористичної кооперації.

Новий раунд високого діалогу ГУУАМ – США на 56 сесії Генеральної Асамблеї ООН у листопаді 2001 р. окреслює перспективи подальшої інституціональної співпраці. Сторони підтверджують намір працювати в коаліції задля міжнародної та регіональної безпеки. ГУУАМ розглядається як вагомий регіональний партнер у війні з тероризмом у будь-яких його проявах. Сполучені Штати Америки, у свою чергу, гарантують постійну підтримку руху країн-членів Організації в напрямі демократичного розвитку.

Поглиблення співробітництва відбувається на дво- та багатосторонньому рівнях, особливо у сфері безпеки транспортних коридорів, попередження контрабанди наркотиків, незаконної торгівлі

зброєю та міграції, що призводить до появи та впровадження нових стратегічних інструментів співробітництва.

Своєрідним апогеєм трирічного дискурсу ГУАМ – США та практичним кроком у забезпеченні стабільності, безпеки й економічного розвитку в регіоні є затвердження у 2002 р. Рамкової Програми, на базі якої створюється інфраструктура для боротьби з організованою злочинністю, а також реалізуються проекти направлені на забезпечення безпеки кордонів, митного контролю, сприяння торгівлі та транспортним перевезенням.

Зкладаються концептуальні засади створення Віртуального центру ГУУАМ з використанням Міждержавної інформаційно-аналітичної системи ГУУАМ, який слугуватиме міжнародним об'єднанням правоохоронних та інших державних органів країн-членів ГУАМ для зв'язку та обміну оперативною інформацією, створення банку даних, проведення спільних операцій та координації розслідувань. Так, у 2005 р. успішно проведена операція «Гармонія», у результаті якої порушено 13 кримінальних справ щодо незаконного обігу наркотиків. А вже у 2006 р. починається операція «Химера», у рамках якої подано 200 запитів на здійснення слідчих дій щодо осіб підозрюваних у торгівлі людьми [2].

Результатом спільних зусиль у форматі ГУАМ – США стають також розробки торговельної та транспортної ініціативи, зокрема проведення регулярних консультацій та забезпечення відповідного навчання у сфері митного та прикордонного контролю, налагодження діяльності центру з питань удосконалення законодавства, покращення роботи пунктів пропуску через державний кордон.

Реалізація проєктів і програм відбувається на рівні експертів у рамках відповідних робочих груп, за участю американських та європейських фахівців. Під егідою робочої групи по боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю та розповсюдженням наркотиків активізується діяльність чотирьох робочих підгруп по боротьбі з торгівлею людьми та нелегальною міграцією, із незаконним обігом наркотиків, із тероризмом, з корупцією і відмиванням грошей.

З метою ефективної імплементації Рамкової Програми та за сприяння США у 2005 р. створюється Євро-атлантична група радників. ГУАМ, у свою чергу, підтверджує готовність до інтенсифікації перемовин ГУАМ – Європейський Союз – Сполучені Штати Америки та дослідження шляхів взаємовигідної співпраці [3].

Сполучені Штати Америки також опікуються питаннями інституціонального оформлення Організації, надаючи комплексну технічну, консультативну та фінансову підтримку. Створення Інформаційного бюро в Києві, початок роботи Парламентської Асамблеї, а згодом й остаточне інституціональне оформлення ОДЕР – ГУАМ, на думку США, істотно пришвидшить розробку відповідного законодавства

для підтримки спільних проєктів. Ініційоване міжпарламентське партнерство стає дієвим дипломатичним інструментом на регіональному рівні.

Варто зауважити, що політичний діалог США – ГУАМ характеризується своїм послідовним та стійким інституціональним характером. Учасники неухильно дотримуються виконання норм Рамкової Програми, та продовжують поетапну імплементацію спільних проєктів в області протидії торгівлі людьми, нелегальній міграції та обігу наркотиків.

Питання боротьби з міжнародними загрозами світу, розширення транскаспійських зв'язків Європа – Азія, сприяння енергетичній безпеці шляхом диверсифікації джерел енергопостачання, розвитку інфраструктури транспортування природного газу та нафти, забезпечення стабільного економічного зростання і незворотності демократичних реформ перманентно знаходяться на порядку денному. Пізніше обговорюється співробітництво в області кібербезпеки, шляхи реабілітації територій після військових конфліктів та надзвичайних ситуацій, модернізація національних сегментів Міждержавної інформаційно-аналітичної системи ГУАМ. Важливим аспектом співробітництва є синхронізація зусиль у напрямі роботи з діаспоральними громадами та розробки політики залучення закордонних представників країн-членів ГУАМ, а також їх консолідація на підтримку міжнародних та регіональних об'єднань.

У 2010 р. утворюється Асоціація допомоги державам-членам ГУАМ, до консультативної групи якої входять керівники діючих в США діаспоральних організацій Азербайджану, України, Грузії та Молдови. Світовий Конгрес Українців, заснований у 1967 р. у Нью-Йорку, зокрема, згуртовує координаційні ради українців в США та Грузії [4]. У 2020 р. задля злагодженої та скоординованої роботи укладається Меморандум про співпрацю з Урядом України [5].

Отже, із самого початку формування інституціональної історії двосторонніх відносин ГУАМ – США, зародження ОДЕР-ГУАМ, Сполучені Штати Америки залишаються потужним союзником та відданим прибічником організації. Колективними зусиллями сторони проводять змістовну, а головне цінну роботу зі сприяння стабільності в регіоні Чорноморсько-Каспійського басейну та створення єдиного простору неподільної безпеки для всіх держав. Ретельне вивчення шляхів протистояння глобальним викликам є важливою складовою взаємодії ГУАМ – США в умовах поліцентричного світоустрою ХХІ ст. Обидві сторони зацікавлені продовжувати тісну та плідну співпрацю, а також вивчають нові сфери інституціональної взаємодії та виходять на якісно новий рівень співробітництва.

У цьому контексті розширення діалогу з метою охоплення широкого кола питань регіонального та глобального масштабу стане додатковим

імпульсом до інтенсифікації партнерства на основі деталізованих секторальних програм.

Використані джерела та література:

1. ОДЕР – ГУАМ. URL: <https://guam-organization.org/yaltinskaya-hartiya-guam-2001/>
2. ЦентрАзія. URL: <https://centrasia.org/cnt2.php?st=1192551008>
3. «Суспільний ідеал» і «політичний інтерес»: теоретичне осмислення і практика країн світу / А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко, О.В. Кириченко, В.М. Розумюк, О.О. Шморгун [та ін.]. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України, 2019. 77 с.
4. Світовий Конгрес Українців. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/>
5. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-ta-svitovij-kongres-ukrayinciv-pidpisali-memorandum-pro-spivpracyu>

В.О. Ткаченко

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

«НЕМАЄ БІЛЬШЕ ЗАХИСТУ... ОКРІМ ЕВАКУАЦІЇ»: ЯДЕРНА ЗАГРОЗА ТА ЦИВІЛЬНА ОБОРОНА В КАНАДІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х – НА ПОЧАТКУ 1960-Х РР.

Проаналізовано розвиток парадигми цивільної оборони в Канаді в другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. Встановлено істотні зрушення та зміну урядової концепції в цій царині, а також уточнено причини та підґрунтя цього процесу. Виявлено характерні особливості канадської системи цивільного захисту та проблеми втілення певних заходів, пов'язані з інституційними, соціально-економічними та географічними факторами.

Ключові слова: Канада, цивільна оборона, ядерна зброя.

"No More Protection... Except Evacuation": The Nuclear Threat and Civil Defense in Canada in the Second Half of the 1950s - Early 1960s

The development of the civil defense paradigm in Canada in the second half of the 1950s – early 1960s is analyzed. Significant changes and shifts in the government concept in this area are identified as well as the reasons and grounds for this process are clarified. The characteristic features of the Canadian civil defence system and the problems of implementing certain measures related to institutional, socio-economic and geographical factors have been identified.

Key words: Canada, civil defense, nuclear weapons.

Розвиток ядерних озброєнь у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. без сумніву істотно вплинув на розвиток як політичних курсів, так і суспільної думки країн світу. Канадський досвід зазначеного періоду є цікавим з наукової точки зору, адже майже недосліджений. Наявні роботи, присвячені проблемі, або мають великою мірою описовий характер та

концентруються передусім на урядовому дискурсі (Д. МакКоннел, М. Девідсон, П. МакМегон, Е. Сімпсон), або присвячені питанню сприйняття населенням ядерної загрози як такої (Ф. Рейлі). У представленій роботі ми досліджуємо реакцію уряду і суспільства на перспективи атомної катастрофи в країні, плани попередження такого сценарію та їхнє втілення у життя. Задля цього ми залучили наступні джерела: нормативно-правові акти Канади, інформаційні документи Emergency Measures Organization, матеріали канадських ЗМІ, особисті документи, в т. ч. листи та записи Дж. Діфенбейкера (прем'єр-міністр Канади в 1957-1963 рр.).

Хронологічні межі дослідження зумовлені проведенням у першій половині 1950-х рр. серії випробувань водневих бомб США (1952 р.), СРСР (1953 р.) та Великою Британією (1957 р.), що продемонструвало зростання потужності зброї масового знищення. Крім того, саме у цей період активно розвиваються засоби доставки, що збільшувало загрозу для Канади з боку СРСР. Недивно, що у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр., тобто напередодні кубинської ракетної кризи, канадське суспільство збільшує свою увагу до проблем ядерної безпеки. Канадський історик Френсіс Рейлі характеризує цей період як зародження у Канаді «атомної культури». Автор констатує інтеграцію уявлень про атомну загрозу у масову свідомість та практики повсякденності [1, р. 271-272], і це при тому, що «ядерна ера» в історії людства почалася раніше. Станом на 1945 р. єдиною країною, яка володіла атомною зброєю, залишалися США – стратегічний союзник та економічний партнер Канади. Поява у СРСР ядерної зброї 1949 р. суттєво не вплинула на ситуацію, адже її потужність та обмежені можливості доставки у Північну Америку не дозволяли Москві загрожувати Канаді. На початку 1950-х рр. громадяни країни все ще мали обмежені уявлення про можливості атомної енергії. Так, одна з перших аварій, пов'язана із ядерним пристроєм – катастрофа на Чалк-рівер 1952 р. – не привернула значної уваги ЗМІ. Так, статті про неї не потрапили на перші шпальта видань, а журналісти нічого не писали про загрозу здоров'ю та життю громадян [2]. Саме тому розвиток цивільної оборони Канади на початку 1950-х рр. ще не був інтенсивним. Країна застосовувала американські напрацювання у зазначеній сфері. Вони базувалися на експертизі результатів бомбардування Хіросіми та Нагасакі. До середини 1950-х рр. на озброєнні країни була концепція «Duck and cover», що полягала у швидкому знаходженні навіть не пристосованого спеціально укриття та вичікуванні істотного зменшення дії вражаючих факторів.

Проте поступове збільшення потужності ядерних пристроїв змусили змінювати парадигму. 1956 р. уряд Канади створив «міждепартаментну робочу групу з воєнних заходів», яка почала розробку концепції цивільної оборони країни [3]. Вона визнала потребу у спеціальній організації, яка б

розробила певний курс і координувала його втілення як на федеральному, так і на провінційному рівні. У результаті було створено Організацію з надзвичайних заходів, важливість якої визначали як консерватори, так і ліберали. Попередній аналіз ситуації на місцях, проведений у 1957–1958 рр., продемонстрував нерозвиненість системи цивільної оборони та її неготовність до викликів того часу. Водночас запуск СРСР першого штучного супутника Землі у 1957 р. збільшив негативні очікування канадців у питанні захисту Західної півкулі від нових засобів доставки атомної зброї.

Нова парадигма, що враховувала цю динаміку, мала певні специфічні риси. Передусім вона передбачала евакуацію з зони ураження як основний метод захисту. Значні розміри території Канади, невелика чисельність населення і одночасно високий показник урбанізації та густоти міських агломерацій – зосередження більшої частини населення на відносно невеликій площі країни, зумовлювали специфіку заходів. Прогнозованою зоною ядерного удару вважався район Великих Озер та річки Святого Лаврентія. Промислові центри Заходу – провінції Британська Колумбія, Альберта, Саскачеван, Манітоба, а також порти Атлантики розглядалися як такі, що в меншій мірі наражалися на небезпеку. Зазначені прогнози базувалися на ідеї, що метою бомбардування країни-агресора буде тиск на уряд з метою капітуляції через страх населення перед подальшими масовими знищеннями громадян. Причиною такого підходу урядових агенцій Канади був демократичний характер держави та відповідальність уряду перед канадцами [4].

Одним з основних методів забезпечення практик цивільної оборони як для відповідальних посадових осіб, так і для населення було видавництво інформаційних буклетів, що містили відомості про загрозу, її можливі масштаби та властивості, а також – методи уникнення. При цьому їх деталізація постійно зростала. Обсяг екземплярів, опублікованих напередодні кубинської ракетної кризи, був більшим за перші видання у кілька разів. Нові буклети містили більш докладну інформацію. Наприклад, не просто детальні схеми сховищ, а й розрахунки кількості їжі, палива необхідних для забезпечення нормального життя людей у сховищах.

У зазначений період почалося активне будівництво мережі бункерів, пристосованих для тривалого автономного існування в умовах ядерного удару. Проте ці укриття призначалися для політичного й військового керівництва, щоб воно могло у подальшому координувати відбудову країни, та могли розмістити відносно невелику чисельність населення (найбільший – всього 535 осіб) [5, р. 10]. Для решти громадян пропонувалася концепція самостійної розбудови бункерів згідно з розробленими проєктами. Таким чином, основна відповідальність за забезпечення безпеки канадців покладалася на сім'ю як ланку системи

цивільної оборони. Зрозуміло, що дорогі, більш міцні будинки мали перевагу. Не рівні можливості канадців у справі забезпечення власної безпеки обурювали громадськість і викликали жваві дискусії у ЗМІ країни. Для країни була характерна певна децентралізація у цьому контексті. Фінансування зазначеної сфери ділилося за співвідношенням 1:1:2 між муніципальними, провінційними та федеральним бюджетами. При цьому перші і другі часто надавали неповні суми, а провінція Квебек взагалі відмовлялася виділяти кошти на ці потреби, вимагаючи фінансування зазначеної сфери федеральними фондами. Ця ситуація зумовлювала проблему повноцінного функціонування системи безпеки. Так, під час навчальної евакуації в Оттаві 13 листопада 1961 р. не всі системи сповіщення спрацювали, хоча у цілому акція все ж була реалізована.

Отже, у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр., тобто напередодні кубинської кризи, для канадського суспільства було характерним посилення уваги до цивільної оборони у контексті ядерної загрози. В країні відбувався інтенсивний розвиток системи цивільної оборони. Проте низка проблем гальмувала вказаний процес. Передовсім йдеться про незбалансоване фінансування, слабку поінформованість населення, значну децентралізацію заходів цивільного захисту та різні, часто полярні точки зору провінцій на ядерну загрозу.

Використані джерела та література:

1. Reilly F. V. Dale and the Bomb: Exploring the Nuclear Future and Cold War Anxiety in 1950s Canadian Children's Literature. *Journal of Canadian Studies*. 2019. Vol. 53. №. 2.
2. Cross W. G. The Chalk River Accident in 1952: oral presentation (part of a symposium on «Historical Perspective on Reactor Accidents», given at the annual meeting of the Health Physics Society, Seattle, Washington, July 21-25, 1980). URL: http://www.nuclearfaq.ca/The_CR_Accident_in_1952_WG_Cross1980.pdf (due date 11.06.2021).
3. McConnell D. Plan for Tomorrow – Today!: The Story of Emergency Preparedness Canada, 1948-1998. Emergency Preparedness Canada, 1998. URL: <https://www.publicsafety.gc.ca/lbrr/archives/hv%20551.5.c2%20m363%201998-eng.pdf> (due date 11.06.2021).
4. Civil Defence Notebook. URL: <http://www.civildefensemuseum.com/southrad/manuals/canada/canada-cd-3.pdf> (due date 11.06.2021).
5. Davidson M. Preparing for the Bomb: The Development of Civil Defence Policy in Canada, 1948–1963. *Canadian Military History*. Vol. 16. Iss. 3. 2007. URL: <http://scholars.wlu.ca/cmh/vol16/iss3/4> (due date 11.06.2021).

А.А. Уманська

аспірантка

Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ПЕРЕДУМОВА СТВОРЕННЯ КУЛЬТУР-ЛІГИ

У дослідженні висвітлено тему впровадження їдишу у культурне та освітнє середовище єврейського населення Східної Європи. Проаналізовано історичний контекст, що передувало створенню культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга», проілюстровано процес боротьби за першість їдишу та івриту, акцентовано на спробах відстоювання їдишу провідними єврейськими інтелектуалами. Частина розвідки присвячена конференції з мови їдиш у Чернівцях (1908 р.), що остаточно затвердила їдиш у науковому та культурному середовищі.

Ключові слова: їдиш, єврейські інтелектуали, чернівецька конференція, Культур-Ліга.

Cultural and Educational Activities of Jewish Intellectuals at the Beginning of the 20th Century as a Trigger to the Kultur-Lige Formation

The research covers the introduction of Yiddish in the Jewish cultural and educational environment in Eastern Europe. The author analyzes the historical context and preconditions of the cultural-educational organization "Kultur-Lige" formation, illustrates the competition process between Yiddish and Hebrew, emphasizes the attempts of maintenance of the Yiddish language by leading Jewish intellectuals. Another part of the research analyzes the Yiddish conference in Chernivtsi (1908), conclusively confirmed the Yiddish language in a scientific and cultural environment.

Key words: Yiddish, Jewish intellectuals, Chernivtsi conference, Kultur-Lige.

Передумови постановлення Культур-Ліги, єврейської світської благодійної і культурно-просвітницької організації, більшою мірою базувалося на соціальних та політичних процесах, що відбувалися на початку ХХ ст. на території Східної Європи.

Неабияким попитом серед єврейського населення колишньої Російської імперії у цей час почали користуватися періодика, література та театр мовою їдиш. Вектор культурного розвитку східноєвропейського єврейства визначила тягла трансформація їдишу з побутової мови діаспори на мову діяльності та співпраці єврейських культурно-просвітницьких та громадських інституцій. Чималу роль у цих процесах відіграла стрімка модернізація східноєвропейського єврейства, що включала у себе урбанізацію, секуляризацію та індустріалізацію [3, с. 22]. Як зазначає американський історик Давид Фішман, у період між 1890-рр. та початком Першої світової війни, на рівні з модернізаційними явищами у єврейському середовищі відбувалося уповільнення лінгвістичної

аккультурації, що й посприяло розквіту їдишської світської культури. Це було наслідком соціальних процесів серед єврейського населення Російської імперії: чітко визначена межа осілості та компактне проживання у містечках, правові обмеження та заборона на здобуття світської вищої освіти та працевлаштування [3, с. 22].

При цьому, на хвилі оформлення мови їдиш як невід'ємної частини культури східноєвропейського єврейства неможливо було уникнути конфліктів щодо статусу івриту. Іврит посідав провідне місце у єврейській свідомості за визначенням, адже завжди залишався історичною та священною мовою. Їдиш був «мовою вулиці», повсякденного спілкування східноєвропейського єврейства. Станом на початок ХХ ст. 97% євреїв Російської імперії використовували їдиш у повсякденному спілкуванні [1, с. 133]. Відтак, у межах мовної проблематики утворилося два табори: прихильники їдишу, здебільшого соціалістичні партії, та прибічники відродження та вкорінення івриту, переважно сіоністи. Однією з вирішальних подій у змаганні за першість національної єврейської мови стало закриття першого в Російській імперії івритомовного періодичного видання «На-melits» (ориг. – נאמליץ, пер. – «Захисник») у 1904 р. Це стало показовим аргументом для прихильників вкорінення мови їдиш у подальших суперечках із супротивниками [3, с. 36].

Більшість дослідників визначають революційні події 1905 р. як переломний момент у розвитку їдишу, що внесли корективи у діяльність різних політичних та світських єврейських угруповань та їх взаємодії між собою. До прикладу можна навести Товариство для розповсюдження просвіти серед євреїв в Росії (далі – ТПЄ), що постало у 1863 р. у Санкт-Петербурзі і довгий час залишалося провідною культурно-просвітницькою єврейською організацією на території Російської імперії. Товариство мало десятки філій, в тому числі у Києві. Діяльність ТПЄ безпосередньо стосувалася розповсюдження просвіти серед єврейського населення, що передбачало підтримку єврейських шкіл, літератури та періодики івритом та російською мовою, видачу стипендій для єврейських студентів, які вступали до місцевих університетів тощо [3, с. 68].

Загострення суперечок щодо статусу івриту та їдишу торкнулося й членів ТПЄ, що спричинило розкол в організації. Однак, попри тяглі публічні дискусії офіційна позиція товариства утримувалася на боці івриту. У 1905 р., публічна заява вченого, письменника та члена ТПЄ, Лева Каценельсона, щодо статусу мови іврит окреслила пріоритети товариства: «Знание древнееврейского языка должно служить звеном между настоящей еврейской жизнью и прошлой, древнееврейский язык может служить орудием национальной и духовной борьбы за существование» [3, с. 76]. Відкрита заява Лева Каценельсона, незважаючи на публічні дискусії у межах ТПЄ, віддзеркалювала позицію усього товариства.

На противагу київському осередку ТПЄ, що як і центральне відділення у Санкт-Петербурзі мало стійку позицію щодо мови їдиш як «жаргону», у 1911 р., у передмісті Києва (у районі Деміївки), групою єврейських соціалістів було відкрито першу школу з викладанням їдишем [2, с. 21]. Оскільки адреса школи на сьогодні невідома, можемо припустити, що вона розміщувалася у приміщенні синагоги Баришпольського, адже була офіційно зареєстрована як хедер. Приміщення синагоги до сьогодні збереглося. Попри діючу державну заборону на освітні та громадські секулярні установи з офіційним використанням їдишу, школа успішно функціонувала та за декілька років свого існування нараховувала 150 учнів [2, с. 22]. За прикладом цієї школи, надалі на волонтерських засадах подібний заклад було відкрито у Чорнобилі, Варшаві та Вільно. Крім того, школа довгий час виступала своєрідною платформою для зустрічі київських їдишських інтелектуалів. Керівництво влаштовувало закриті літературні вечори та зустрічі їдишських активістів для обговорення нагальних питань та обміну творчістю [2, с. 22].

Відтак, школа на Деміївці стала прикладом для подальших навчальних закладів, що були відкриті зусиллями Культур-Ліги після 1918 р. Важливим поштовхом до оформлення та утвердження їдишу стала міжпартійна конференція з мови їдиш у Чернівцях 1908 р. Подія об'єднала десятки єврейських політичних партій та представників різних, а інколи й протилежних ідеологічних течій. Натхненниками та організаторами конференції виступили їдишист та теоретик єврейської національної ідеї Натан Бірнбаум, їдишський активіст та політичний діяч Хаїм Житловський, класик їдишської літератури Іцхок-Лейбуш Перец. В обговореннях нагальних питань взяли участь знакові діячі єврейської культури, серед яких, єврейський письменник Шолом Аш, журналіст, політичний діяч Херш Давид Номберг, письменник та майбутній засновник одеського сектору Культур-Ліги Мордехай Спектор. На конференції були присутні близько 70 делегатів, кожен з яких представляв окремий політичний напрям [4, с. 233]. Переважна кількість делегатів репрезентувала позиції бундистів, а саме створення світської культури та системи освіти мовою їдиш. Однак, присутні були й делегати із сіоністськими поглядами, що вбачали єдиним правильним шляхом – відродження івриту як національної мови. Місце проведення конференції було обрано організаторами не випадково.

Станом на 1908 р. Чернівці знаходилися у складі Австро-Угорщини, де з кінця XIX ст. уряд ухвалив низку сприятливих законів для єврейського населення: євреям дозволялося обіймати посади у державному секторі та міському адмініструванні, була утворена автономна єврейська релігійна громада та надано чисельне представництво в буковинському уряді. Відтак, кількість єврейського населення у місті стрімко зростала. До

початку XX ст. Чернівці перетворилися на вагомий центр єврейської культури. Крім того, Натан Бірнбаум оселився у Чернівцях незадовго до того, як висунув ідею проведення конференції, а відтак зібрав навколо себе зацікавлених розвитком культури їдиш осіб [5, с. 76].

Необхідно підкреслити, що робочою мовою конференції було обрано їдиш, zarazom вперше в історії їдишем послуговувалися в інтелектуальному середовищі. Цим фактом організатори конференції вже проголосили її першорядне питання – визнання мови їдиш національною мовою єврейського народу. Окрім того, завданням учасників конференції було врегулювання орфографічних та граматичних норм мови їдиш. У межах конференції було порушено питання створення офіційного словника, а також розвитку літературного їдишу. Додатково було розглянуто створення національного театру, адже їдишські аматорські театральні трупи на той час набували усе більшої популярності.

Під час конференції здійснювалося чимало суперечок між їдишистами та гебраїстами у питанні надання їдишу статусу національної єврейської мови. Головним аргументом проти визнання їдишу був той факт, що це – мова діаспори, асимільованого єврейського населення. Єдиним виходом із суперечок було визнання мови їдиш однією з багатьох національних мов. Ініціатором такої резолюції виступив письменник, журналіст і політичний діяч Херш Давид Номберг. Одне з головних досягнень конференції – позбавлення мови їдиш статусу «жаргону» [2, с. 27], що на той час міцно закріпився у науковому середовищі.

Усі вищезазначені фактори виступили підґрунтям до утворення та подальшої культурно-просвітницької діяльності Культур-Ліги. Освітня робота організації від початку її заснування здійснювалася на засадах їдишизму, процеси закладання яких відбулися ще на початку XX ст.

Використані джерела та література:

1. Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ: Дух і Літера, 2017. 320 с.
2. Естрайх Г. Культура мовою їдиш. Київ: Дух і Літера, 2015. 276 с.
3. Фишман Д. Вокруг идиша. Очерки истории еврейской культуры в России и Польше. Київ: Дух і Літера, 2015. 276 с.
4. Fishman J. Yiddish: Turning to Life. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1991. 534 p.
5. Goldsmith E. Architects of Yiddishism at the Beginning of the Twentieth Century. Vancouver: Fairleigh Dickinson University Press, 1976. 309 p.

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОГО ЧИННИКА НА ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У 60-90-Х РР. XVIII СТ.

У статті розглядається один з основних етапів російської політики в Польщі від початку 1760-х рр., укладення Російсько-польського договору про «гарантію» державного та класового ладу Речі Посполитої. Розвиток польсько-російських відносин цього періоду подається в контексті внутрішньої політики польсько-литовської держави та міжнародних відносин у Європі. Статус гаранта «польської конституції», набутий за допомогою консервативних магнатів і під загрозою застосування військової сили, означав офіційне визнання залежності шляхетської республіки від Російської імперії.

Ключові слова: Російська імперія, Річ Посполита, чинники.

The Influence of the Russian Factor on Domestic Politics Situation of the Polish–Lithuanian Commonwealth 60-90's 18 century

The article examines the main stages of Russian policy in Poland from the beginning of the Seven Years War to the conclusion in 1768 of the Russian-Polish treaty on the "guarantee" of the state and class system of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The development of Polish-Russian relations of this period is considered in the context of the internal policy of the Polish-Lithuanian state and international relations in Europe. The status of the guarantor of the "Polish constitution", acquired with the help of conservative magnates and under the threat of the use of military force, meant formal recognition of the dependence of the gentry republic on the Russian Empire, the preservation of political anarchy in Poland and the elimination of the influence of other great powers in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: Russian Empire, factors, the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Проблема історії соціально-політичного розвитку і станового ладу Польсько-Литовської шляхетської держави в XVIII ст. і проблеми впливу на цей розвиток зовнішнього фактора знаходяться постійно в центрі уваги не тільки польської, а й світової історичної науки. Це обумовлено ще й тим, що «польське питання» і поділи Речі Посполитої мали істотний вплив на долі європейських держав XVIII ст. в епоху кризи і краху як суспільної системи, так і міжнародних відносин «старого порядку». Центральне місце в сучасних дослідженнях займає питання про характер станового і політичного ладу шляхетської республіки, ролі зовнішнього фактора у формуванні її внутрішньої і зовнішньої політики.

У концентрованому вигляді ці питання можуть бути представлені як проблема політичних реформ, спрямованих на централізацію республіканських інститутів державної влади в умовах обмеженого внутрішнього і зовнішнього суверенітету Речі Посполитої, що дуже тісно

пов'язане з історією поділів Польщі. Аналіз історіографії показує, що в цілому коло наукових проблем, пов'язаних з «занепадом Польщі» і «поділами Речі Посполитої» у XVIII ст. упродовж двох століть, з часу ліквідації шляхетської республіки, став предметом активної міжнародної наукової дискусії. Разом з тим, хоча в переважній більшості творів містяться публіцистичні оцінки польської політики Катерини II, історія сеймів Речі Посполитої 1760-х рр. і встановлення російської гарантії польської конституції, зазначені проблеми в дослідницькому плані в історіографії не розглядалися.

Сеймики 1767 р. ознаменували досить істотний етап російської політики в Речі Посполитій. Ще в кінці 1766 р. М.В. Рєпнін прийшов до висновку, що для досягнення своєї мети в справі російської гарантії польської конституції і в дисидентському питанні Росії необхідно встановити контроль над сеймиками – вирішальною ланкою в політичній системі Речі Посполитої – залишити для магнатських угруповань і представників шляхти тільки роль виконавців наказів російського посла. Для цього і замислювалася Радомська конфедерація. Здійснення цих планів дозволило б зв'язати майбутній сейм Актом Генеральної конфедерації, затвердженими на сеймиках посольськими інструкціями і обранням на сейм вигідних Росії послів [2, с. 76]. Успіх у вирішальній мірі залежав від сеймиків. Для його досягнення Рєпніним була створена ціла система керівництва і контролю. На чолі її стояв сам посол, який керував «шефами» радомських конфедератів. Важлива роль в цьому управлінні належала поставленим до провідних радом'ян російських офіцерів. У справі такого управління допомагали послу і поляки, які стали практично його близькими співробітниками: А. Понинський, Я.Б. Алое, А. Млодзівський та ін. Використовував Рєпнін з цією метою і суперечності між вождями конфедерації.

Другим рівнем вибудованої Рєпніним системи стали провінції Речі Посполитої, в яких були розподілені, відповідно, шефи конфедератів і російські війська на чолі з командувачами корпусами в Малій Польщі – М.М. Кречетниковим, у Великій Польщі і Королівській Пруссії – М.І. Салтиковим, в Литві – Г. Нуммерсом. Відповідно до вказівок посла вони узгоджували дії військ і конфедератів, зокрема, кандидатури маршалів сеймиків, в рамках запропонованих Рєпніним «чотирьох пунктів», визначали вміст інструкцій депутатам сейму, приймали рішення про дії на сеймиках російських військ, про заходи проти непокірних [1, с. 43].

Третім і найважливішим рівнем були воєводства і повіти, де діяли прикомандировані до сеймиків загони російських військ, шефи Радомських конфедератів, їх сподвижники і клієнти, а також розподілені по воєводствам співробітники Рєпніна з числа поляків. Примітна в цьому сенсі місія А. Понинського в Польській Русі, якому після невдачі

тамтешніх сеймиків було доручено знайти на Волині і на Поділлі нових спільників «російської партії».

Реалізація в повній мірі цієї системи дозволила б Репніну не тільки контролювати всю структуру влади в Речі Посполитій, але і доповнити її представленими загонами російських військ, елементами військової адміністрації, що при збереженні по формі традиційних інститутів «шляхетської демократії» забезпечувало б диктатуру російського посла і відкривало б в перспективі можливість провести потрібні постанови на сеймі. Однак ситуація на сеймиках і їх підсумки свідчили, що якщо поставлені цілі і були досягнуті, то досягнуті далеко не повністю. Встановити бажаний контроль над сеймиками не вдалося.

Підсумки сеймиків продемонстрували ще одну вельми істотну невідповідність між тактикою Репніна і реальною політичною ситуацією в Речі Посполитій. Організуючи Радомську конфедерацію, російський посол у відповідності за «повеленнями» Катерини II та інструкціями Н.І. Паніна мав на увазі створення «нової російської партії» з противників польського Короля. Однак Радомський табір ні в найменшій мірі не відповідав ролі нової партії «друзів Росії» [3, с. 32]. У ньому як і раніше залишалися роз'єднані угруповання Потоцьких, Радзивілів, Мнішеків та інших магнатів і не було помітних ознак зближення між ними. У переважній більшості радомяни залишалися в опозиції до Росії через дисидентські справи і через відносини до Станіслава Августа. Це з усією очевидністю проявилось на сеймиках, де прозвучало іноді відкрите, а повсюдно – глухе невдоволення Актом Генеральної конфедерації і пунктом про іновірів. Як і роком раніше, російська політика виявилася між прихильниками реформ в Речі Посполитій і консервативним табором, прапором якого залишалася демагогічний захист католицизму і шляхетських вольностей.

Отже, перемога консервативних сил з питання про реформи державного ладу була обумовлена позицією Росії. Однак, ця консервативна тенденція відповідала політичним прагненням і переконанням переважної більшості польської шляхти. За задумом польського короля законодавча система Речі Посполитої, яку той сподівався за згодою Росії затвердити на сеймі, повинна була мати три рівні: 1) Кардинальні закони, які не могли бути порушені навіть конфедераціями; 2) Державні закони – «головні матерії форми правління»; 3) Економічні закони, «до внутрішнього порядку належать». До вищого рівня ставилися: права конфесій, сам принцип *liberam veto*, права і привілеї шляхти, чини і нагородження («щоб ніхто, крім самої республіки назад брати не міг»). В останньому випадку мала на увазі система громадських посад в Речі Посполитої, котра визначила по суті персональний склад влади в республіці [3, с. 56].

З формального змісту польсько-російського трактату про гарантії 1768 р. випливало, що він не включав ніяких міжнародних зобов'язань сторін, та й в переговорах з делегацією сейму, в листуванні Паніна і Рєппіна, в Акті Генеральної (Радомській) конфедерації підкреслювався політичний нейтралітет Речі Посполитої. Беручи також до уваги, що проект польсько-російського союзу був по суті відхилений, можна зробити висновок, що немає ніяких підстав говорити про будь-яку приналежність Польщі до Північної системи. Навпаки, гарантія польської конституції закріпила режим міжнародної ізоляції Речі Посполитої, хоча формально і не перешкождала вступу республіки в угоди з третіми країнами. Трактат про гарантії став для Польсько-Литовської держави логічним продовженням обмеження його міжнародного суверенітету, що отримало тепер юридичне оформлення і було доповнено закріпленою конституційно системою іноземного (російського) контролю за органами влади та управління Речі Посполитої [4, с. 81].

У період сейму 1766 р. такий контроль виявився у вирішальній підтримці Росії і Пруссії вимог опозиції: 1) законодавчого закріплення в конституції «про забезпечення вільного голосу» меморіалу, даного тільки в силу традиції права *liberum veto*; 2) розпуску Генеральної конфедерації 1764-1766 рр.

Під час сейму 1767-1768 рр. ця система контролю була вже збудована знизу доверху і отримала конституційне оформлення в трактаті про гарантії та інших актах і конституціях сейму, а також в Акті Генеральної конфедерації 1767 р.

На рівні сеймиків контроль здійснювався місцевими конфедераціями і їх маршалами, агентами Радомської верхівки, креатурами Станіслава Августа і російського посольства, прикомандированими до сеймиків загонами російських військ. На рівні провінцій – магнатами-шефами Радомських конфедератів, агентами російського посла, командувачами корпусами російських військ. У центрі – керівництвом Радомських конфедератів, вождями магнатських угруповань і королем Станіславом Августом, за спиною яких стояв російський посол. На сеймі названий контроль був реалізований за допомогою делегації сейму. Все це зумовило і юридично закріпило обмеження суверенітету Польсько-Литовської держави як у внутрішній, так і зовнішній політиці, поставило російську імператрицю як гаранта польської конституції на один рівень з представленим сеймом верховною владою шляхетської республіки [3, с. 69].

Криза 1760-х рр. в Речі Посполитій була у вирішальній мірі викликана зовнішніми силами. Тому міжнародна обстановка і польська політика великих держав справила на його розвиток істотний вплив. Російська гарантія державного ладу Речі Посполитої була пов'язана з мовчазним визнанням іншими великими державами російської гегемонії в Польщі. Однак в Берліні, у Відні і в інших столицях усвідомлювали, що

встановлена система незабаром пройде випробування на міцність, що умовою її підтримки повинен стати компроміс між колишніми державами-протекторами, а отже, колишній колективний протекторат зберігся, правда, змінивши форму і розподіл ролей між учасниками. Таким чином, встановлення російської гарантії польської конституції представляло собою один із проявів впливу міжнародної системи абсолютизму на ті країни, в яких не склалося абсолютистської форми правління.

У цьому сенсі знаходить ще одне підтвердження концепція впливу зовнішнього фактора і функції зовнішньої політики на внутрішнє становлення держав раннього Нового часу. Типологічно близькі системи гарантії і протекторату в XVIII ст. були встановлені щодо розділеної Німеччини, італійських держав, а також Швеції. Разом з тим, гарантія польської конституції як політична система панування була особливим явищем, так як була найбільшою мірою інституціолізована, а також представляла собою закріплену в договорі форму абсолютної влади, здійснюваної зовні, з боку європейської системи абсолютизму («старого порядку»).

Використані джерела та література:

1. Носов Б.В. Речь Посполитая между Россией и Пруссией в 1764 -1766 гг. (от коронации Станислава Августа до сейма 1766 г.). Россия, Польша, Германия в европейской и мировой политике. Москва: Индрик, 2002.
2. Уманец Ф.М. Понятовский и Репнин. Древняя и Новая Россия. 1875. Т. 2. № 7, 8.
3. Чечулин Н.Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762-1774 гг. СПб., 1896.
4. Шебальский П. Русская политика и русская партия в Польше до Екатерины II. Москва, 1864.

A. Chalyi

Postgraduate student

State Institution «Institute of World History of the
National Academy of Sciences of Ukraine»

18th CENTURY ISLAMIC EMPIRES: TRENDS OF CRISIS/DEVELOPMENT?

The 18th century is beginning to gain weight again in modern historiography, although there have been special cases of a thorough study of its role in world history to this day. According to modern historiographic trends, the 18th century created the basis for the transition to modern times, although for Asian societies, the era of modernity did begin at the end of the 19th century. It is studied what political, social and cultural foundations of the 18th century created the preconditions for the existence of the great Islamic empires (Ottoman, Persian and Mughal) and helped (or did not help) these states to compete in the world.

Key words: 18th century, Asia, Islamic empires, reforms, modernization, political history.

Ісламські імперії XVIII ст.: ознаки занепаду/розвитку?

XVIII століття починає знов набирати ваги в сучасній історіографії, хоч окремі випадки ретельного дослідження його ролі в світовій історії були й до нинішнього часу. Згідно сучасних історіографічних напрямів, XVIII століття створило підґрунтя для переходу в модерний час, хоч для азійських суспільств, доба модерності все ж почалася наприкінці XIX століття. Досліджено, які саме політичні, соціальні та культурні основи XVIII століття створили передумови для існування великих ісламських імперій (Османської, Перської та Могольської) та допомогли (чи не допомогли) цим державам конкурувати в світі.

Ключові слова: XVIII століття, Азія, ісламські імперії, реформи, модернізація, політична історія.

So called “Long 18th century” roughly longed from 1680-1830 was considered strictly European phenomenon as well as Blochian “Long Medieval times” which lasted till throughout almost whole Europe in 19th century, and ended only till industrialization created new type of society despite the Arno Mayer’s “persistence of the Old regime”, who claimed that world even in 1914 had a lot of crucial similarities with the world of 1815. 18th century has made hard and long way from always obscurant, infrequent attention to its role as a vital episode of global history from political aspect to the art history [1, p. 22]. Islamic Empires were a trade hubs, where still connected major land and maritime trade routes, represented centralized monarchy and moreover represented “Other” in comparison to European monarchy, which were jealous to use so the called “Oriental despotism” (term actually created by Europeans themselves) to break their own local elites and concentrate all power in their hands. Moreover, the concept of crisis is very useful in theorethical equilibratics- you may use it to describe practically whatever you want, in this case we can say that all these three empires were in constant crisis [3, p. 245]. But one important clue is still accruing - The single most fundamental difference among these states was the fact that the Safavids and Mughals declined almost entirely for internal reasons, internal to their territories and societies. These two dynasties had not been fundamentally weakened by European expansion before they collapsed or declined, and their rulers and regimes were fundamentally unchanged in political structure, military organization, and mentalité from what they had been a century earlier [4, p. 339]. From the perspective of world history, the simultaneous collapses of the Safavid and Mughal polities and decline of Ottoman power relative to the European empires of the time ought to have a common cause and form part of a global trend. It would be tidier and trendier that way and, if the rising European powers were to blame, politically satisfying for many observers as well. It appears, however, that the devolution of central power, a more concrete expression than imperial decline, in the three empires had different causes and different dynamics [5, p. 321].

I’m trying to highlight major trends in development of this Empires:

1. Sums of territory and its political division
2. Economic structure
3. Political structure

1. All these Empires witnessed enormous territorial changes during the 18th century: Ottomans was at last stopped their warrior enlargement on the eve of the century and till 1774-83 lost their subsidiary states in Northern Black Sea region, fastened control in the Balkans, Africa and Arabia. A characteristic element of the transformation processes which the Mughal Empire underwent during the eighteenth century is not one of external collapse, but rather enlargement in internal crystallisation during the process of centralisation within the provinces [2, p. 22]. Iran under Qadjars as well as Mughal India faced centrification and even rebuild strong power of a monarch, even though they were usurpers.

2. Economic structure of all three Empires still lied in agriculture, with moderately strong manufacturing, organized in guilds. Economic misbalance and disparity with European economic world was still not such a disastrous, this situation appeared only after industrialization of Europe which was after the rough 1860 year. Alongside with incorporating Ottomans, Mughals and Sefevids into European world-economy system lately had disastrous effects, that without clear defensive economic policy lead to manufacturing backwardness in the industrial age.

3. Political events in all these three Empires gradually changed from typical autocracy to somehow multilateral political authority model, where spheres were divided between central power and local political groups. That type of power relation was simultaneously practical and adequate for pre-modern world till 19th but become the reason of disintegration in modern era.

To sum up, developing of Asian Empires were quite an opposite of European trends: centralization, improvement of defensive politics for industry, and struggle for absolutism, which will occur at the end of 18th century.

Sources:

1. Eighteenth century art worlds: global and local geographies of art/ Eds. S. Sloboda, M. Yonan. New York. Bloomsbury, 2019. 390 p.
2. Mann M. South Asia's modern history: thematic perspectives. New York: Routledge, 2015. 426 p.
3. Matthee R. Persia in Crisis. Safavid Decline and the Fall of Isfahan. London: I.B. Tauris, 2012. 371 p.
4. Dale S. F. The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals. New York: Cambridge university press, 2010. 518 p.
5. Streusand D. E. Islamic gunpowder Empires: Ottomans, Safavids and Mughals. Philadelphia: Westview press, 2011. 461 p.

РОЛЬ ТА МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ БОРОТЬБИ В ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ – ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ ЧИ РОЗДІЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО НАРАТИВУ?

Розглянуто чинники та умови боротьби українців в роки Другої світової війни проти двох тоталітарних систем, що призвело до неминучого розділення суспільства. Акцентовано, що пізнавши на собі тортури тоталітарних режимів, український народ намагався обрати менше зло між двох, фактично безальтернативних, світів. Це стало платою українців за відсутність власної держави.

Ключові слова: Друга світова війна, українці, тоталітарний режим, колабораціонізм.

The Role and Place of the Ukrainian Struggle during the Second World War - a Factor of Consolidation or Division of the National Narrative?

The factors and conditions of the struggle of Ukrainians during the Second World War against the two totalitarian systems, which led to the inevitable division of society, are considered. After experiencing the tortures of totalitarian regimes, the Ukrainian people tried to choose less evil between two, in fact, no alternative, worlds. This was the payment of Ukrainians for the absence of their own state.

Key words: World War II, Ukrainians, totalitarian regime, collaborationism.

Більше 6 млн українців воювали в лавах Червоної армії в часи німецько-радянської війни 1941-1945 рр. У складі радянських військ влітку 1945 р. українці брали участь в боях проти Японії. Українці воювали в збройних силах США (80 тис.), Британської імперії (45 тис.), Франції (6 тис.) та інших держав.

Сьогодні, коли після закінчення Другої світової війни минуло вже понад 75 років часто постає питання серед різних політичних та наукових кіл не лише в Україні, але частіше за її межами – яка роль та місце української боротьби в часи Другої світової війни? Українці – визволителі Європи від фашистсько-нацистської агресії чи колабораціоністи? Відповідь на це питання не є одноставною, поза як її можна трактувати по-різному, виходячи з позиції та сторони трактування.

Варто почати з визначення терміну. Слово «колаборант» чи «колабораціоніст» від французького collaboration означає співпраця [1]. Власне, це є військове, політичне та економічне співробітництво громадян держав, котрі входили до Антигітлерівської коаліції чи представників основних етнічних груп цих держав з нацистською Німеччиною, мілітаристською Японією та фашистською Італією під час Другої світової війни. Термін «український колабораціонізм» з'явився в радянській

історіографії з метою означення співпраці українців з нацистською владою в період Другої світової війни.

Напередодні Першої світової війни українські землі перебували у складі двох великих імперій – Австро-Угорської та Російської, у відсотковому співвідношенні – 20% / 80% відповідно. В результаті Першої світової війни великі імперії розпались. Така ж доля не оминула й дві вищезгадані. В історії України період 1917-1921 рр. отримав назву національно-визвольних змагань.

Власне, це пояснюється тим, що українці мали ці кілька років задля здобуття незалежності. Проте, в силу ряду об'єктивних та суб'єктивних обставин цієї мети досягнуто не було. В 1922 р. відбувається становлення та юридичне оформлення СРСР. Відповідно українські землі, окрім західних областей входять до його складу одразу ж.

Початок Другої світової війни українські інтелектуальні, військові та політичні кола вбачали як шанс задля визволення з-під влади більшовиків та здобуття незалежності. Ці фактори якраз вказують на те, що одразу після приходу та зайняття українських територій німецькими військами й розміщенням на них німецької військової адміністрації, українці почали спілкуватися з ними. В цьому не було скільки ідеї вислужитись перед завойовниками, стільки вони шукали в них союзників проти більшовиків.

Великих надій було сповнене проголошення 30 червня 1941 р. у Львові силами ОУН (б) Акту відновлення Української Держави та створення українського національного уряду, який очолив Ярослав Стецько. Проте, такі рішення та дії не входили в плани німецького керівництва й скоро всі сподівання на співпрацю були розвіяні. Вже 4 липня 1941 р. цей Акт було скасовано, а Степана Бандеру як військового провідника та Ярослава Стецька як політичного, після їхньої відмови самотужки скасувати акт, заарештували та депортували до Німеччини, де вони перебували до 1944 р. в концентраційному таборі Заксенхаузен.

Певна частина українців прийняла сторону Німеччини та її союзників. Переважна більшість з них вдалась до такого кроку, задля виживання в умовах нацистської окупації. Використовуючи національний фактор, німецьке командування організовувало українські військові підрозділи на кінцевому етапі війни. До них відносяться дружини українських націоналістів (батальйони Роланд та Нахтігаль), Допоміжна поліція, дивізія «Галичина», українська національна армія, український легіон самооборони, українські юнацькі протилітунські формації тощо.

Окремої теми заслуговує боротьба українців на два фронти в період 1942–1950-х рр. у складі Української повстанської армії, в рядах якої було майже 100 тис. людей.

Підпілля українського визвольного руху діяло на теренах Західної України ще до початку Другої світової війни. Організація українських націоналістів (ОУН) почала боротьбу за незалежність України ще до

1939 р. проти Польщі, в 1939-1941 рр. – проти СРСР, а потім й проти гітлерівської Німеччини. Намагання визвольного руху проголосити незалежність України влітку 1941 р. була подавлена німецькими окупантами. Очільники ОУН потрапили до концентраційних таборах.

В період німецької окупації підпілля ОУН діяло на території всієї України: від Карпат до Донбасу. На Сході України діяли похідні групи ОУН, які пробиралися з Галичини і Волині. Похідні групи знаходили союзників серед місцевого населення Києва, Дніпра, Донецька, Сімферополя та інших міст.

У жовтні 1942 р. на Волині почали діяти загони Української повстанської армії. УПА своєю партизанською діяльністю підривали плани Німеччини з економічної експлуатації країни, перешкоджали вивезенню молоді на примусові роботи до Райху. Дії Української повстанської армії дезорганізували окупаційну адміністрацію: певні території навіть були тимчасово звільнені від нацистів, там організовувалось українське керівництво під контролем повстанців.

Цілі УПА, польської Армії Крайової та червоних партизанів були різними, тому в 1943–1944 рр. між ними точилися кровопролитні бої. Вкрай жорстоких форм набула польсько-українське боротьба, жертвами якої стали і мирне населення з обох боків.

Після вигнання німців у жовтні 1944 р. на території України відновився червоний тоталітарний режим. Не зважаючи на важливий внесок та величезні жертви й отримання Україною статусу одного з засновників ООН, у новому світовому порядку Україні не вдалось постати незалежною державою.

Зіткнення двох тоталітарних режимів ознаменувалось катастрофічною кількістю жертв як серед військових, так і серед цивільних українців. Територія між Карпатами і Доном, за висловлюванням американського історика Тімоті Снайдера, перетворилася на Криваві землі [2]. Це стало платою українців за відсутність власної держави.

Враховуючи ці аспекти, роль та місце української боротьби часів Другої світової війни має бути консолідуючим тригером в самосприйнятті українського суспільства.

Використані джерела та література:

1. Дерейко І. Колабораціонізм. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка - Ком. 528 с. С. 440.
2. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.

СЕКЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В.І. Милько

к.і.н., старший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ ІЗ ДЕФІЦИТОМ ПРОДОВОЛЬСТВА ТА ПАЛИВА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано особливості боротьби із дефіцитом продовольства та палива в українських губерніях у роки Першої світової війни. Визначено етапи запровадження карткової системи, наслідки впливу логістичної кризи та кліматичних умов. Підкреслено, що ці явища проявили увесь трагізм війни навіть для тих, хто проживав далеко в тилу і ніколи не бачив її на власні очі.

Ключові слова: Перша світова війна, дефіцит, продовольство, карткова система.

Social and Domestic Aspects of Overcoming Food and Fuel Deficit in Ukrainian Governorates during the First World War

The peculiarities of overcoming food and fuel shortages in Ukrainian provinces during the First World War are analyzed. The stages of implementation of the card system, the consequences of the logistical crisis and climatic conditions are determined. It is emphasized that these phenomena showed the tragedy of war for those who lived far in the rear and never saw it personally.

Key words: World War I, deficit, food, card system.

Перша світова війна спричинила небачені зміни в усіх без винятку сферах життєдіяльності. Крім руйнувань від бойових дій, сотень тисяч загиблих, поранених та біженців, вона загострила продовольче питання, зумовила запровадження карткової системи, викликала загрозу голоду у великих містах, особливо у зимній період.

Уже на початку 1915 р., в умовах дефіциту вагонів, які спрямовувалися на перевезення військових вантажів та солдатів, почала проявлятися логістична криза наслідком якої став дефіцит окремих товарів. Спочатку ідея запровадження карткової системи їх розподілу викликала спротив і була названа «німецькою вигадкою», яка не матиме успіху, оскільки населення не вирізнялося витримкою та дисципліною. Утім до середини 1916 р. ситуація настільки погіршилася, що місцеві органи не знайшли іншого методу для вирішення назрілих проблем. В українських регіонах до осені найбільш широко карткова система була впроваджена у Чернігівській губернії і охопила майже всі її повіти. Вона використовувалася винятково для розподілу цукру. Залежно від повіту норми видачі були різними, зазвичай не більше 3 фунтів для міського

населення і 1–2 фунти для сільського [3, с. 19–21]. Крім того, в обмеженому вигляді карткова система реалізації цукру застосовувалася приватними торговцями у деяких повітах Харківської губернії. У Києві на початку 1916 р. було створено Центральне бюро з об'єднання закупівлі цукру, яке відповідало за розподіл цього товару по всій Російській імперії. Тоді ж було визначено споживчу місячну норму – 1 фунт на особу [1, с. 2, 21].

Наприкінці 1916 р., карткову систему на окремі продукти першої необхідності почали запроваджувати майже повсюдно. Конкретні плани розроблялися у Київській, Херсонській і Таврійській губерніях, Керч-Єнікальському градоначальстві. У Катеринославській губернії обмежувальні заходи стосувалися тільки реалізації цукру [3, с. 4–6].

Найбільш гостро дефіцит окремих товарів проявлявся у великих містах, де було складніше контролювати справедливість розподілу й організувати продуману систему. На практиці це породжувало незаплановані наслідки та особливості. У Херсоні анонсований міською управою розподіл цукру з вересня 1916 р. так і не було введено, у Харкові за картками на цукор видавали гас і сіль. У Євпаторії та Нікополі визначена норма змінювалася залежно від його наявності. Власну специфіку розподілу цукру мали Київ, Одеса, Полтава, Кременчук та навіть повітовий Переяслав. У Маріуполі за картками видавали ще й вугілля та сірники. У Миколаєві цукор централізовано розподілявся за рішенням градоначальника. Його рівномірно отримували дрібні торговці міста, які були зобов'язані продавати в одні руки не більше 2 фунтів за ціною не дорожче 16 коп за фунт. Із вересня 1916 р. карткову систему продажу цукру було запроваджено в Одесі. Торговці та кооперативи отримували товар та зобов'язувалися реалізовувати його за встановленою таксою (16–22 коп. залежно від виду) і у визначеній кількості. Для Харкова продовольча проблема додатково актуалізувалася у зв'язку із великою концентрацією у місті біженців. Восени 1915 р. болісно відчувалася нестача овочів. У пресі навіть йшла мова про загрозу «овочевого голоду» у зимній період [2, с. 3].

Перманентно виникала також паливна криза, особливо взимку 1915–1916 рр. та 1916–1917 рр. У жовтні 1915 р. харківський голова Дмитро Багалій інформував, що дефіцит вагонів спричинив збій постачання. Зрештою було запроваджено гнучку карткову систему розподілу вугілля для незаможних верств населення. У листопаді 1915 р. нестача палива стала предметом обговорень міської думи Києва. До кінця місяця жодна установа не отримала палива у необхідних об'ємах для зимового періоду. У наступну зиму 1916–1917 рр. ситуація з дефіцитом палива в Києві настільки погіршилася, що усього вугілля вистачало лише для потреб електричної станції. Тоді в регіоні температура повітря опускалася до -

26°C. Постійно фіксувалися випадки замерзання та обмороження. Навіть в Одесі та на узбережжі Чорного моря було зареєстровано морози до -19°C.

Описана ситуація була характерна не тільки для Харкова чи Києва. Фактично кожне українське місто, насамперед губернські центри (Катеринослав, Одеса, Житомир, Кам'янець-Подільський), страждало від подібних проблем. Перебої з паливом та продовольством додатково поглиблювалися хаосом у транспортній сфері, адже всі вагони задіювалися для потреб фронту. Наприкінці 1916 р. міністр землеробства Олександр Ріттіх наважився на запровадження хлібної розверстки. Планувалося заготовити понад 770 млн пудів хліба. Більше 300 млн пудів припадало на українські губернії, насамперед Таврійську, Київську, Подільську, Полтавську та Харківську. Жорсткі адміністративні методи мали короткотривалий ефект, заготовити плановані обсяги все одно не вдалося.

В Одесі градоначальник практикував накладання штрафів у розмірі від 50–100 руб. (або ув'язнення на 14–30 днів) «за відправку у великій кількості різних овочів» замість продажу на місцевих ринках, «за скуповування зерна у привізників на базарі», «за приховування предметів першої необхідності», «за купівлю у привізників риби раніше встановленого терміну» та ін. [5, с. 2–3]

На початку 1917 р. у пресі регулярно з'являлися інформаційні повідомлення, які дозволяють детально поглянути на тогочасну ситуацію із дефіцитом продовольства та палива. Наприклад, «у Сумах, у зв'язку із відсутністю дров, міська біднота повіту почала отоплювати насіннєвим лушпинням». У Києві місцева влада безуспішно клопотала про «дозвіл використати 70 000 пудів зіпсованого міського борошна, змішавши із хорошим». Періодично у різних регіонах фіксувався гострий дефіцит певного продукту харчування: «соляна криза» у Кам'янці-Подільському, нестача картоплі в Одесі. Варто врахувати, що події відбувалися взимку, коли лютували сильні морози. «Суворі морози є бичем для незаможного населення, котрому доводиться довгі години простоювати на морозі, щоб купити що-небудь» – говорилося на засіданні Київської міської думи у середині лютого 1917 р.

У Кременчуцькому повіті Полтавської губернії місцеве земство з кінця січня почало проводити обшуки у землевласників для виявлення та реквізиції хлібних запасів. В Одесі згадуваний О. Ріттіх розпорядився реквізувати «два мільйони прихованого борошна» зі складів та заводів. На початку лютого 1917 р. гостра продовольча криза, яка загрожувала Катеринославській губернії, спонукала земство виступити проти вивозу продовольства з регіону до нового врожаю. В Одесі було заборонено випікати на продаж кондитерські вироби та регулярно публікувалася інформація, що найближчим часом цукру не буде. Скорочувався також трамвайний рух і вводилися обмеження на використання електроенергії.

Проблеми із дефіцитом палива поглиблювала особливо холодна зима 1917 р. Подекуди температура повітря опускалася нижче -30°C. У Сумах наприкінці січня взагалі відключили централізоване опалення, тож «у деяких банках службовці працювали у рукавицях та колошах». У багатьох великих містах справа дійшла до самовільної вирубки жителями насаджень на тротуарах і в парках [4, с. 5].

У лютому 1917 р. продовольча криза спричинила поширення карткової системи на борошно та хлібопродукти (у Києві і Харкові). У Катеринославі їй було запроваджено для реалізації гасу та «на пасхальну мацу для євреїв». Рішення про доцільність карток для розподілу цукру схвалило вже згадуване земство Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Планувалося з 1 березня відпускати по 1 фунту на місяць на особу. Під впливом «борошняної кризи» така ж норма була встановлена у містах Волинської губернії (Житомир, Рівне, Луцьк, Кременець, Дубно, Овруч) буквально за кілька днів до початку Лютневої революції.

Отже, уже з середини 1915 р. на перший план в українському суспільстві вийшли масштабні продовольчі проблеми. Дефіцит товарів першої необхідності, карткова система їх розподілу, постійні черги, абсолютна неможливість врятуватися від холоду та голоду у зимні періоди 1915/16 й особливо 1916/17 рр., проявили увесь трагізм війни навіть для тих, хто проживав далеко в тилу і ніколи не бачив її на власні очі.

Використані джерела та література:

1. Всероссийский союз городов. Карточная система в городах. Москва, 1916. 24 с.
2. К вопросу о продовольствии Харькова. *Утро*. 1915. № 2784. 14 сентября.
3. Карточная система: (материалы) / [сост. Г. К. Гинс]. Петроград, 1916. 100 с., табл.
4. Отопление и освещение. *День*. 1917. № 21 (1540). 23 января.
5. Постановления Одесского градоначальника. *Ведомости Одесского градоначальства*. 1916. № 236. 9 ноября.

Я.О. Журавльов

к.і.н., науковий співробітник

Інститут історії України НАН України

ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ СТУДЕНТІВ З КРАЇН ГЛОБАЛЬНОГО ПІВДНЯ В УКРАЇНІ У 1960–1980-ТІ РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХІВІВ КДБ

У радянський час тисячі іноземців з країн Глобального Півдня пройшли навчання в Україні. Вони жили активним політичним життям, яке було тісно пов'язане з ситуацією у країнах їхнього походження. Студенти створювали товариства, організовували мітинги, реагували на війни чи військові перевороти. Натомість співробітники КДБ постійно моніторили ситуацію у студентських земляцтвах, інформували партійне керівництво України.

Ключові слова: *студенти, Глобальний Південь, КДБ, політичні настрої.*

Political Moods of Students from the Global South Countries in Ukraine in the 1960s-1980s through the Prism of KGB Archives

During the Soviet era, thousands of foreigners from the Global South countries were trained in Ukraine. They had an active political life, which was closely linked to the situation in their countries of origin. Students formed societies, organized rallies, reacted to wars or military coups. KGB officers constantly monitored the situation in the student associations of compatriots, informed the party leadership of Ukraine.

Key words: *students, Global South, KGB, political moods.*

До Радянського Союзу для отримання освіти іноземні студенти приїжджали з перших років його існування. Приїзд студентів з тієї чи іншої країни обумовлювався не лише їхніми власними ідеологічними переконаннями, а насамперед зовнішньополітичними планами керівництва СРСР. Відповідно, впродовж усього існування Радянського Союзу «географія» студентства різнилася та розширювалася. До війни відзначається відносно значна присутність у країні студентів з Китаю, після Другої світової СРСР зіштовхнувся з необхідністю активно готувати кадри для європейських країн «народної демократії», а з початку 60-х років на навчання почали масово запрошувати студентів з країн Глобального Півдня – Азії, Африки, Латинської Америки.

Спочатку більшість з приїжджих прямували до Москви чи Ленінграду. Наприклад, на 1950–1951-й навчальний рік у всьому СРСР навчалося 5,9 тис. іноземців, з яких 5,2 тис. здобували вищу освіту саме в Росії [5, с. 23, 30]. Однак з ростом чисельності іноземців до процесу їхнього навчання все активніше залучалися й учбові заклади інших республік, зокрема й України.

Стрімкий ріст кількості іноземних студентів в Україні розпочався з другої половини 1960-х рр. Якщо на 1968-й рік у республіці перебувало 2056 студентів-іноземців, то на 1979-й рік ця цифра зросла до 17035. Представники 111 країн навчалися та стажувалися у «66 вузах, 51 середніх спеціальних закладах, 9 профтехучилищах, 5 науково-дослідних інститутах» [1, арк. 72]. Загалом приблизно кожен п'ятий студент-іноземець, який приїздив до СРСР, навчався на території України. Представники країн Глобального Півдня становили до 2/3 від усієї загальної кількості іноземного студентства.

Усі вони під час перебування в Україні, так чи інакше, знаходилися під наглядом КДБ. Співробітники цієї спецслужби отримували інформацію від місцевих студентів, які жили поруч з іноземцями чи навчалися разом з ними. Дозволеною владою формою об'єднання були так звані «земляцтва», у які об'єднувалися студенти відповідно до своєї національної належності. Туди часто намагалися інфільтрувати завербованих інформаторів, які

могли повідомляти про політичні настрої, попереджати своїх кураторів з КДБ про планування мітингів, акцій протесту тощо. Отримувалася інформація від викладачів, працівників гуртожитків, адміністрації учбових закладів. Наприклад, згідно з розпорядженням Ради Міністрів СРСР № 922 від 19 квітня 1967 р., у Київському державному університеті було введено посаду проректора по роботі з іноземцями, яку повинен був займати співробітник-офіцер КДБ, який мав науковий ступінь і фактично просто призначався на посаду проректора [2, арк. 202].

Тобто, отримати інформацію про студентів-іноземців для Українського республіканського КДБ, вірогідно, було нескладно. У нинішньому архіві СБУ зберігається велика кількість інформаційних повідомлень, довідок, які готувалися для ЦК Компартії України. У цьому випадку КДБ виступав у ролі такого собі фільтру і, ймовірно, основного джерела інформації про цю категорію осіб для П. Шелеста, а потім В. Щербицького та й загалом Політбюро ЦК КПУ.

Інформація доповідалася різна. Загалом усі повідомлення, довідки про життя студентів можна умовно поділити на дві великі групи, враховуючи тематику цих повідомлень. Цей поділ дозволяє уявити, що саме з життя/побуту іноземців найбільше цікавило КДБ та вищу партійну верхівку України. До першої групи відноситься інформація про особливості їхнього побуту, навчання в Україні та взаємини з місцевими жителями; друга група – це, власне, їхнє політичне життя.

Досі ця тема не здобула достатнього висвітлення ані в українській, ані в зарубіжній історіографії. Якщо на повсякдення студентів дослідники доволі часто звертають увагу, то їхнього політичного життя, ймовірно через закритість архівів спецслужб, досі торкалися лише поодинокі науковці [4].

А воно було надзвичайно активним. Враховуючи, що до України на навчання приїжджали представники понад сотні країн, КДБ відслідковував та доповідав про реакції студентів на найрізноманітніші події, партійні з'їзди, війни, перевороти. Цікаво, що керівництву республіки повідомляли не лише про якісь конкретні факти, а й, наприклад, про чутки, що поширювалися в середовищі студентства. Так, у 1967 р. індонезійські студенти були занепокоєні діями їхнього уряду, який припинив переслідувати комуністів і розпочав агітацію за повернення додому після навчання. У їхньому середовищі поширювалася думка, що це всього лиш «маневр уряду» [3, арк. 44] аби заманити їх додому. Цю інформацію вважали настільки важливою, що Голова КДБ УРСР В. Нікітченко доповів про це П. Шелесту.

Звісно, іноземці найпильніше спостерігали саме за політичним життям у своїх рідних країнах та найгостріше реагували на події, що відбувалися безпосередньо там. При цьому, відірвані від дому студенти могли ставати заручниками політичних процесів. Це стосується,

наприклад, країн Африки. Так, у 1966 р. у Гані відбувся військовий переворот, в результаті якого від влади було усунуто президента Кваме Нкруму, який мав ліві політичні погляди. Діяльність його партії – Народної Партії Конвенту – була заборонена. Нове керівництво почало вимагати від студентів, що навчалися в СРСР, вертатися додому чи їхати на навчання на Захід, а у разі відмови погрожували тим, що вони вдома не отримають роботу.

У земляцтві жваво обговорювали ці події. Філіал Народної Партії Конвенту в СРСР продовжив свою роботу, була підготовлена програма партії на 1967-1968-ті рр. та так званий «генеральний циркуляр». Ганські земляцтва з різних міст країни обрали делегатів, яких уповноважили заявити протест проти погроз послу Гани в Москві та передати йому заяви студентів.

Невідомо, чи співробітники КДБ брали якусь участь у організації цих подій, принаймні, вони точно пильно за ними стежили. У нинішньому архіві СБУ зберігаються копії підготовлених документів, а В. Нікітченко інформував П. Шелеста про поїздку студентської делегації до Москви [3, арк. 328-329].

КДБ відслідковував та інформував керівництво республіки про настрої арабів під час арабо-ізраїльських війн. Відслідковувалися конфлікти між прихильниками партії Баас і студентами комуністами в іракському земляцтві; комуністами та соціалістами в ліванському земляцтві; під час вторгнення до Афганістану співробітники КДБ стежили за настроями афганських студентів, прихильників різних фракцій народно-демократичної партії Афганістану – Хальк та Парчам.

Багато документів/довідок було підготовлено щодо взаємодій між народами йоруба, ігбо та хауса в земляцтві Нігерії, проголошення незалежності східно-нігерійського регіону Біафри та подальшої громадянської війни. Радянський Союз прямо не підтримував проголошення незалежності, однак вихідці з цього регіону змогли (чи їм було дозволено) об'єднатися і утворити Верховне товариство студентів Біафри. Однак пізніше, коли керівництво СРСР змогло домовитися про поставки зброї центральному уряду Нігерії, КДБ почав проводити роботу «у бік зниження активності східно-нігерійського земляцтва» [3, арк. 272].

Потрібно відзначити, що дії КДБ не обмежувалися лише моніторингом політичної ситуації у середовищі студентів-іноземців. На цю ситуацію намагалися впливати – деяких намагалися завербувати; є приклади, коли студентів, які вважалися проблемними, під різними приводами виключали з учбових закладів та висилали з Радянського Союзу.

Загалом підготовка іноземних кадрів проголошувалася важливим інструментом формування позитивного образу СРСР на міжнародній арені. Щороку до України на навчання приїжджали тисячі студентів з понад

сотні країн світу. У подальшому за ними пильно стежили співробітники КДБ, особлива увага зверталася на політичні вподобання та реакції на політичні події. Рівень поінформованості КДБ та партійної верхівки республіки видається суттєвим. На студентів намагалися впливати, використовували їх задля досягнення власних цілей, «проблемних» відраховували і висилали з СРСР.

Використані джерела та література:

1. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ УСРС на адреси ЦК КПУ та РМ УСРС. *ГДА СБУ* (Галузевий державний архів Служби Безпеки України). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1156. 191 арк.
2. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УСРС до ЦК КПУ. *ГДА СБУ* (Галузевий державний архів Служби Безпеки України). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 981. 378 арк.
3. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УСРС до ЦК КПУ. *ГДА СБУ* (Галузевий державний архів Служби Безпеки України). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 966. 373 арк.
4. Katsakioris Constantin, Nationalismes dans la patrie du socialisme. Mobilisations nationales des étudiants du tiers-monde en Union soviétique. *Diasporas*, 2019. Vol. 34, P. 91–108.
5. Экспорт российских образовательных услуг: *Статистический сборник*. Выпуск 8. Министерство науки и высшего образования Российской Федерации. Москва: ЦСПиМ, 2018. 536 с.

Н.О. Паславська

к.і.н., науковий співробітник

Львівське відділення

Інституту української археографії та

джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ТОРГІВЛЯ ТА РЕМЕСЛО В РАННЬОМОДЕРНОМУ ЛЬВОВІ: ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

Представлено короткий огляд торгівлі та ремесла у Львові в ранньомодерний період. Завдяки сприятливому географічному розташуванню та політично-економічним чинникам, місто було центром торгово-ремісничого виробництва. Королівські привілеї та ухвали раєцького уряду сприяли економічному зростанню та добробуту містян. Водночас основна більшість населення різних націй та станів були представниками цієї сфери. Акцентовано, що попри успіх та привабливість, львівська торгівля та цехове виробництво мали свої особливості.

Ключові слова: торгівля, ремесло, цехи, ремісники, купці, Львів.

Trade and Crafts in Early Modern Lviv: Overview of the Problem

The publication presents a brief overview of trade and craft in Lviv in the early modern period. Due to its favorable geographical location and political and economic

factors, the city was a center of trade and handicrafts. The royal privileges and decrees of the city government contributed to the economic growth and well-being of the townspeople. At the same time, the vast majority of the population of different nations and estates were representatives of this sphere. It is emphasized, that despite the success and attractiveness, Lviv trade and guild production had their own features/

Key words: *trade, craft, guilds, artisans, merchants, Lviv.*

Локація міста Львова на стику торговельних шляхів сприяла його перетворенню на потужний торговельний осередок, що приймав у себе та об'єднував купців з країн Сходу та Заходу. У цьому ключі необхідно вказати на важливість права складу, яким володіло місто. Зміст його полягав у тому, що «торговці, які прибували до Львова мали продавати тут свої товари протягом певного часу, щоб задовольнити місцевий попит і лише згодом можна було прямувати далі («умовне» право), або ж потрібно було реалізувати весь свій крам («безумовне» право)» [1, с. 46]. Львівський різновид права складу мав «абсолютний» характер і поєднував обидва згаданих різновиди: «безумовне» право складу на східні товари, а на решту – «умовне», характеризуючись довготривалістю – процес обов'язкового розпродажу тривав 14 днів [1, с. 46]. Діяло також право «дорожнього примусу», суть якого полягала в тому, що «люди торгівлі» в певному напрямку були зобов'язані їхати тільки через певні міста, а в даному разі – лише через Львів. Купці, які їхали зі Сходу неодмінно приїздили в місто і збували свої товари місцевим заможним торговцям, а ті згодом їх перепродавали за завищеними цінами [2, с. 150]. Варто зазначити, що «із правом складу був пов'язаний уряд тлумача, який мав володіти іноземними мовами (зокрема східними) й повідомляти бурмистрові про кожного мандрівного купця – які товари той привіз і доки планує залишатися в місті» [1, с. 50].

Важливою проблемою, що стосується торгівлі (та ремесла також), була наявність міського громадянства і, відповідно, – поділу на місцевих та мандрівних купців [1, с. 44]. Цілковите право займатися всіма видами торгівлі в місті мали лише особи з міським громадянством, отож «обсяг торговельних прав дуже залежав від конкретного його різновиду (міщани із середмістя мали більше торговельних прав, ніж передміщани, католики – більше, ніж некатоліки, купці «багатих крамів» – більші, ніж убогі крамарі)» [1, с. 44]. Але визначальним критерієм для легального заняття торгівлею був статус громадянина. Тому, наприклад, «купець, який походив з іншого населеного пункту Речі Посполитої, хай навіть недалеких Перемишля чи Жовкви, був так званим «чужим купцем» і, будучи у Львові, нічим не відрізнявся в плані торговельних прав від прибулого із-за кордону» [1, с. 44].

Цікавою є також класифікація торговців, яких умовно можна поділити на купців, крамарів та перекупників. Львівські торговці, котрі мали право торгувати уроздріб широким асортиментом товарів, називалися

крамарями. Вони були двох типів – «багаті», які торгували дорогими та популярними товарами, та «вбогі», котрі перепродували здебільшого дешеву продукцію [3, с. 140]. Існували ще й інші групи торговців – сукнарі, аптекарі, тандетники (продавці вживаних речей) і перекупники [3, с. 140–141]. Усі ці категорії торговців (окрім перекупників) мали власні професійні корпорації [4]. Також, як зазначає дослідник Орест Заяць, потрібно розрізняти «чужих» купців – торговців з інших населених пунктів; імposesіонатів – осіб, котрі тривалий час, або постійно проживали в місті, але не мали нерухомості, яка б відповідала виду їхньої діяльності; багатих купців, які не належали до купецької корпорації, але займалися масштабною транзитною торгівлею [1, с. 50–53].

Торговці від експорту чи імпорту товарів платили місту так зване «штукове», встановлене у 1621 р., що у значній мірі збагачувало міську скарбницю. Податок обраховувався не від ваги товару, а від умовної одиниці – «штуки». Вона могла співпадати з пачкою, ящиком, зв'язкою, возом тощо. Для прикладу, від «штуки» сукна брали 6 грошів, від бочки оселедців – 12 грошів [5, с. 48]. Однак, багато шкоди міській «штуковій» касі завдавав староста, який збирав мито із приїжджих та місцевих купців при ввозі (інвекта) та вивозі (евекта) товарів [5, с. 67]. Місто отримувало прибутки також від власників яток та перекупників, які торгували на вулицях міста у так званих будах чи лавках. Проти діяльності перекупників рішуче виступали цехові крамарі, які зазнавали матеріальної шкоди від їхньої діяльності. Загалом за спостереженнями Василя Інкіна, загальна кількість торгових точок в місті ніколи не була нижчою від 300, не враховуючи єврейських купців та торговців з передмість, що свідчить про значну торговельну активність в місті [5, с. 78].

Ремесло, на відміну від торгівлі, не мало такого значення для економіки міста, однак було невід'ємною складовою соціально-економічної сфери. Визначальною датою для львівських ремісничих цехів був 1525 р., коли у Кракові король Сигізмунд I окремим привілеєм затвердив права львівських ремісничих організацій [4, с. XV]. Підставою для появи документа стали конфлікти між львівськими та краківськими цеховиками. Останні стверджували, що мають монополію на навчання і визволення учнів та підмайстрів, тому й не враховували час підготовки учнів у львівських цехах. Окрім того, майстрів зі Львова у Кракові не приймали на роботу. Краківські ремісники практично кваліфікували львівських партачами, котрі мусили довчитися та визволитися в їхньому цеху. Таким чином, королівський декрет позбавив львівських ремісників правової залежності від краківських. Згодом, зваживши на багатофункціональну роль ремісничих корпорацій у житті міста (забезпечували боєприпасами й амуніцією фортифікації Львова, брали участь в обороні), Сигізмунд I стабілізував їхнє правове становище щодо економічних амбіцій шляхти. Зокрема в 1540 р. у Кракові король видав

привілей, за яким цехи Львова були збережені й підтверджені їхні попередні права та привілеї [4, с. XV]. Протистояння з краківськими ремісничими інституціями та позитивний вердикт монарха (у формі декрету) каталізували узаконення правової діяльності львівських цехів. Для цього слід було юридично закріпити давні положення організації цехового ремесла у вигляді статутів та домогтися їх офіційного підтвердження королем чи його урядниками. Відтак, за підрахунками Мирона Капраля, у XVI ст. 13 цехів отримали від львівських райців статuti, які були затверджені польськими монархами. Це відобразилося на переліку цехмістрів, котрі присягали в ратуші на виборах міських урядовців. На початку XVI ст. присягу склали 12 цехмістрів, в середині століття – 15, наприкінці – 20 [4, с. XIV–XV].

Реміснича сфера об'єднувала велику кількість людей – професіоналів своєї справи, забезпечуючи різні людські потреби, а ремісники становили значну частину ранньомодерного львівського суспільства. Займатися ремеслом могли лише повноправні громадяни після вступу до цехової корпорації. Однак, розвиток міста і збільшення його населення, а також цехові статутні обмеження створювали сприятливі умови для роботи позацехових ремісників. Партачі, які не могли стати членами ремісничих корпорацій, запроваджували систему виробництва товарів на передмістях, де мешкали, налагоджували контакти з крамарями і збували їм свої вироби. Шляхетські та духовні власники юридик нерідко в судовому порядку захищали інтереси партачів, які займалися ремеслом в їхній юрисдикції, а цехмістри для усунення того чи того партача не раз вдавалися до матеріального заохочення окремих урядників на юридиках [5, с. 17–18]. Межа між цеховим та нецеховим ремеслом іноді ставала досить умовною, зокрема у випадках, коли цехові майстри не сплачували податків чи не виконували інших міських або цехових повинностей. За таких обставин для міської та ремісничої влади вони опинялися на одному щаблі з партачами – їм загрожувала конфіскація товару чи заборона працювати за фахом. В підсумку, розвиток партацтва стимулював занепад цехового виробництва [5, с. 16–23]. Львівські ремесла були також привабливими галузями виробництва для львівських євреїв – передовсім через попит на різну продукцію, що невпинно зростав із збільшенням населення міста.

Як підсумок, можна ствердити, що торгівля та ремесло в ранньомодерному Львові мали визначальний вплив на життя міста та добробут містян, які в основному представляли ці сфери послуг. Водночас організація торговельно-ремісничого виробництва мали свої особливості та регулювалися королівськими привілеями і ухвалами міської влади.

Використані джерела та література:

1. Заяць О. Негативні явища в міській торгівлі Львова XVII ст. крізь призму скарг поспільства / О. Заяць. Дніпро, 2015. С. 31–55.

2. Шиян Р. Торгівля. Історія Львова. Львів, 2006. Т. 1. С.148–156.
3. Заяць О. Старі та нові «білі плями» в історії крамарських корпорацій у Львові (друга половина XIV – перша третина XVII ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2012. Т. 264: Праці Історично-філософської секції. С. 138–170.
4. Капраль М. Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (історико-правовий нарис). Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова / упоряд. М. Капраль. Львів, 2007. С. V–LI.
5. Інкін В. Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. Львів, 1959. 92 с.

І.В. Пятницькова

к.і.н., доцент

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ДО ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ СЕЛЯН НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У пропонованій науковій розвідці окреслено світоглядні зміни селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Визначено, що трансформація традиційної ментальності проявилася у посиленні індивідуалізму, зміні ставлення до праці, прибутків, темпоральних уявлень. Більш інтенсивно світоглядні зміни відбувалися у промислових регіонах, де особистість швидше втрачала зв'язок із традиційною культурою та мусила формувати нові практики повсякденного життя і світоглядні засади.

Ключові слова: ментальність, селяни, традиційна культура, індустріальне суспільство.

To the Problem of Transformational Mentality of the Peasants of Dnieper Ukraine in the Second Half of the 19th - Early 20th Centuries

The proposed scientific research outlines the ideological changes of the peasantry of Dnieper Ukraine in the second half of the 19th - early 20th centuries. It is determined that the transformation of the traditional mentality manifested itself in the strengthening of individualism, change of attitude to work, profits, temporal ideas. More intense worldview changes took place in industrial regions, where the individual was more likely to lose touch with traditional culture and had to form new practices of everyday life and worldviews.

Key words: mentality, peasants, traditional culture, industrial society.

Друга половина XIX – початок XX ст. стали часом суттєвих соціокультурних зрушень в Україні у напрямі формування нової світоглядної системи, що відповідала індустріальному суспільству. Трансформація норм, цінностей мала поступальний характер, відрізнялася рівнем інтенсивності як на локальному, так і становому рівні. Окремі аспекти означеної проблеми досліджували Ю. Присяжнюк [1], Т. Портнова [2]. В даній науковій розвідці пропонується розглянути напрями

світоглядних трансформацій селян модерної доби та фактори, що на них впливали.

Звернення до соціального стану селянства зумовлене його кількісною перевагою серед населення українських земель та домінуванням у суспільстві, властивій селянству, традиційної моделі світобачення. Вона була орієнтована на збереження традицій і складно підлягала трансформації. В умовах соціально-економічних зрушень другої половини XIX ст. селяни продовжували уникати господарських ризиків [1, с. 26]. Пропоновані більш раціональні форми введення господарства не знаходили особливої підтримки та широкої практики впровадження. Причин такого неприйняття могло бути декілька. Як правило ініціатива нововведень належала представникам інтелігенції, які у свідомості селян сприймалися через призму категорії «чужого». Для селян не прийнятною була, властива інтелігенції, розумова праця, вони не визнавали її за працю як таку. Їх діяльність землероби могли сприймати як чергові державні нововведення, що, як правило, призводили до обтяжливих наслідків.

Ментальний опір нововведенням зумовлений був традиційними уявленнями щодо праці та прибутків. В умовах домінування релігійного світогляду все потрібне для життя повинен був дати людині Бог. Бажати більшого було свого роду переступом волі Божої. Таким чином, бажання заробити більше в традиційній світоглядній системі було аморальним. Очевидно, що пропоновані способи покращити сільське господарство наштовхувалися на внутрішній супротив та неприйняття через відсутність бажання більше заробити та шляхом успіху власної справи підтвердити своє служіння Богу, властиве західноєвропейському буржуа.

Прикладом трансформаційних процесів та внутрішнього опору до них є розвиток кооперативного руху на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст. Кооперативні товариства виникли в першій половині XIX ст. в країнах Європи. Шляхом об'єднання та самодопомоги їх діяльність була спрямована на залучення населення до капіталістичної системи господарювання. Досвідом європейських кооператорів зацікавилась і українська інтелігенція, яка вважала, що вони можуть стати адаптивною формою господарювання в умовах перехідної економіки.

З 1860-х рр. перші товариства починають відкриватися на теренах України. Одним із перших в Наддніпрянській Україні стало Харківське споживче товариство, засноване в 1866 р. Хоча діяльність товариств була спрямована на широкі прошарки населення, перші ініціативи не знайшли широкої підтримки, їх членами здебільшого були представники інтелігенції. Це призвело до того, що після першої хвилі захоплення кооперацією, у 1870-х рр. спостерігалася призупинення темпів її розвитку, закриття переважної більшості перших товариств.

Більш інтенсивний період розвитку кооперативного руху спостерігався з 1890-х рр. XIX ст., це було зумовлено зрушеннями у

законодавчій сфері, державною фінансовою підтримкою кредитної кооперації. З цього часу спостерігається більше залучення селян до кооперації. Зокрема, у Бердянському повіті Таврійської губернії у 1910 р. участь у кредитних кооперативах брали 30,4 % його населення, в 1914 р. цей показник збільшився до 53,8 %, а в 1917 р. досяг 57,8 % [3].

Попри позитивний вплив кооперації на розвиток господарств їх членів певна пересторога, щодо участі населення у їх діяльності залишалася. Це демонструє допис А. Мухіна у «Віснику кооперації» від 1913 р. Автор зазначав, що незначна частина опитаних ним мешканців однієї із волостей Чернігівської губернії на питання проте, чи вони є членами місцевого товариства, відповідали: «Ні! Бог милував». Більша ж частина опитаних були членами товариства, прихильно ставилися до нього. Водночас, вони сприймали його як напівдержавну установу, відповідно і ступінь своєї активності в її діяльності дуже низькою [4, с. 18-19].

Одним із каталізаторів трансформаційних процесів була праця селян на промислових підприємствах. Потреба у сплаті викупних платежів, малоземелля ставали причинами, що спонукали селян найматися на роботу. Здебільшого праця на підприємстві сприймалася як тимчасова. У системі цінностей домінуюче місце займали мрії про власну землю та господарство. Робота на підприємстві змінювала усталений порядок життя, а разом з тим і світоглядні засади.

Кардинальні трансформації підлягали темпоральні уявлення. Властивий традиційному суспільству поділ доби на день та ніч не відповідав потребам промислового підприємства, підпорядкованого чітко визначеним за часом змінам. Тут не діяли заборони на працю в святкові дні. Процес привчання до часу був досить складним, він відбувався шляхом запровадження системи штрафів за запізнення, прогули. Робітник мусив слідувати за часом, оскільки від цього залежав його заробіток, а разом з тим і якість життя. Таким чином властива індустріальному суспільству формула «час-гроші» набувала більшої ваги та значення.

Досліджуючи модернізаційні процеси на Донбасі Т. Портнова, М. Студенна-Скруква наголошували на проблематичному аспекті для селян подолання страху – опуститися під землю у копальні шахт. Тому надавали перевагу роботі на поверхні, яка оплачувалася менше, або переходили працювати на відкриті залізорудні кар'єри Кривого Рогу [5, с. 27, 49].

Робота на підприємстві виховувала властивий капіталістичній формації індивідуалізм. Він не був характерним традиційній системі світогляду, де селянин був вписаний в історію свого роду, а його життя було абсолютно відкритим локальній спільноті, поєднаний короткими соціальними зв'язками. Більшість прийшлих робітників поступово втрачали зв'язок із своїми родинами. Вони ставали «вільними» від усталених норм традиційної культури, мусили набувати нових практик повсякденного життя та світоглядних змін.

Поряд із свободою особистості набула актуальності її зворотна властивість, а саме проблема вибору. Якщо традиційне суспільство пропонувало чітко визначений сценарій життя селян. То тут людина мала обирати. Цей процес у соціокультурному відношенні був досить складним, супроводжувався культурною травмою, яка була описана німецьким соціологом Е. Дюркгаймом через поняття «аномії». Тобто коли принципи однієї світоглядної системи втрачали своє значення, а іншої ще не стали загальновизнаними. Утворювалася певна культурна порожнина, яку кожний учасник цих процесів заповнював на власний розсуд, що призводило до посилення проявів девіантної поведінки.

Трансформація традиційної ментальності у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалася з різною інтенсивністю, залежала від історичного розвитку регіону, його економічної спеціалізації, близькості до промислових центрів. Суспільство формувало власні адаптивні поведінкові сценарії у перехідну добу та зберігало риси традиційного світогляду. Водночас поширення набували властиві індустріальній добі погляди на працю, прибутки, темпоральні уявлення. Спостерігалось посилення індивідуалізму. Проте, окреслені аспекти проблеми не вичерпують дослідження і потребують подальшого вивчення.

Використані джерела та література:

1. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. №3. С. 23–33.
2. Портнова Т., Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
3. Пятницькова І.В. Розвиток кооперативного руху як фактор модернізації суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Півдня України). «Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження». Матеріали наукових читань пам'яті професора І. К. Рибалки. Харків, 26 червня 2019 р. Харків: ХНУ В.Н.Каразіна, 2019. С. 72-73.
4. Мухин А. К вопросу о социальном значении кооперации. Вопросы кооперации. 1913. № 1. С. 17–29.
5. Студенна-Скруква М. Царство вугілля й заліза. Роль індустріалізації в процесі суспільних змін на Донбасі. *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу* / за ред. В. Кулікова, І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович Б., 2018. С. 27; Портнова Т. Ландшафти Донбасу. *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу* / за ред. В. Кулікова, І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович Б., 2018. С. 49.

ПРОБЛЕМА РОЗПОРОШЕНОСТІ КОНСИСТОРСЬКИХ АРХІВІВ (НА ПРИКЛАДІ АРХІВУ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО- БОРИСПІЛЬСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ)

У тезах розглядається проблема розпорошення консисторських архівів. Проблема ілюструється на прикладі архіву Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії. Показано, що ця проблема призводить до неповного розуміння джерельної бази. Надано рекомендації щодо вирішення проблеми розпорошеності консисторських архівів. Наголошено, що вирішення цієї проблеми дозволить зрозуміти, як виглядала первинна джерельна база.

Ключові слова: архів, Переяслав, консисторія.

The Problem of Scattering of Consistory Archives (on the Example of the Archive of Pereiaslav-Boryspil Spiritual Consistory)

This thesis is about the problem of scattering of consistory archives. The problem have been illustrating on the example of the archive of Pereiaslav-Boryspil spiritual consistory. It is shown, that this problem leads to an incomplete understanding of the source base. As a result, recommendations are given for solving the problem of scattering of consistory archives and demonstrated that solving this problem will allow to understand how the primary source base looked like.

Key words: archive, Pereiaslav, consistory.

Проблема розпорошеності архівних фондів різноманітних установ чи колекцій загалом в українському джерелознавстві та архівознавстві ґрунтовно не вивчалася. Це були переважно студії, присвячені окремим питанням подолання наслідків розпорошення, тобто реконструкції таких фондів у первісному стані або наближено до нього. Постановку проблеми реконструкції таких фондів у своїх працях окреслив В. Міяковський. Із сучасних дослідників свої студії дотичній тематиці присвятили В. Ульяновський, М. Довбищенко, І. Скочиляс; мова йде про реконструкції церковних архівів різних конфесій (православні, греко-католики, тощо). Проте тема реконструкції консисторських архівів православних установ наразі комплексно не досліджена.

Переяславська єпархія була однією з кількох православних єпархій, що діяли у XVIII ст. на українських теренах. Зокрема, це була Гетьманщина та частково, в деякі періоди часу, землі Правобережжя у складі Речі Посполитої. Єпархія була відновлена (в давньоруський час Переяславська єпархія теж існувала) в 1700 р. у статусі вікарної при Київській митрополії. У 1733 р. Святійший Синод перейменував єпархію

на Переяславсько-Бориспільську і зробив її самостійною. Консисторія як установа по документах фігурує вже з 1729 р. Єпархія проіснувала до ліквідації у 1785 р. Архів Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії було впорядковано та передано з Переяслава до Слуцька, а після включення Правобережної України до складу Російської імперії (1793–1795 рр.) переміщено до Києва [1, с. 532–533].

У 1797 р. Переяславську єпархію було відновлено під управлінням Київської єпархії. У подальшому після кількох перейменувань, коли межі єпархії співпали з Полтавською губернією, у 1803 р. вона була перейменована на Полтавську. Саме на цей період припадає перше велике розпорошення єдиного масиву документів. Частину архіву Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії було повернуто до Переяслава. У Києві лишалася основна маса документів, яка зберігалася в архіві Київської духовної консисторії. Після переміщення центру єпархії до Полтави в 1847 р., інша частина справ Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії потрапила туди ж, як складова архіву Полтавської духовної консисторії. Таким чином умовно утворилися «Київська» та «Полтавська» частини архіву [1, с. 533–534].

По завершенню Української революції 1917–1921 рр. документи Київської та Полтавських консисторій потрапили до відповідних архівних установ. Зокрема, архів Київської духовної консисторії потрапив до Київського Центрального історичного архіву ім. Антоновича (нині це Державний архів Київської області, далі – ДАКО). Там документи були поділені за фондоутворювачами. Окремий фонд «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» був переданий в 1944 р. до ЦДІА УРСР (нині це Центральний державний історичний архів України у Києві), де і зберігається нині під № 990. Зараз фонд налічує 1879 справ за період 1729–1799 рр. [1, с. 532–533].

Доля «Полтавської» частини архіву Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії склалася трагічно. Потрапивши разом з архівом Полтавської духовної консисторії в Полтавський історичний архів (нині це Державний архів Полтавської області), з неї утворили самостійний фонд «Переяславська духовна консисторія», обсягом 1619 справ за 1739–1798, 1800–1804 рр. Цей фонд разом з іншими справами Полтавського архіву був втрачений в роки Другої світової війни [1, с. 534–535].

Існують й інші частини архіву Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії. У ДАКО зберігається фонд № 1550 «Переяславська духовна консисторія» у кількості 14 справ (з них 12 – це метричні книги) за період 1733–1781 рр. Документи фонду були передані: 13 справ у 1956 р. з Чернігівського обласного державного архіву та 1 справа – 1963 р. з Центрального державного історичного архіву Литовської РСР. Можливо, що в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського також зберігається частина архіву консисторії [1,

с. 535]. Шляхи розпорошення з первісного архіву цих менших частин вимагають окремого дослідження.

З огляду на ці обставини, досліднику, який збирається використати як джерело справи Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії, треба враховувати фактор розпорошеності єдиного колись архіву на різні частини. Цікаво, що в 1905 р. цей факт зауважив дослідник історії Переяславської єпархії В. Пархоменко у своїй рецензії на працю С. Іваницького «Переяславский епископ Гervasий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или правобережной Украине: 1757–1769 гг. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества, 1904 г.». Перелічивши фактологічні помилки та зауваживши недостатній рівень опрацювання автором джерел, він зазначив, що С. Іваницький «не заглянул ни в один архив, кроме старого архива Киевской дух[овной] консистории» [2, с. 6].

Якщо взяти в якості джерела найбільший збережений масив документів Переяславсько-Бориспільської консисторії – ф. 990 з ЦДІАК України, то його склад може ввести в оману. Наприклад, в ньому присутня справа № 24 з опису 1 «Про дозвіл проводити службу священику церкви м-ка Говтви Івану Васильєву», яка взагалі не стосується архіву Переяславської консисторії та потрапила у фонд помилково. Таких «непрофільних» справ у фонді може бути чимало. Іншим фактором є ступінь збереженості справ з хронологічної точки зору. У тому ж описі 1 за 1746 р. є 78 справ, за 1747 р. – 10 справ, за 1753 р. – 58 справ, за 1754 р. – лише 4 справи, а за 1750 р. – жодної. Причини такого нерівномірного розподілу документів за роками вимагають спеціального дослідження. В цьому випадку нерівномірність складно аргументувати різною кількістю актів за певні роки чи втратою окремих в'язок документів по рокам. Вартують окремих досліджень первісний склад архіву та шляхи розпорошення документів, оскільки необхідно з'ясувати, які саме справи і за які роки потрапили до різних частин архіву. Це дасть відповідь (хоча б частково) на питання, як утворили нерівномірні лакуни у консисторському фонді.

Зарадити цим проблемам може реконструкція архіву консисторії в первісному вигляді, разом із вивченням історії його розпорошення. Для встановлення початкового складу архіву необхідно провести значну евристичну роботу в архівних фондах та колекціях, з метою пошуку початкових описів (інвентарів, реєстрів). Прикладом такого документу є опублікований О. Вінниченком в 2017 р. «Реєстр митрополичого архіву Унійної Церкви 1763 року» [3]. Упорядник в анотації зазначив, що «публікація реєстру в перспективі уможливить реконструкцію первісного документального зібрання Унійної Церкви, а відтак стане підґрунтям для відтворення й комплексного опрацювання всієї рукописної спадщини давньої Київської митрополії» [3, с. 4]. Також О. Вінниченко подає таку

схему реконструкції: публікація реєстру – архівна кверенда (пошуки) – реконструкція митрополичого архіву – історико-джерелознавчий аналіз його вмісту [3, с. 39]. Загалом можна погодитися з його схемою, з тією заувагою, що процес розпорошення консисторських фондів так само вартує дослідження. Їхній аналіз дасть можливість зрозуміти причини перетворення первинної джерельної бази у реальну, а це необхідно для об'єктивної оцінки її інформаційного потенціалу.

Загалом в українському джерелознавстві ще недостатньо уваги приділено питанню розпорошеності консисторських архівів. Для подальших досліджень необхідно висвітлити теоретичні аспекти загальних принципів реконструкції для всіх розпорошених архівів. Також варто розробити схеми реконструкції для окремих комплексів документів, зокрема, консисторських архівів.

Використані джерела та література:

1. Кравцов А. Архіви православних установ Переяславщини. Православ'я в Україні. До 400-річчя з часу відновлення православної ієрархії Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феофаном: Збірник статей. Київ, 2020. [Вип. X]. С. 530–540.
2. Пархоменко В. Рец. на: Переяславский епископ Гervasий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757–1769) С. Иваницкого. *Киевская старина*. 1905. Т. LXXXIX. С. 1–6.
3. Реєстр митрополичого архіву Унійної Церкви 1763 року / Упоряд. та вступ. ст. Олексія Вінниченка. Львів, 2017. 736 с. (Серія «Київське християнство», т. 3).

Т.І. Банах

аспірантка

Український католицький університет

ПРОБЛЕМА МАСОВИХ ВБИВСТВ 1943 Р. НА ВОЛИНІ НА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СЕМІНАРАХ ІСТОРИКІВ «УКРАЇНА-ПОЛЬЩА: ВАЖКІ ПИТАННЯ» (1996-2008 РР.)

На основі матеріалів семінарів «Польща-Україна: важкі питання», трьох інтерв'ю з учасниками польсько-українського діалогу та опублікованих спогадів одного з ініціаторів семінарів Анджея Жупанського у доповіді розглядається порушення питання масових вбивств 1943 р. на Волині на семінарах, охарактеризовано вплив цих семінарів на формування польського та українського національних наративів про волинські події.

Ключові слова: «Волинь», семінари істориків, «важкі питання».

The Issue of Volhynian Mass Murders in 1943 at Seminars of Polish and Ukrainian Historians “Ukraine-Poland: Difficult Questions” (1996-2008)

The report raises the issue of volhynian mass murders in 1943 at seminars of polish and ukrainian historians “Ukraine-Poland: difficult questions”. It is based on the seminar

materials, three interviews with participants of the polish-ukrainian dialog, and the published memoirs of one of the seminar initiators Andrzej Żupański. The author explains the influence of this seminars on the shaping of polish and Ukrainian national narratives about the volhynian events.

Key words: “Volhynia”, seminars of historians, “difficult questions”.

Масові вбивства польського населення на Волині практично не досліджувалися в комуністичний період в Україні та навіть в Польщі. Окремі згадки в історіографії та публіцистиці були мало інформативними. Після падіння комунізму в Польщі та проголошення незалежності України склалися сприятливі умови для співробітництва українських і польських істориків. Тому спочатку історики обговорювали «питання в основному позитивних стосунків, які повинні ґрунтуватися на тому, що єднало українців і поляків в минулому» [1]. Іноді в дискусіях поставали давні конфліктні ситуації, наприклад періоду Русі чи Хмельниччина. Найбільш конфліктною темою була українсько-польська війна за Львів і Галичину 1918-19 рр., але якихось значних суперечностей не виникало. Протистояння почало зароджуватися всередині 1990-х рр. Ключовою подією стала конференція «Польща і Україна 1918-1948», що відбулася в Подкове Лесней, поблизу Варшави, в червні 1994 р. [1].

Ця конференція була організована осередком «Карта». Вона не мала продовження, однак стала підставою для циклу семінарів «Україна-Польща: важкі питання», який ініціювали Світовий союз воїнів Армії крайової (ССВАК), зокрема колишні солдати 27 Волинської дивізії піхоти АК (27 ВДП АК), та Об'єднання українців у Польщі (ОУП) [2, т. 1-2, с. 7].

Голова волинського округу ССВАК Анджей Жупанський згодом пояснював, що, організовуючи семінари, ветерани 27 ВДП АК керувалися прагненням розповісти правду про волинські події, зробити її доступною для суспільства. Він писав: «Ми підкреслили, що головною, так насправді єдиною, проблемою є справа геноциду на кресах та відповіді на питання: мав він місце, чи ні? Хто це допустив? Всі інші проблеми, які порушувалися в документі, є другорядними і можна буде легко дійти до порозуміння» [3, с. 113]. Однак перед проведенням семінарів ветерани 27 ВДП АК зверталися за підтримкою до Єжи Гедройця та Яцека Куроня, які відігравали важливу роль в польсько-українському примиренні. На думку Богуміли Бердиховської, це свідчить про те, що, принаймні на той час, ветеранам йшлося «про історію, а не про політику» [4].

Спільні семінари істориків відбувалися почергово в Луцьку та Варшаві, переважно двічі на рік. У них брали участь кілька десятків польських і українських істориків з різних академічних осередків. Протягом 1996-2001 рр. відбулося десять семінарів. Дев'ятий і десятий були об'єднані, позаяк навесні 2001 р. семінар не відбувся. Волинські події були однією з найбільш дискусійних тем на цих семінарах. Не було жодного семінару, на якому б так чи інакше не згадували про «Волинь».

Якщо цього питання не було в списку обговорюваних, воно виникало під час дискусії [2, т. 1-9].

Під час семінарів фактично усталилися польський та український національні наративи стосовно волинських подій, які значною мірою й досі функціонують в історіографіях, а також у публічному просторі обох країн. Польські історики більшою мірою наголошували на масових вбивствах польського населення на Волині у 1943 р., вчинених відділами УПА за підтримки місцевого українського населення і зорганізованості та спланованості цих антипольських акцій керівництвом ОУН (Б) і УПА. Вони характеризували їх як «екстермінацію» (винищення), «етнічні чистки», «різню», «злочин», рідше як «геноцид». Польські дослідники згадували також про акції польського підпілля та самооборони проти українського цивільного населення, однак зазначали, що це були лише відплатні акції, їх було небагато порівняно з акціями ОУН і УПА, вони не мали на меті винищення українців на цій території. Однією з головних причин антипольських акцій польські історики вважали діяльність ОУН (Б), що впливала з ідеології інтегрального націоналізму, хоча називали і інші чинники, які загострювали конфлікт: давні соціальні та національні антагонізми, національну політику II Речі Посполитої, використання вже існуючого конфлікту нацистським і радянським режимами, взаємну непоступливість у територіальному питанні польського еміграційного уряду та керівництва ОУН (Б) тощо [2, т. 1-9].

Українські історики, як правило, розглядали події на Волині, не виділяючи їх з усього перебігу польсько-українського конфлікту, який, на думку більшості з них, розпочався на Холмщині у 1942 р. з вбивств поляками представників української інтелігенції, що мало безпосередній вплив на волинські події. Українські учасники семінарів найчастіше характеризували волинські події як «польсько-український конфлікт», «малу війну між народами», «взаємну різню», «трагедію», «збройну конфронтацію», іноді як «злочини» чи «етнічні чистки», однак тоді так само називали польські акції проти українців. Українські історики часто зазначали, що були польські акції проти українців, антипольська акція УПА була відплатою за участь поляків у радянському партизанському русі та позицію польського політичного керівництва щодо відновлення польської адміністрації на Волині і в Галичині, частину вбивств поляків здійснювали комуністичні партизани або звичайні банди, взаємне знищення українців і поляків було спровоковане нацистами, радянськими партизанами, потім НКВС. Деякі історики (Юрій Киричук, Юрій Макар) наголошували на соціальних причинах конфлікту, тобто на антагонізмах між українськими селянами та польськими осадниками. Українські учасники семінарів по-різному оцінювали роль в конфлікті УПА: від намагання перекласти відповідальність за вбивства цивільного населення на інші військові формування та пояснення випадків знищення польських

сіл відділами УПА виключно як вимушених дій у відповідь на дії польського підпілля чи радянських партизан (Володимир Сергійчук) до визнання спланованості антипольської акції керівництвом УПА (Ігор Ільюшин, Станіслав Кульчицький), однак всі вони вважали, що причиною конфлікту не була ідеологія ОУН (Б), але воєнні обставини чи зумовлена ними політика цієї організації [2, т. 1-9].

Семінари істориків завершилися у 2001 р. з ідеєю продовження їх у майбутньому. Така спроба була здійснена. Протягом 2005-2008 рр. відбулися ще три семінари у Варшаві, Торуні та Львові. Матеріали останнього з них не були опубліковані. За словами Леоніда Зашкільняка, цьому не сприяла суспільно-політична ситуація [1]. Тоді наближалися 65-ті роковини волинських подій і в Польщі це питання вже почало набирати гостроти. Загалом, дискусії на цих семінарах були подібними до попередніх і часом ставали досить емоційними. Надалі фактично залишалися «польська» і «українська» сторони. Водночас обговорювалися відкриття та публікації нових джерел та були елементи конструктивного наукового пошуку. Значною мірою ці дискусії залежали від того, до якого історіографічного напрямку належали історики, які в них брали участь. На семінарі 2005 р. найбільш суперечливим стало питання про вплив ідеології ОУН на антипольську акцію на Волині та в Галичині. Польські історики, як і в 1990-х рр., більш або менш категорично заявляли, що причиною проведення ОУН (Б) і УПА антипольської акції була ідеологія організації. Натомість українські історики (головним доповідачем по цьому питанні був Л. Зашкільняк) не заперечували, що УПА проводила антипольську акцію, однак бачили її причини не в ідеології ОУН (Б), а у воєнних обставинах та неможливості порозуміння з польським підпіллям та еміграційним урядом. Українські історики говорили також про польські акції проти українців і називали події на Волині та в Галичині війною (Л. Зашкільняк і Володимир В'ятрович). Це сприймалося деякими польськими учасниками семінарів як релятивізація польських жертв [2, т. 10].

Читаючи дискусії польських і українських істориків, можна погодитися з думкою Їжегожа Мотики, що на цих семінарах сформувалися так звані «національні команди», для яких панувало неписане правило: «своїх не критикуємо» [5]. Хоча варто зазначити, що були винятки: різні оцінки українськими істориками ОУН і УПА, чи акції «Вісла» польськими.

Підсумовуючи, можна сказати, що польсько-українські семінари істориків сприяли дослідженню та обговоренню масових вбивств 1943 р. на Волині. Однак травматична пам'ять про ці події та польсько-український конфлікт загалом, а також значний резонанс, який семінари викликали у зацікавлених середовищах, не дозволяли історикам вийти за межі національних наративів.

Використані джерела та література:

1. Інтерв'ю з Леонідом Зашкільняком. 27.11.2019, записала Тетяна Банах.
2. Україна-Польща: важкі питання. Т. 1-10. Варшава; Луцьк, 1998-2009; Polska-Ukraina: trudne pytania. T. 1-11. Warszawa, 1998-2009.
3. Andrzej Żupański Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu. Toruń: Adam Marszałek, 2006.
4. Інтерв'ю з Богумілою Бердиховською. 20.06.2019, записала Тетяна Банах.
5. Інтерв'ю з Гжегожем Мотиною. 8.03.2019, записала Тетяна Банах.

Б.М. Баран

аспірант

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ, ЯК КОНСОЛІДУЮЧИЙ ЧИННИК СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1923-1941 РР.

На основі архівних документів розглянуто соціально-економічну ситуацію, що склалася на Західноукраїнських теренах після завершення Першої світової війни. Проаналізовано основні виклики, що постали перед ГКЦ в період 1923–1941 рр. на теренах Східної Галичини. Висвітлено важливі аспекти соціально-економічних проблем, що виникли в результаті встановлення польської, радянської влади на зазначених теренах упродовж вище окресленого періода.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Східна Галичина, соціально-економічна інституція, радянська влада, селянство.

Economic Activity of the Greek Catholic Church as a Consolidating Factor among the Ukrainian Population in Eastern Galicia in 1923-1941

On the basis of archival documents, the socio-economic situation that arose in Western Ukraine after the end of the First World War is considered. The main challenges facing the GCC in the period 1923–1941 in Eastern Galicia are analyzed. Important aspects of socio-economic problems that arose as a result of the establishment of Polish, Soviet German, and later Soviet power in these areas and the period outlined above are highlighted.

Key words: Greek Catholic Church, Eastern Galicia, socio-economic institution, soviet power, villagers.

Авторитетна думка греко-католицького духовенства відігравала впливову роль у тогочасному українському суспільстві. Греко-католицька церква була однією з досить вагомих інституцій Східної Галичини, саме там діяло близько 2387 парафій для 3,6 млн. вірних, 2352 єпархіальних священиків, 31 чоловічий і 121 жіночий монастир й чернечі дома. Під опікою церкви працювали Богословська академія, три духовні семінарії, де навчалося 480 студентів [2]. Щодо парафіян ГКЦ, то у переписі 1921 р.

греко-католики становили переважну більшість у трьох воєводствах Східної Галичини: у Львівському – 54,3%, у Тернопільському – 59,28%, у Станіславівському – 74,28% від усієї кількості віруючих. Через 10 років ситуація дещо змінилася, відповідно до польського адміністративного перепису 1931 р., статистика вірян виглядала наступним чином: у Львівському – 41,7%, у Тернопільському – 54,5%, у Станіславівському 72,9% [3, Tabl. 15. – S.25]. З цього випливають наступні висновки, протягом десяти років чисельність греко-католиків дещо скоротилася, особливо у Львівському воєводстві (більше як на 10%). Ці зміни зумовлені як і природними (смертність, народжуваність), так і соціально-політичними чинниками. Проте Греко-католицька церква продовжувала бути міцною опорою для населення Східної Галичини. Вплив греко-католицького духовенства повсякчас зростав серед організацій: «Просвіта», «Рідна школа», «Союз українок», адже поняття «священик» і «просвітник» для галичан міжвоєнного періоду були тотожними. З «Католицького союзу української молоді» сформували товариство «Орли», яке налічувало понад 30 тисяч членів на початку 1935 р. Попри сутички з поляками, як зазначають автори праці «Історія України. Неупереджений погляд», «майже 12 років (з 1928 по 1939) у Львові працювала Греко-католицька академія – єдиний вищий навчальний заклад національного характеру» [4, с. 406]. Усупереч життєвим труднощам українців Східної Галичини у міжвоєнний період, діяльність ГКЦ сприяла соціально-політичному, економічному та освітньо-культурному розвитку краю.

Головним надбанням та джерелом проживання для українців Східної Галичини була земля, адже 75% з них були селяни, а ще 10 % сільськогосподарські робітники. Переважна більшість яких була мало земельна або безземельна [5, с. 289]. Аграрна політика II Речі Посполитої у міжвоєнний період була досить дискримінаційною по відношенню до українського селянина: «осадництво» (колоністи з центральних районів міжвоєнної Польщі, що отримували від уряду пільги на освоєння земель у Західній Україні, в тому числі і у Сх. Галичині) та «парцеляція» (розділення землі на менші частини за викуп), що призвело до аграрного перенаселення краю, як результат еміграції певної частини селянських господарств за кордон. Розпарцелювала свої землі також і ГКЦ протягом 1925–1929 рр. – понад 6 300 га [1, с. 218].

Першого вересня 1939 р. II Річ Посполита зазнала агресії зі сторони Третього Райху і розпочалася Друга світова війна, та для Західної України ці події несли іншу загрозу зі сторони СРСР. З відступом польської армії на схід для українського населення та духовенства ГКЦ настав період певної невизначеності. Та з 17 вересня 1939 р., коли Червона армія перетнула річку Збруч та почала просуватися землями Східної Галичини, стало зрозуміло, що на них чекає суспільно-економічний устрій СРСР, зокрема і у земельному питанні [5, с. 298].

Зігравши на тому, що в міжвоєнний період у селах Східної Галичини було малоземелля та безземелля, радянська влада восени 1939 р. започаткувала аграрну реформу, яка реалізовувалася у три етапи. На першому етапі, відповідно до Декларації Народних Зборів Західної України, було оголошено, що уся земля Зх. України з її надрами, усі ріки та ліси стають всенародними – народною власністю. Було здійснено розподіл 107,1 тис. га поміщицьких земель, яку одержали селяни – 57, 3 тис. господарств [5, с. 298]. Не оминув розподіл і земель ГКЦ, про це ми дізнаємося зі звітів парафій ГКЦ для шематизму на 1944 р. Так наприклад у селі Івачів Горішний Тернопільського деканату о. Миколай Салій зазначає: «Порохіяльне поле забрали, і спочатку роздали селянам, згодом коли створили колгосп, передали туди» [6, арк. 35]. На другому етапі, що розпочався в 1940 р., тривала передача конфіскованих земель та реманенту з худобою, конфіскованих у поміщиків та церкви, селянам [5, с. 299]. А деяку нерухомість радянська влада привласнювала «на благо державі». Не оминули подібні речі і село Малашівці деканат Тернопільський. Отець Микола Задорожний вказує: «Парафіяльний дім передали під колгоспну контору, решту господарських будівель до колгоспу» [8, арк. 37]. На третьому етапі радянська влада розпочала активніше стимулювати селян Східної Галичини до вступу в колгоспи. Подібне ми можемо спостерігати у с. Кутківці того ж Тернопільського деканату, де о. Василь Стадник повідомляє: «В парафіяльному домі зробили клуб. В 1939 р. поле роздали селянам, священику залишили 4 морги (1 морг – 0.57 га) і город. В 1941 р. створили колгосп, і священикову землю забрали туди. До влади рекрутували бідняків і батраків» [7, арк. 40].

Таким чином, у часи важкого становища українського населення міжвоєнної II Речі Посполитої діяльність Греко-католицької церкви постала на форпості захисту українства. ГКЦ змогла пристосуватися до важких соціально-політичних та економічних умов, але не поступилася принципами, і все для того, щоб зберегти національно-культурну ідентичність своїх вірян. Проте з 17 вересня 1939 р. населення Східної Галичини, та Західної України загалом, постало перед складним випробуванням – радянською владою, що знаменувало радикальніший період для ГКЦ, що продовжувала боронити ідентичність українців і право не лише на міць духу, а й на рідну, Богом дану землю.

Використані джерела та література:

1. Гентош Л. Митрополит Шиптицький: випробування ідеалів (1923–1939): наукова монографія. Львів: ВНТЛ–Класика, 2015. 586 с.
2. Шематизм всего духовенства Львівської архієпархії на рік Божий 1938. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1938. 187 с., Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сяніцької на рік Божий 1937. Перемишль: Накладом греко-католицької капітули, 1937. 164 с.; Шематизм

- всього клира греко-католицької єпархії Станіславівської на рік Божий 1938. Станіславів: Накладом клира єпархіального духовенства, 1938. 216 с.
3. *Mały rocznik statystyczny*. Warszawa, 1938, Tabl. 15. S. 25.
  4. Петровський В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. Петровський, Л. Радченко, В. Семенченко. Вид. 3-тє, випр. Та доп. Харків: ВД «Школа», 2010. 624 с.
  5. Коріненко С. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок ХХІ ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. 496 с.
  6. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУЛ). Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 40. Арк. 35.
  7. ЦДІАУЛ. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 40. Арк. 40.
  8. ЦДІАУЛ. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 40. Арк. 37.

Б.М. Городницький

аспірант

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ВПЛИВ КОДЕКСУ «СУД І РОЗПРАВА В ПРАВАХ МАЛОРОСІЙСЬКИХ» НА СУДОВУ РЕФОРМУ ГЕТЬМАНЩИНИ 1763 Р.

Тези присвячено дослідженню організаційних та реформаторських рекомендацій щодо проведення трансформації судової системи Гетьманщини, викладених правником Федором Чуйкевичем у кодексі «Суд і розправа в правах малоросійських». Проведено компаративний аналіз вказівок Ф. Чуйкевича та аспектів організації судової реформи Гетьманщини 1763 р. Висунуто припущення, що кодекс був скоріше ідеологічною основою реформи, аніж практичним посібником для дії.

Ключові слова: *судова реформа, Гетьманщина, Федір Чуйкевич, «Суд і розправа в правах малоросійських».*

Influence of "Court and Reprisal in the Laws of the Little Russia" on Judicial Reform of the Hetmanshchyna in 1763

The article is devoted to the research of organizational and reforming recommendations for the transformation of the judicial system of the Hetmanshchyna set out by lawyer Fedir Chuikevych in the code "Court and reprisal in the laws of the Little Russia". Compared F. Chuikevych's recommendations for the courts system improving and aspects of the organization of judicial reform of the Hetmanshchyna of 1763. Suggested that a code was more ideological foundation of reform rather than a practical guide for action.

Key words: *judicial reform, Hetmanshchyna, Fedir Chuikevych, "Court and reprisal in the laws of the Little Russia".*

В історіографії прийнято вважати, що кодекс «Суд і розправа в правах малоросійських» авторства відомого правника, бунчукового товариша Федора Чуйкевича послужив концептуальною основою при

проведенні судової реформи гетьманом Кирилом Розумовським у 1763 р. У кодексі переконливо обґрунтована необхідність імплементації у судову систему Гетьманщини земських, гродських та підкоморських судів, діяльність яких була регламентована Литовським Статутом.

Як відомо, перші шість частин твору було закінчено 18 жовтня 1750 р., а решта дописувалися поступово: присвята гетьману була складена у 1752 р.; восьма частина завершена 24 липня 1754 р.; сьома частина 14 січня 1755 р.; дев'ята частина не раніше 1758 р. [1, с. XXXV-XXXVI]. Якщо спробувати чітко структурувати інформаційний потенціал кодексу, то виділяються наступні складові: 1) стан та проблеми у судочинстві та праві; 2) наявність варіанту механізму залагодження наявних недоліків правової системи, а головне обґрунтування причин, чому це відповідає законодавству; 3) викладення докладного роз'яснення деталей функціонування нової системи. Після опрацювання цілого тексту кодексу стає цілком очевидним те, що він створювався саме як просування ідеї судової реформи, адже використання окремих розділів кодексу не у статutowих судах не мало видимого сенсу.

Присвята гетьману Кирилові Розумовському складає по суті обґрунтування легітимності та необхідності запровадження\відновлення земських та гродських судів. Засновком аргументації Ф. Чуйкевича були посилання на автономні права та особливі привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії за аналогією до інших провінцій імперії. Основою ж ланцюжка аргументації служили референси до Статей Богдана Хмельницького 1654 р., а також до «давності» і «старизни» гарантованих там прав та привілеїв до яких входило існування окремих статutowих судів. Ф. Чуйкевич детально пояснив, що хоч ці суди й існували раніше та гарантувалися усіма грамотами, після 1654 р. їхнє існування було припинене. За його словами, причиною цьому були війни у яких гинули грамотні та достойні люди, що мали б займати суддівські посади. На момент же написання кодексу ситуація змінилася: якість кадрів покращилася, а ситуація у судовій системі сама собою спонукала до судової перебудови [1, с. 84].

Що ж до способу організації цієї перебудови, то у тій же присвяті автор просив гетьмана «учредить суди земские, особ от судов гродских, в пропорцию дистанции и мѣст, чтоб болѣе 50 верст суд земскій не разстоял от подсудных своих жителства, И для того суд земскій от суда един дистрикт на едином мѣстѣ имѣет перенестися на другое мѣсто, обивателем посредственное, дабы могли суд имѣти не оподаль, ибо приличнѣй суду земскому з мѣста на мѣсто переходит, нежели обивателям за полтораста верьстей суда искать» [1, с. 84-85].

Спробуємо порівняти ці дані із тим, як реформа відбувалася на ділі. На першому етапі реформи, коли імператриця Катерина II 8 травня 1763 р. видала указ провести вибори полкового підкоморія [4, с. 237],

старшина не могла знати чим це все закінчиться, а тому судячи із джерел, не вдавалася до точного слідування кодексу Ф. Чуйкевича.

Вибори полкового підкоморія організовувалися у досить стислі терміни: від гетьмана К. Розумовського до Генеральної військової канцелярії указ про це надійшов 12 червня 1763 р., а до полкових канцелярій його було розіслано вже 13 червня. Там зокрема зазначалося, що вибори скликалися «по наставленію Книг права Книги Статута роздѣла 9 артикула 1» [3, арк. 5-6 зв.]. Такі часові рамки як і обставини підписання імператрицею указу свідчать про те, що у Гетьманщині на порядку денному першочергово стояло питання формального проведення виборів підкоморіїв, а не загального обговорення засад організації цього процесу. Проведення виборів де-юре відповідало вимогам Литовського Статуту: оголошення про збори було розіслано не пізніше ніж за 4 тижні до їхнього проведення, а також обрання 4 кандидатів з-посеред яких гетьман мав призначити підкоморія.

Схожість закінчується на особах, що були запрошені на збори та на питанні повітової системи. За логікою, обирати суддів мали ті, хто підлягав би їхній юрисдикції: згідно Ф. Чуйкевича земські суди мали розглядати справи «духовнаго и мирскаго стану» [1, с. 84], але приміром у червні 1763 р. на збори запрошувалися лише бунчукові, військові товариші, полкова старшина і сотники. У гетьманському універсалі йшлося про запровадження лише однієї посади підкоморія на полк [3, арк. 5-6].

Концепція почала змінюватися під час з'їзду старшини у Глухові у вересні-листопаді 1763 р., який скликався безпосередньо «для разсмотрѣнія сочиненного изъ трѣхъ Малороссійскіхъ правнѣхъ книгъ Статута» [2, с. 235]. Гетьманський універсал від 19 листопада 1763 р. багато у чому перегукується із текстом Ф. Чуйкевича. Універсал проголошував про запровадження поряд із підкоморськими, судів земських та гродських, а також перерозподіл між новими судами юрисдикцій полкових та сотенних судів.

Автори універсалу використовували схожу до Ф. Чуйкевича аргументацію необхідності судової реформи: закріплене на це право від монархів Речі Посполитої та московських царів; ганебно-складна ситуація у системі судочинства Гетьманщини, звісно, новим було опертя на указ імператриці про запровадження посади підкоморія. Прозвучало цікаве питання: «и хотя таковыя суды со времени Малой Россіи принятія подъ всероссійскую державу заведены были ль?» [2, с. 237]. Відповісти їм на нього важко, через брак архівів, але автори універсалу наголошували: «да і ежели тогда упущено по причинѣ бывшихъ в то время частыхъ военныхъ замѣшательствъ и другихъ препятствій» [2, с. 237], то зараз шкідливо для суспільства гаятися із запровадженням статutowих судів. Там же було вирішено запровадити повітову систему: кожен полк мав ділитися на два

повіти, а Ніжинський полк на три. Один повіт мав знаходитися у полковому місті, а інший у одному із сотенних містечок, розподіл сотень між повітами та визначення центру другого повіту мало відбутися під час виборів кандидатів на посади земських судді, підсудка та писаря. До участі у зборах запрошувалися усі землевласники, що мешкали на території полку, а не тільки старшина.

Загалом же із тексту універсалу напрошується висновок, що його підґрунтям була не кодифікація права Ф. Чуйкевича, а повний текст «Прав за якими судиться малоросійський народ». Безумовно, кодекс «Суд і розправа в правах малоросійських» вплинув на судову реформу 1763 р., в ідеологічному плані. Ф. Чуйкевич ввів у тогочасний правовий дискурс ідею запровадження земських, гродських та підкоморських судів, навів ґрунтовну аргументацію важливості цієї дії, але схоже на те, що одних лише рекомендацій бунчукового товариша для організації та проведення реформи на практиці було не достатньо.

Використані джерела та література:

1. Василенко М. Матеріали до історії українського права. Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. №11. Київ, 1929.
2. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1896. Т.8. С. 63-243.
3. ЦДІАК України (Центр. держ. істор. арх. України м. Київ). Ф. 94. Оп. 2. Спр. 45. 330 арк.
4. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 16. 1120 с.

А.Б. Грідіна

аспірантка

Донецький національний університет імені Василя Стуса

СПРАВА УКРАЇНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН В 1917-1921 РР. У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Здійснено аналіз мемуарів сучасників і безпосередніх учасників революційних подій 1917–1921 рр. Увагу сфокусовано на справі українізації військових частин в 1917-1921 рр. Мемуаристи засвідчують, що, з одного боку, з перших днів революції серед військовослужбовців-українців почався стихійний рух. З іншого боку, у лідерів Української революції не було більш-менш чіткого уявлення про ставлення до армії, про перспективу творення власних збройних сил.

Ключові слова: мемуари, українізація військ, українська революція, збройні сили.

The Case of Ukrainization of Military Units in 1917-1921 in the Memories of Contemporaries

An analysis of the memoirs of contemporaries and direct participants in the revolutionary events of 1917–1921 was made. The attention is focused on the Ukrainization of

military units in 1917-1921. Memoirs testify that, on the one hand, from the first days of the revolution, a spontaneous movement began among Ukrainian servicemen. On the other hand, the leaders of the Ukrainian revolution did not have a more or less clear idea of the attitude to the army, about the prospect of creating their own armed forces.

Key words: *memoirs, Ukrainization of troops, Ukrainian revolution, armed forces.*

Помітною тенденцією сучасної історичної науки є прагнення науковців до вивчення історичних подій, процесів через долі окремих людей, котрі були їх свідками, учасниками або навіть творцями. Це дало імпульс новій хвилі досліджень мемуарної літератури як джерела з новітньої історії України, значний пласт якої, до того ж, протягом тривалого часу був недоступним для істориків. З огляду на це особливий інтерес становить вивчення мемуарів учасників та очевидців революційних подій 1917–1921 рр. Значення їх підвищується через недостатню збереженість інших видів джерел з історії цього періоду. До того ж, останніми роками значний комплекс мемуарної літератури став доступним для дослідників завдяки появі в мережі Інтернет сканованих текстів спогадів, щоденників, автобіографій очевидців й активних учасників подій, що засвідчує актуальність та своєчасність нашого наукового доробку.

Одним із найпоширеніших в історіографії приводів для критики Центральної Ради є твердження про нерозуміння її лідерами місця та значення армії в революції і національно-державному будівництві. Адже, феномен Української революції пояснюється насамперед вибухом почуттів національної гідності. Без масової підтримки Центральна Рада не мала б жодного шансу на успіх. Вважається, що найбільшою опорою Центральної Ради було селянство – становий хребет української нації, але найактивнішою – українство армії. Однак, незаперечним фактом залишається й те, що більш-менш чіткого уявлення про ставлення до армії, про перспективу творення власних збройних сил у лідерів Української революції тривалий час не було.

9 березня в Києві на скликаних спеціально групою солдатів і офіцерів міського гарнізону зборах було утворено Установчу українську військову раду, якою задумано відкрити український військовий клуб імені П. Полуботка. Головним завданням його стало об'єднання та згуртування вояків російської армії українського походження під гаслами федералізації та автономії України. Цей клуб потенційно міг створити конкуренцію Центральній Раді, яка на той момент була ще маловідомою на українських теренах. В. Кедровський описує його так: «Цей клуб утворився тут з перших днів революції. Він був ініціатором організації першого українського полку Богдана Хмельницького [...] Не поділяючи обережної тактики Центральної Ради та Генерального Комітету, він, звичайно, стояв у гострій опозиції до них» [1, с. 254].

Рух за українізацію військових частин викликав відверто вороже ставлення Тимчасового уряду. Водночас Центральна Рада не могла

визначити свою позицію з цього питання. З одного боку вона вважала, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, з іншого не хотіла псувати відносин з Тимчасовим урядом.

Звернемося до спогадів людини, яка безпосередньо втілювала в життя ідею українізації військових частин діючої армії – П.Скоропадського. У першій половині 1917 р. він командував 34 – м армійським корпусом, який розташувався на терені України і, як згадувалося вище, був дуже далекий від будь-яких національних змагань. Скоропадський не сприйняв соціалістичні ідеї українських та російських революційних партій, бо вони були чужі його світогляду, і, крім того, як офіцер він вважав, що перш за все необхідно довести війну до переможного кінця. Єдиною тоді проблемою, яка постала перед ним, була проблема збереження дисципліни і боєздатності у ввіреному йому корпусі [2, с. 35-43]. «В мае и июне я ни разу не вспомнил про украинство, если не считать, что в начале мая, как-то проезжая в автомобиле из штаба 16-го корпуса в Коломью, где стоял мой штаб, я подвез по дороге какого-то солдата, который был назначен депутатом от украинцев на первый Войсковой Украинский Съезд. Этот солдат меня спрашивал, как я смотрю на вопрос, нужно ли теперь украинцам выделяться из частей и образовывать отдельные части. Я ему ответил, что считаю это пагубным с точки зрения пашей военной мощи, что переформирование военных частей почти под огнем противника последнему на руку, что таким образом мы только расстроим окончательно нашу армию», – пише він [2, с. 85-86].

Свої сумніви щодо цього генерал висловлює і пізніше, коли погоджується з необхідністю створення українських частин: «...вважаю це небезпечним з погляду нашої військової сили і що переформування військових частин майже під вогнем ворога йому може послужити на користь, а нам може остаточно зруйнувати армію...» [2, с. 85-86]. Павло Скоропадський намагався самостійно розібратися в ситуації та необхідності українізовувати військові частини. Для нього це було дуже серйозно, бо він завжди піклувався про стан свого корпусу, полегшував положення солдатів. Саме тому він прийняв рішення виїхати до Києва, щоб розвідати ситуацію: «...українці являють кращий елемент в бойовому відношенні, але не можу заплісцувати очей на те, що українізація корпусу сполучена з великими труднощами. Останнє я особливо підкреслюю» [2, с. 64].

Проте, справа українізації військових частин гальмувалася, передусім з боку російського командування (яке начебто на неї погодилося). Серед таких противників був А. Денікін. Як пише В. Кедровський, нарешті було вирішено, що «українізацію необхідно провести тільки в тих частинах, де вона вже була розпочата, що ж

стосується артилерії і допоміжних частин, то залишить все по – старому» [1, с. 212].

Надзвичайно показовою у справі гальмування українізації була позиція начальника Київського військового округу полковника К. Оберучева. Він не приховував, що був противником українізації, вважав її несвоечасною. У своїх спогадах К. Оберучев писав: «...українізація війська, всупереч певним вказівкам міністра Керенського, велась без будь-якої моєї участі, шляхом часткових дозволів, які давались і даються то ставкою, то військовим міністром, і самотнім противником українізації, який стоїть поперек постанов інших представників урядової влади, і тому все незадоволення певних кіл, які керують українізацією, спрямоване проти мене. Саме з моєю особою, а не з російською урядовою владою пов'язані уяви про опір українізації і саме проти мене ведеться широка агітація» [3, с. 43].

З іншого боку успішній українізації діючих військових частин і формуванню боєздатної української армії заважали суперечки керівництва УЦР, зокрема голови УГВК С. Петлюри та вищого командного складу. П. Скоропадський писав про це: «...круги з Центральної Ради не довіряють людям з вищого командного складу і думають спертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства і отаманів-аматорів» [1, с. 48]. Йому вторить Д.І. Дорошенко: «У нас не вірили й не давали ходу генералові П. Скоропадському з його українізованим дуже добрим корпусом, а натомість головну команду віддали полковнику Капкану... Все це головні причини, на мою думку, що українізація війська ніяк не клеїлася, як не клеяться між собою сухі камінці, коли нема якогось зліплюючого цементу, і од «мільйону багнетів» залишився в один момент лише спомин» [4, с. 187]. Інші причини невдач УЦР у військовій сфері вбачає І. Мазепа: «На мій погляд, провідники Центральної Ради переоцінили успіхи українізації армії і не звернули належної уваги на національну свідомість формованих частин. Тому, коли запанували хаос і безладдя, українські війська дуже легко піддалися тим самим розкладовим впливам, що й армія російська» [5, с. 49].

Самі члени уряду Центральної Ради ставилися до цього оптимістичніше. І. Мазепа в книзі «Україна в огні і бурі революції» наводить цитату із спогадів заступника голови УГВК В. Кедровського: «До кінця серпня 1917 року організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміло могло стати на всьому українському фронті, що проходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українських дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів» [5, с. 49].

Таким чином, мемуарні джерела засвідчують, що, з одного боку, з перших днів революції серед військовослужбовців – українців почався стихійний рух – створення українських комітетів, громад, клубів,

виявилися тенденції до створення українських військових частин, навіть з'явилася думка, щодо створення єдиного Українського фронту. З іншого боку, у лідерів Української революції не було більш-менш чіткого уявлення про ставлення до армії, про перспективу творення власних збройних сил. Центральна Рада не могла визначити свою позицію з цього питання, бочися зіпсувати відносини з Тимчасовим урядом.

Використані джерела і література:

1. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Ред. колегія: Пеленський Я. (гол. ред.), Білас Л., Боряк Г. та ін. Київ; Філадельфія, 1995. 112 с.
2. Кедровський В. 1917 рік. Канада, «Вінніпег». 1967. 525 с.
3. Оберучев К. М. В дни революции: воспоминания участника великой русской революции 1917-го года. Москва: Книга по Требованию, 2012. 155 с.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Мюнхен, 1969. Ч.2. 543 с.
5. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Б.м.: Прометей, 1950. 210 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/2388-mazepa-i-ukrayina-v-ogni-y-buri-revoljutsiyi-1917-1921t-1/>

М.І. Козак
аспірант

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ЗАХІДНІ ВПЛИВИ В КОМПЛЕКСІ ОЗБРОЄННЯ ВІЙСЬК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У XII-XIV СТ.

Формування комплексу озброєння князівських дружин залишається перспективною проблемою в історичному зброєзнавстві. Перш за все тому, що існує складність виокремлення місцевого та привізного озброєння серед наявного матеріалу. Території Галицько-Волинської держави перебували на перетині східної і західної мілітарних традицій, як і Русь загалом, що ускладнює реконструкцію шляхів запозичення різних видів озброєння. Розглядається лише зброя, що мала без сумнівів європейське походження – меч та арбалет.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, європейські впливи, меч, озброєння, воєнна реформа.

Western Influences in the Armament Complex of the Warriors of Halych-Volyn State in the 12th-14th Centuries

The formation of a complex of weapons for princely squads remains a promising problem in historical weapons science. First of all, because there is a difficulty in distinguishing local and imported weapons from the available material. The territories of the Galicia-Volyn state were at the intersection of eastern and western military traditions, like Russia as a whole, which makes it difficult to reconstruct the ways of borrowing different types of weapons. Only weapons that were undoubtedly of European origin are considered - a sword and a crossbow.

Key words: *Halych-Volyn state, european influence, sword, armament, military reform.*

Метою розвідки є охарактеризувати найтипівіші види озброєння, які з тією чи іншою впевненістю можна пов'язати із західними рецепціями в комплексі озброєння місцевих дружин Галицької і Волинської земель. Масові предмети озброєння, такі як сокири, списи, наконечники стріл, з огляду на складність визначення їхнього походження та порівняльну схожість із сусідніми, в цій роботі не розглядатимемо. Наведено деякі припущення щодо шляхів і причин проникнення західного озброєння на згадані терени.

Серед елементів комплексу озброєння руського дружинника, які впродовж усього середньовіччя мали майже виключно привізне походження, був меч. Мечі XII–XIV ст., які походять з територій колишньої Галицько-Волинської держави, як і їхні попередники X–XI ст., конструктивно належать до загальноєвропейських типів. Щодо них успішно можуть бути використані загальноєвропейські типології.

Серед знахідок мечів із згаданих теренів відома низка так званих підписних мечів або мечів із клеймами, які містять клейма-написи, як от «INGELRII», що свідчить про походження таких виробів із центральноєвропейських, середньореїнських майстерень [2, с. 107–115, 261–374].

Тенденція побутування мечів західного, або переважно західного походження прослідковується тут упродовж всього зазначеного періоду. Загалом мечі середньо реїнських, а згодом німецьких майстерень були поширені, так чи інакше, майже по всій території Європи.

Орієнтовно від середини XIII ст., паралельно із західними впливами в оборонній архітектурі, поширенням кам'яних веж-донжонів на Галицько-Волинських землях, набувають поширення характерні раніше для Західної Європи арбалети. Чи не найранішим свідченням цього є колекція арбалетних болтів з наскельної фортеці Тустань, де кількість арбалетних наконечників щодо лучних становить понад 60% [5, с. 199–215]. Датування та інтерпретація знахідок Тустані може дискутуватись, але це в жодному разі не применшує їхньої репрезентативності.

З огляду на невелику кількість знахідок, важко прослідкувати ті чи інші впливи у розвитку захисного спорядження. Проте з певною мірою впевненості можна зіставити знахідку так званого шолому «норманського типу» з Поділля [4], колишніх теренів Теребовлянського та Галицького князівства із згаданими в «Слові о полку Ігоревім» при описі волинських дружин «шоломами латинськими».

Значний вплив західної мілітарної традиції на Галицько-Волинських землях і відповідне поширення деяких західних зразків озброєння можна пояснити низкою чинників.

По-перше, це поширення тут так званої рицарської мілітарної технології, яка полягала у комплексі певних предметів озброєння та спорядження, головним тактичним прийомом якого був таранний удар списом. Це й поєднувало місцевих дружинників із європейським лицарством і, водночас, зумовлювало схожість або тотожність комплексу озброєння і певних його елементів зокрема [3, с. 3].

По-друге, це постійні військово-політичні та торговельні зв'язки із центрально-східноєвропейськими сусідами [1, с. 163–201].

По-третє, це планомірна політика Романовичів щодо запровадження тих чи інших нововведень в озброєнні, що можна прослідкувати ще від Романа Мстиславовича на прикладі згаданого шолому, але і згодом у військовій реформі Данила Романовича та його нащадків [1, с. 116–120]. Хоча реформи Данила Романовича прийнято пов'язувати із запозиченням східного (монгольського) озброєння та захисного спорядження, що без сумніву мало місце, однак на ці реформи не могли вплинути саме західні тенденції, а можливо, вплинули навіть більшим чином.

Як відомо, саме із середини XIII ст. в ході містобудівної політики Данила Романовича відбувається колонізація міст Галицько-Волинської Русі німецькими купцями і ремісниками [1, с. 116–120, 163–201]. Імовірно, що саме через німецьких купців могло потрапляти західне озброєння на Галицько-Волинські терени. Окрім того, серед ремісників-німців, про яких згадує літопис в епізоді про заснування Холму [1, с. 166], могли бути також зброярі, які виготовляли зброю та захисне спорядження за європейськими зразками.

Використані джерела та література:

1. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. 240 с.
2. Гринчишин Б. В. Клинкова зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст.: дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. 279 с.
3. Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII – XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Київ-2011. 22 с.
4. Кирпичников А.Н. Шлем XI в. Из Юго-Западной Руси. *Советская археология*. 1962 г. № 2. С. 230–234.
5. Рожко М.Ф. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу: монографія. Львів: БаК, 2016. 232 с.

Н.Л. Курильчук
аспірантка
Київський університет імені Бориса Грінченка

КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО І ЖИТЕЛІ «ОЛЕВСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ»: МІЖ ВЛАДНИМИ ПРОЄКТАМИ ТА РЕАЛІЯМИ ЖИТТЯ

У статті розкривається процес реалізації більшовицькою владою політики колективізації на території «Олевського прикордоння». На основі архівних матеріалів, вперше введених до наукового обігу, відтворено хід колгоспного будівництва, показано проблеми з якими довелося зіткнутися місцевому керівництву та обґрунтовано висновок, що більшість мешканців краю не підтримували цю державну політику на селі.

Ключові слова: колективізація, колгоспи, хлібозаготівлі, селяни, «Олевське прикордоння».

Collective Farm Construction and the Inhabitants of the "Olevsk Frontier": between Power Projects and the Realities of Life

The article reveals the process of implementation by the Bolshevik authorities of the policy of collectivization on the territory of the "Olevsk frontier". On the basis of archival materials introduced into scientific circulation, the course of collective farm construction was reproduced, the problems faced by the local leadership were shown and the conclusion was substantiated that the majority of the region's inhabitants did not support this state policy in the country side.

Key words: collectivization, collective farms, grain procurement, peasants, "Olevsk frontier".

Питання колгоспного будівництва в українському селі шляхом втілення більшовиками політики суцільної колективізації та ставлення селянства до цих заходів влади і досі залишається актуальним. Незважаючи на введення вітчизняними науковцями до наукового обігу великої кількості нових джерел, підготовку на їх основі монографій та статей, хід колективізації в окремих регіонах і до сьогодні залишається недостатньо вивченим. Таким регіоном є і «Олевське прикордоння», територія тогочасного Олевського району Коростенської округи, адже небажання миритися з примусовим характером цих заходів та вилученням хліба, вирощеного важкою працею, спричинило опір селян та перехід їх в опозицію до влади.

Хід колективізації та її регіональні особливості, негативні настрої, що поширювалися в цей період серед власників одноосібних господарств, та їхній спротив щодо вступу до колгоспів, за що вони в подальшому поплачували висилками в концтабори та депортаціями за межі краю в своїх дослідженнях висвітлюють С. Кульчицький, Н. Бем, Н. Бокій, Н. Романець і багато інших.

Матеріали, що відображають процес усупільнення селянської власності на Житомирщині знаходимо на сторінках статей та монографій Д. Шилюка, М. Лутай, Л. Гуцало, О. Калакури та ін. Процес творення колгоспів «Олевського прикордоння» частково відображено в розвідках місцевих краєзнавців М. Пилипчук та В. Чепіка. Однак, величезний масив інформації, що стосується даного регіону досі залишається не оприлюдненим, що і пояснює брак досліджень у контексті окресленої проблематики.

Незважаючи на те, що ідея масової колективізації в думках В. Леніна визріла ще наприкінці 1917 р., до осені 1928 р. вона впроваджувалася без «революційної завзятості» й особливого натиску з боку держави. На перших етапах, починаючи з 1926 р., йшлося лише про добровільну колективізацію незаможних селян, для яких колгоспи за рахунок податкових пільг та прямої державної допомоги часто ставали прийнятним виходом зі стану злиденності. Разом з тим, вже набутий досвід проведення колективізації свідчив про несприйняття селянами такої форми господарювання. Тому, коли у 1926-1927 рр. владою було здійснено спробу збільшити закупки зерна за не вигідними для селян цінами, ці дії нагнітали на їх масовий опір через небажання віддавати за безцінь результати своєї праці. Колективізація для більшості українських селян була тим безжальним механізмом, що руйнував їхнє усталене життя [1, с.183-184].

На сторінках звіту про роботу Олевського райкому КП(б)У знаходимо інформацію про те, що «робота по колективізації набирає увагу з боку місцевих організацій лише з 1927 р., а до цього часу в районі панувала думка про те, що в умовах Олевщини вона не може розвиватися по причині різноманітностей та культвідсталості населення. Але, як свідчить зріст колоб'єднань за останні роки ця думка була цілком не правдива – а саме з 1927 р. було організовано 6 машинових товариств з кількістю 446 господарств, а в 1928 р. організовано 19 машинових товариств, 4 об'єднання та 3 с/г артіль з кількістю 47 господарств. В сучасний момент (1929 р.) колективний сектор по району складається з 6 с/г артілей, 4-х СОЗ та 28 машинових товариств.

Соціальний склад: в с/г артілі бідняцьких господарств – 93,9% та середняків – 3,3%; в ТСОЗ: бідняцьких – 96%, середняцьких – 4%. З 10 колоб'єднань остаточно перейшов на колективне господарювання лише Хочинський колгосп, частково – Тепеницький, Перганський та Копищанський. Решта колгоспів ведуть індивідуальне господарство.

Землевпорядкованих лише 4 колгоспи. В с. Дуброві організовано колгосп, проте через відмову підписати статут товариство розпалося. В с. Юровій колгосп намагався отримати землю Держлісфонду, яка складається з цінного експортного лісу, нині члени колгоспу утримуються від переходу на колективне господарювання» [2, арк.10].

Однак, як зазначалося у тому ж звіті, колективи зорганізувались штучно й організаційна робота не закріплювалась, при їх організації не завжди враховувалася економічна база й будь-який з них через відсутність землі розпадався. Колгоспи організовувались за малої кількості господарств, допомога бідняцьким господарствам не надавалась. До тих, що злісно ухилялися вживалися адміністративні заходи шляхом накладення штрафу. Переважало в колективному господарстві тваринництво, оскільки більша частина землі була не придатною [2, арк.11-13].

Суцільна колективізація, що її Сталін назвав «революцією згори», розпочалась у 1929 р. Постанова «Про темпи колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву», прийнята ЦК ВКП(б) 5 січня 1930 р., зобов'язувала завершити колективізацію в УСРР восени 1931 р. Проте, як і раніше, свої господарства добровільно об'єднували переважно бідняцько-наймитські верстви, а змусити селянина-власника вступати до колгоспу вдавалося лише здійсненням терористичної політики [3, с.118].

З матеріалів спецзведень про стан соціалістичного сектору сільського господарства в Олевському районі на початку 1930 р. дізнаємося, що «в с. Майдан в справі колективізації ситуація погана. На пленумі сільради більшість висловилися проти колективізації. До колгоспу записалось лише 2 особи внаслідок зборів КНС» [4, арк. 6-7].

В с. Голиші члени сільради виступили проти колективізації. Голова сільради Д. Кирильчук, який раніше вступив до колективу, подав заяву про вихід з нього, мотивуючи тим, що у нього сім'я велика і вони не хочуть вступати. Куркулі поширюють плітки, що в колективі погано і з нього втікають. Середняцькі групи не проти колективу, однак їх дружини вступати не хочуть [4, арк. 9].

Станом на 5 лютого в с. Кам'янка до колективу записалося 59 господарств, з них бідняцьких 43, середняцьких 9. 10 господарств вступило в колектив [4, арк. 6-7]. В с. Сердюках було записано 29 членів, однак через «агітацію куркулів» вони вийшли, тому лишилося тільки 7. В с. Лопатичах серед оформлених членів колгоспу налічувалося 38 господарств, з них: бідняків 20, середняків 7, робочих 1, службових 8 [5, арк. 26].

Голова Сущанської сільради виписався з колективу побоюючись куркулів, про вихід з колгоспу написали заяви окремі селяни Андріївського осередку. Від вступу відмовлялися також наймити та селяни в с. Собичин, Будки-Собичино, Копище, Хочин [5, арк. 70,73].

Загалом, у висновках по існуючих колективних господарствах йшлося про те, що організовані господарства ще не всі юридично оформлені, вирізняються низьким рівнем усупільнення, склад переважно бідняцький. Були випадки виключення з артілей через грубе порушення

статуту, невихід на роботу, відмову від усупільнення майна, нетрудові прибутки, таємну торгівлю. Господарчий стан незадовільний [5, арк.15-16].

Однак, в ході наступних подій ми прослідковуємо те, що пом'якшення тиску на селянство після опублікування 2 березня 1930 р. в газеті «Правда» статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» призвело до того, що до осені 1930 р. приблизно половина господарств вийшла з колгоспів і повернулася до індивідуального господарювання. Проте, з осені 1930 р. наступ розпочався з новою силою.

Отже, намагання більшовицької влади швидкими темпами колективізувати селянські господарства на території «Олевського прикордоння» зіштовхнулося з масовим опором населення. Незважаючи на прикордонний статус регіону селяни не квапилися виконувати владні директиви, до колгоспів вступати масово відмовлялися. До того ж через віддаленість від центру, відсутність якісних транспортних зв'язків досвідчені будівники соціалізму не поспішали сюди, а прибувши надовго не затримувалися. Перемелювання зерна, приховування його, невихід на роботу, використання найманої праці, ведення власного господарства, низький ступінь усупільнення, подання заяв про вихід з колективів, палкі висловлювання в бік владної верхівки з боку населення, негативні виступи жіноцтва, змусили керівництво тимчасово відступити. Однак, ціною такої поступки в подальші роки стали сотні загублених життів мешканців краю від голоду та репресій.

Використані джерела та література:

1. Бем Н.В. Резонансна поведінка українських селян у рік «великого перелому». *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 29. С. 182-205.
2. Отчет о работерайкома КП(б)У. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області – далі ДАЖО). Ф. п-132. Оп. 1. Спр. 24. 30 арк.
3. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
4. Спецсводка о состоянии социалистического сектора с/х в районе, информации о ходе проведения коллективизации и ликвидации как класса. *ДАЖО*. Ф. п-132. Оп. 1. Спр. 43. 58 арк.
5. Отчет о работерайкома КП(б)У, выводы по обследованию состояния коллективного сельскохозяйственного хозяйства в районе, докладные записки о проведении хозяйственно-политических мероприятий на селе. *ДАЖО*. Ф. п-132. Оп. 1. Спр. 42. 113 арк.

ОБРАЗ ЄГИПТУ У ПРЕСІ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ.

Історія уявлень галичан про зарубіжні країни є актуальною та малодослідженою темою. Інформація, яку читач отримав з періодичних видань, може впливати на його уявлення про ту чи іншу країну. У кінці ХІХ ст. одним із небагатьох джерел інформації про Єгипет була галицька преса. Незважаючи на значний історичний спадок Єгипту, преса галицьких українців основну роль відвела політичним подіям в регіоні. Однією з таких подій було повстання магдистів, яке дозволило галицьким читачам сформувати уявлення про тогочасну ситуацію в Єгипті.

Ключові слова: Єгипет, галицька преса, образ Єгипту.

The Image of Egypt in the Press of Galician Ukrainians of the Last Third of the 19th Century

History of imagery of Galicians about foreign countries is a topical and little-studied subject. Information received by the reader from periodicals may affect on his imagination of a certain country. The Galician press was one of the few sources of information about Egypt at the end of the 19th century. The press of Galician Ukrainians despite Egypt's significant historical heritage attached a major role to political events in the region. One such event was the Mahdist uprising, which allowed Galician readers to form an idea of the situation in Egypt at that time.

Key words: Egypt, Galician press, The Image of Ukraine.

Періодика є одним із джерел формування уявлень про інші країни та стереотипів про них. В останній третині ХІХ ст. в Східній Галичині періодичні видання відігравали значну роль у формуванні уявлень галицьких українців про зарубіжні країни у тому числі і про Єгипет.

Найбільше згадок про Єгипет траплялось у періодичних виданнях з міжнародною хронікою. Окремі статті, присвячені Єгипту поза міжнародними новинами, були великою рідкістю. До того ж країну іноді згадували у рубриці «Новинки», що була присвячена найсвіжішим подіям та цікавим фактам.

Серед періодичних видань галицьких українців останньої третини ХІХ ст. про Єгипет писали в основному видання народовецького та русофільського спрямування. У періодиці радикалів, виданнях релігійного чи нейтрального характеру Єгипет майже не згадували. Серед періодичних видань народоців згадки про Єгипет траплялись у виданнях: «Правда», «Діло» та «Батьківщина». Кожне з цих видань мало міжнародну хроніку. Серед періодичних видань русофілів новини про Єгипет можна було знайти у виданнях «Слово» та «Галичанин».

Образ Єгипту, висвітлений на сторінках галицької преси, напряду залежав від політичних подій, що відбувались в країні у той час. Єгипет в останній третині XIX ст. був залежний від Османської імперії. Тодішній правитель Єгипту – Ісмаїл Паша – активно сприяв збільшенню своїх повноважень шляхом дачі хабарів турецьким чиновникам та збільшенням виплат на користь Османської держави. За це він був удостоєний титулу хедива – принца, або віцесултана Єгипту [1, с. 185-193].

Водночас у регіоні у цей період стрімко збільшувався вплив британців. На початку 1880-х рр. в Єгипті розгорілась революція, яка закінчилась вторгненням британської армії та встановленням британського контролю в країні. Незважаючи на це, формально Єгипет лишився під зверхністю султана. Дуже важливим фактом є те, що у той час Єгипет контролював території Судану [1, с. 231-239].

Період, коли галицька преса проявила найбільше зацікавлення Єгиптом, – це 80-ті рр. XIX століття. На цей час припало британське вторгнення та повстання Магді.

Про британо-єгипетський конфлікт галицька преса писала значно менше ніж про повстання магдистів. Це можна пояснити короткою тривалістю конфлікту.

Про магдистське повстання в галицьких газетах було набагато більше інформації. Воно об'єднало релігійні, національні та соціальні фактори. Наслідком повстання стало те, що Османському пануванню в Судані прийшов кінець, а вплив британців в Єгипті значно зріс. Повстання магдистів очолив лідер, який проголосив себе Магді. Магді – це месіанська фігура в ісламі, яка з'являється в період великих катаклізмів, або напередодні апокаліпсису [2, с. 421].

Саме завдяки новинам про магдистське повстання галицький читач міг сформуванати уявлення про Єгипет.

Більше зацікавлення повстанням проявили газети народовців, оскільки в них частіше згадувались ці події. Можна зробити припущення, що це було викликано тим, що русофіли і народовці покликалися на різні джерела інформації, а джерела народовців проявляли більший інтерес до повстання.

Галицькі газети по різному описували події в Єгипті. Це можна побачити на прикладі того, як подавали газети інформацію про причини повстання.

Видання «Батьківщина» акцентувало на релігійній складовій конфлікту. Британське втручання у цей конфлікт газета пояснювала тим, що англійці хотіли захистити християн. Як заявляв Магді: «Всѣ джавры (християне) будутъ вырѣзаны, хіба приймуть вѣру магомеданську....».

У газеті «Діло» наголошували на тому, що конфлікт складний і причин одразу декілька: «Теперѣшный рух ъвъ Суданѣ есть то

войнапротивъТурков, противъ невѣрных и противъ спольного врага обѣднѣлого чоловѣчества – против богачѣвъ.» [3, с. 3].

Видання русофілів вбачали в конфлікті здебільшого релігійні причини. Наприклад «Слово» теж спершу писало про релігію як основний рушій повстання. Згодом видання зробило акцент на конфлікті работорговців з противниками рабства і висвітлювало це як основну причину повстання. «По новѣйшымъ свѣдіямъ, борьба въ Египтъ не имѣетъ ни національного, ни релігійного характера, - то просто борьба торговцевъ невольниками съ подавителями торговли людьми.» [3, с. 4].

Завдяки новинам про повстання галицький читач міг дізнатись про життя у Єгипті та про проблеми цього краю. Однією з проблем було значне збільшення британського впливу. Через погане фінансування єгипетської армії у бойових діях проти повстанців брали участь британські війська, які переслідували свої інтереси в цьому регіоні. Османська імперія змушена була з цим миритись, адже британці були давніми союзниками турків, а також мали значний економічний вплив у всій Османській державі. Галицькі газети доносили до читачів звістки про економічну скруту в Єгипті. Як приклад можна використати випадок коли хедив, правитель Єгипту, порушив традиції і не відправив щорічний подарунок до Мекки.

В газеті «Діло» можна знайти інформацію про реакцію турецької влади на повстання в Єгипті. Спираючись на відомості в «Ділі», можна зробити висновок, що Порта намагалась знайти винних за межами своєї держави. Як пише «Діло», Порта у діяннях Магді звинувачувала Велику Британію, оскільки остання визнала Магді султаном території, яка належала до Туреччини.

На відміну від повстань в інших регіонах Османської імперії, таких як Боснія чи Крит, повстання магдистів в Єгипті ніколи не потрапляло на першу шпальту галицьких видань.

Пік інтересу галицької періодики до повстання був у період оборони міста Хартум. Це було закономірно, оскільки взяття магдистами Хартуму було ключовим моментом повстання [3, с. 91-92]. Після цих подій кількість згадок в основних галицьких виданнях «Слово» та «Діло» почала зменшуватись і вже у 1886 р. про нього практично не згадували. Повстання тривало й далі, проте інтерес галицької преси до нього не згас цілком. Разом із втратою зацікавлення повстанням зникла зацікавленість галицьких видань самим Єгиптом, тому у 1890-тих рр. рідко згадували Єгипет.

Галицька преса не проявляла великого зацікавлення історією Єгипту, його культурою, звичаями та повсякденним життям. На перший план ставились політичні події. Єгипет на відміну від держав, населених слов'янами, для галицького читача був далеким та екзотичним краєм. Незважаючи на це, звістки про ключові події в Єгипті можна було знайти у

всіх періодичних виданнях із міжнародною хронікою. Крізь призму політичних подій читач міг дізнатись трохи більше про релігійне та економічне становище в регіоні.

Використані джерела та література:

1. Daly M. V. Egypt. Modern Egypt from 1517 to the end of the Twentieth century. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 446 p.
2. Martin R., Arjomand S., Hermansen M., Tayob A. Encyclopedia of Islam & the Muslim World. New York: Macmillan Reference, 2003. 1000 p.
3. Белей І. Заграниця. *Часопис Діло*. 1884. №47. С. 3.
4. Клемертович М. Заграниціє. *Слово*. 1884. №16. С. 3.
5. Goldschmidt A., Ismail K. A Brief History of Egypt. New York: Facts On File, 2008. 294 p.

М.Я. Рекрутяк

аспірант

Ужгородський національний університет

КОЛИВАННЯ РІЗНИЦІ У ВІЦІ МІЖ ПОДРУЖЖЯМ ГУЦУЛІВ СЕЛА ЯСІНЯ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

В статті, на основі архівних матеріалів розглядається коливання різниці у віці між подружжям гуцулів села Ясіня в першій чверті ХХ століття. Автор, базуючись на даних книг реєстрації актів про шлюб, за допомогою методу математичного аналізу проводить дослідження зміни показників середньої різниці у віці за визначеними її категоріями. Аналізується вплив Першої світової війни на динаміку шлюбності та складові її аспекти.

Ключові слова: шлюбні відносини, різниця у віці між подружжям, селище Ясіня, ясінянські гуцули, гуцули Закарпаття.

Fluctuations in the Age Difference between the Hutsuls and the Village of Yasinia in the First Quarter of the Twentieth Century

In the article, on the basis of archival materials, the fluctuations of the age difference between Hutsul couples in the village of Yasinia in the first quarter of the twentieth century are considered. The author, based on the data of the books of registration of acts of marriage, using the method of mathematical analysis conducts a study of changes in the average age difference in its defined categories. The influence of the First World War on the dynamics of marriage and its constituent aspects is analyzed.

Key words: marital relations, age difference between spouses, Yasinia village, Yasinia Hutsuls, Hutsuls of Transcarpathia.

Вивчення проблеми сім'ї, сімейного побуту та шлюбних відносин в етнографічній науці завжди займало щільне місце. Базуючись на даних кількох типів джерел, користуючись чималою кількістю методів та міждисциплінарних підходів вченим вдається простежити коливання

середньої різниці у віці між подружжям. Цей аспект сімейних відносин чітко пов'язано з віковою динамікою одружень та іншими аспектами шлюбності.

Для проведення нашого дослідження коливання різниці у віці між подружжям гуцулів села Ясіня в першій чверті XX століття ми використали дані опрацьованих нами книг реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса. Ці документи зберігаються у підрозділі Державного архіву Закарпатської області в місті Ужгород. Загалом нами використано 5 актових книг державного нотаріату. Більш детально аналіз даної проблеми за перше десятиліття минулого сторіччя нами здійснений в окремому дослідженні [2].

Для детального аналізу різниці у віці між чоловіком та дружиною ми використовували розроблену нами методику, яку застосовували раніше при вивченні шлюбних відносин перших двох десятиліть минулого століття [5]. У попередньому нашому дослідженні 2019 р. ми окреслили такі вікові категорії: до 2 років, 2-3 роки, 4-5 років, 6-7 років, 8-9 років, 10 та більше років. Виходячи з них ми проводимо огляд даних, отриманих з книг реєстрацій про одруження і визначаємо в якій з категорії було більше шлюбних пар. Поряд з цим ми окремо визначаємо також середню різницю у віці між подружжям по роках, застосовуючи метод математичних підрахунків та аналізу.

Розглядати коливання різниці у віці між подружжям гуцулів села Ясіня будемо по вікових категоріях для полегшеного викладу матеріалу. Нами для цілісної картини було опрацьовано 1255 фактів про одруження, укладених за 24 роки.

В першій категорії – до 2 років різниці між подружжям у віці, згідно наших підрахунків, було досить мало шлюбних пар. Найменше їх було в 1901-1902, 1909, 1915 рр. – по дві з майже півсотні, що свідчить про їх кількість на рівні 4-5%. Найбільше у довоєнний час було в 1907 р. – 9 з 53 новоутворених сімей, тобто десь 17 % [2, с. 226], тоді як в інші роки цей показник був менше 15%. До Першої світової війни також зустрічались поодинокі факти одруження однолітків, проте їх кількість рідко коли доходила до 2 пар за рік. Вже в чехословацьку добу, у цій категорії спостерігаємо різкий ріст: у 1919 р. показник був трохи більше 22%, в наступні два роки був на рівні 16-17%. Ці ж тенденції зберігались й в подальші роки, що свідчить про значний вплив глобального військового конфлікту на різницю у віці.

У другій категорії – 2-3 роки найменше було в 1900 та 1901 рр. Їх кількість була на рівні 4-5% як і в першій категорії [2, с. 226]. Найбільше таких пар в довоєнні роки було в 1902, 1904, 1908, 1910, 1913 рр. Загалом число коливалось від 15 до 17%, а в 1910 р. було 23 %, тобто майже чверть всіх одружень. На початку 20-х рр. частка таких шлюбів стабільно перевищувала 15%, маючи схожі показники з попередньою категорією.

З різницею між чоловіком та дружиною в 4-5 років в перше десятиліття минулого століття була така ж кількість як у двох попередніх досліджуваних нами категорій. Найменше шлюбних пар з такою різницею було в 1902, 1905-1906 та 1910 рр. – по 7 новоутворених сімей, тобто 11-16 % в пікові роки. Майже третина від усіх одружень пари з такою різницею у віці становили в 1909 р., а в 1900 – 20 %. Незначні стрибки у понад 20% бачимо в 1911 та 1913 рр. У чехословацький час відбувається різкий стрибок у 20-25%, починаючи з 1921 р., весь період війни й подальші роки показник тримався на рівні 12-17% [1, арк. 60-184].

У проміжку між 6 і 7 роками – четвертій категорії, показники були близькі до попередній підрахунків, викладених нами вище. Найбільше таких шлюбних пар було в 1904-1905 та 1907 рр., перевищивши рівень в 20%. Найменше ж в 1902 р. – майже 13%. В наступні роки частка пар з такою різницею у віці трималась на рівні 15-18%.

В передостанній категорії серед гуцулів села Ясіня було в середньому 15-20% всіх новоутворених шлюбних пар. Найбільше їх було в 1900, 1902, 1905, 1908, 1912 рр. – трохи більше як 20%. В інші роки їх частка була у проміжку між 10-15 відсотками.

Десять та більше років була одна з найчисленніших категорій нових сімей. За 1900-1910 рр. їх відсоток коливався між 16-17% в 1900, 1907 рр. до 23-28 % в 1902-1906, 1909-1910 та 1912 рр. Це свідчить про те, що чверть і трохи більше всіх одружень у мирні часи припадали на пари, утворені чоловіком та жінкою, між якими різниця у віці становила десять та більше років. На статистику в цій категорії дуже впливають сім'ї в яких одне з подружжя старше від іншого на 20 та більше років. Найбільше таких новоутворених родин було в 1901 р. – 37 %, що і відбилось на показнику середньої різниці у віці за весь рік – більше 10 років, тоді як все десятиліття він становив 7-8 років. В перші роки чехословацької доби частка таких пар не опускалась рівня 22% [1, арк. 1-184].

Отож, протягом першої чверті ХХ століття для гуцулів села Ясіня середня різниця у віці між чоловіком та дружиною була на рівні 7-9 років. В довоєнний період, згідно даних державної реєстрації цей показник був 7-8 років, тоді як за даними фонду СНК Ясіня, укладеного наприкінці Другої світової війни та за польовими матеріалами різниця була близькою – 6-7 років [4, с. 234]. Якщо порівнювати з іншими локальними осередками українців в рамках області то для виноградівського локального осередку боржавської підгрупи долинян на зламі ХІХ – ХХ століть різниця у віці між подружжям була приблизно на рівні 8-9 років [3, с. 65]. На початку 20-х рр. минулого століття для гуцулів Ясіня було характерно в середньому коли одне з подружжя старше від іншого на 7-8 років, що чітко простежується за державними реєстраціями. Натомість польові матеріали дають цифри в розрізі 7-9. Не можемо заперечити той факт, що Перша світова війна була тим фактором, що намітив призупинення незначного

падіння різниці у віці між чоловіком та дружиною, що спостерігалось у мирні роки.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО) (м. Ужгород) Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 119. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (10.01.1919-25.10.1926 рр). 300 арк.
2. Рекрутяк М. Зміни середньої різниці у віці між подружжям гуцулів Ясіня в період 1900-1910-го років та на початку ХХІ століття: історико-порівняльний аналіз. *Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*, 2021. С. 225-234.
3. Рекрутяк М. Сімейний побут та шлюбні відносини виноградівських долинян кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. (на прикладі сіл Букове, Великі Ком'яти, Олешник, Онок, Широке). *Етніка Карпат*. Ужгород, 2019. Вип. 4. С. 62-72.
4. Рекрутяк М. Структура сім'ї та середня різниця у віці між подружжям ясінянських гуцулів в 20–40-ві роки ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2021. № 1 (44).
5. Рекрутяк М. Шлюбні відносини гуцулів села Ясіня в 1900-1919 роках. *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Ужгород, 2019. Вип. 6. С. 320–330.

С.С. Сергієнко

аспірант

Луганський національний аграрний університет, м. Старобільськ

ВНЕСОК ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО АГРАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙНИ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Історичні дослідження російської агресії проти України починаючи з 2014 р. передбачають не тільки аналіз свідчень очевидців, а й врахування оптики сприйняття історичних подій. Ці дослідження, які проводилися в Луганському національному аграрному університеті, включають аналіз реакції на російську воєнну та ідеологічну агресію проти України серед різних груп населення з врахуванням оптики сприйняття очевидцями, що дозволило глибше зрозуміти, як мешканці Сходу України опиралися агресії.

Ключові слова: Донецька область, АТО, дискримінація, протестувальники.

The Contribution of Luhansk National Agrarian University to the Historical Research of the War in Eastern Ukraine

Historical research of aggression against Ukraine since 2014 involves not only the analysis of eyewitness accounts, but also taking into account the optics of perception of historical events. These studies, conducted at Luhansk National Agrarian University, include an analysis of the response to military and ideological aggression against Ukraine among various sections of the population, taking into account the optics of eyewitness perception, which gave a deeper understanding of how residents of eastern Ukraine resisted aggression.

Key words: Donetsk region, anti-terrorist operation, discrimination, protesters.

Російська воєнна агресія на Сході України у 2014 р. спричинила переміщення Луганського національного аграрного університету (ЛугНАУ) до Харкова. З 2019 р. структурні підрозділи ЛугНАУ розташувалися в містах Луганської й Донецької області: у Старобільську, Слов'янську і Костянтинівці. Значна частина викладачів ЛугНАУ – вимушені переселенці, а багато студентів прибули з прифронтової зони або з непідконтрольної території. Іншими словами, багато викладачів і студентів – самі є очевидцями подій, які вимагають осмислення з позиції історичної науки. Воєнна агресія проти України змусила по-новому поглянути на історію України в цілому. Нові традиції викладання курсу «Історія України» в ЛугНАУ заклала д.іст.н., професор Ольга Борисова. У 2015 р. вона ініціювала запрошення до університету д.філос.н. Костянтина Кислюка і д.філос.н. Миколая Карпіцького, який у цей час проводив польові дослідження в зоні АТО на тему «Церква і війна» під час стажування в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Це дозволило створити в ЛугНАУ науково-дослідну групу за темою «Громадська протидія політичним переслідуванням і терористичній та ідеологічній агресії у зоні АТО». Дослідження тривало у співпраці з міжнародним фондом «Mission Eurasia». Всі матеріали дослідження регулярно розміщуються в інтернет-архіві «Україна після 2014 року» [1]. Так склався науковий гурток, який мав на меті встановити історичні факти й подолати упередженість політичних і соціологічних оцінок, які часто характерні для дослідників.

Аналізуючи соціально-політичну ситуацію на Сході України М. Карпіцький критикує думку про те, що жителі Донецької та Луганської областей не такі патріотичні, як жителі інших районів України. Він вважає, що немає жодного конфлікту між мешканцями Сходу і Заходу України, однак є конфлікт між різними політичними дискурсами, які нав'язують місцеві фінансово-політичні групи. Щоб це підтвердити, він досліджував, як самі жителі регіонів, які постраждали від війни, пережили російську воєнну агресію і як вони зараз реагують на агресію ідеологічну. Він пропонує враховувати при дослідженні два головні чинники, які визначають сприйняття історичних подій – це оптика сприйняття історичної події й картина світу, яка визначає контекст сприйняття цієї події. З урахуванням оптики сприйняття подій можна пояснити, чому по-різному сприймається значення і масштаб події або спотворюється його зміст в залежності від просторової або часової дистанції.

Наприклад, зараз багатьом людям в Україні видається, ніби навесні 2014 р. серед жителів Донецька переважали проросійські настрої. Насправді в той час масові маніфестації за єдність України були набагато більш численними, ніж проросійські мітинги. Вони також відрізнялися і за складом, і за настроєм. Якщо на проросійські мітинги збиралися агресивні

люди певного типу, то учасники проукраїнських маніфестацій були різними і більш доброзичливими. Це відзначають очевидці, наприклад, відомий євангельський пастор і волонтер Сергій Косяк [2, с. 13-33].

У різних містах, які були захоплені проросійськими бойовиками, події 2014 р. сприймалися по-різному. Наприклад, в Старобільську про захоплення міста жителі могли дізнатися лише за прапором над адміністрацією. 7 травня 2014 р. за підтримки воєнізованого загону О. Мозгового місцеві провокатори встановили на будівлі адміністрації прапор так званої «ЛНР». Працівники адміністрації продовжували ходити на роботу, як ніби нічого не сталося. 13 травня 2014 р. група місцевих жителів також безперешкодно зняла прапор незадовго до приходу українських військових. Місцева міліція в ці події не втручалася. Тому тут жителі могли не знати про трагічні події в інших містах. В Авдіївці навпаки, жителі відчули тяжкість війни після звільнення міста. Під час окупації три десятки проросійських бойовиків, які влаштувалися в адміністративній будівлі, не могли суттєво вплинути на життя міста. Однак після їх втечі місто опинилося на передовій і постійно страждало від обстрілів під час битви за Донецький аеропорт. У цей період в місті була відключена електрика і водопостачання, багато будинків було зруйновано. Ситуація ускладнювалася тим, що українські ЗМІ там були витіснені російськими, і жителі мали туманні уявлення про те, що відбувається в Україні. Зовсім по-іншому ситуація виглядала для жителів Слов'янська, який проросійські бойовики захопили 12 квітня 2014 р. і поставили під повний контроль. Вони часто вели обстріл українських позицій з території житлових кварталів, провокуючи вогонь у відповідь. Також вони насильно примушували місцевих жителів копати окопи, вибірково арештовували й катували місцевих жителів, навіть розстрілювали, як це сталося з чотирма членами церкви «Преображення Господнє», які були викрадені відразу на виході з Храму у свято П'ятдесятниці. Отже, у жителів Слов'янська склалося інше сприйняття війни.

Оптика сприйняття впливала на формування переконань і світоглядної позиції. Наприклад, до 2014 р. між євангельськими п'ятдесятницькими церквами України та Росії не було жодних розбіжностей, проте після початку російської воєнної агресії між ними стався не тільки розкол щодо оцінки політичних подій, а й богословський розкол. З позиції російських п'ятдесятників церква має утримуватися від політичних оцінок подій на Сході України. Голова п'ятдесятницького Російського об'єднаного Союзу християн віри євангельської Сергій Ряховський цю позицію поєднує з особистим толерантним ставленням до влади в Росії, відмовляючись від будь-якої політичної критики. Однак старший єпископ Церкви християн віри євангельської України Михайло Паночко, засуджує цю позицію російських одновірців саме з релігійної позиції як виправдання гріха брехні, демонструючи ставлення до цього

питання більшості українських протестантів. Отже, світоглядний розкол стався між одновірцями, які мали різну оптику сприйняття історичних подій.

У 2019 р. в дослідженні, яке проводив Миколай Карпіцький, взяв участь доктор наук, ад'юнкт Інституту журналістики та соціальної комунікації Вроцлавського університету Енжей Моравецький. У співпраці вчені досліджували, які трансформації свідомості людей викликала війна. Особливо значущим для дослідження стали свідчення пасторів церкви «Добра звістка» в Слов'янську, яка стала найважливішим волонтерським центром на Донбасі. Пастор Сергій Демидович розповів, що він, як і багато представників його церкви, займав позицію пацифіста, однак війна спонукала змінити цю позицію. Він і його церква визначилися у тому, що будуть допомагати захищати країну і благословляти тих, хто захищає її у лавах армії [3, с. 157].

Трансформація позиції євангельських християн відбувалася в контексті протестантської етики, яка орієнтована на релігійне служіння в зовнішній світській сфері. Для розуміння специфіки цієї трансформації важливо було її порівняти з аналогічними процесами серед представників інших релігій, зокрема, вайшнавів – однієї з течій індуїзму. Найбільші громади вайшнавів на Донбасі – в Донецьку, Маріуполі та Краматорську. Їх дослідження проводилося спільно з науковим співробітником Інституту сходознавства Юлією Філь. Як показали дослідження, вайшнавські громади, як і християнські, беруть участь у допомозі постраждалим від війни, однак на офіційному рівні вважають за краще утримуватися від політичних оцінок, хоча на індивідуальному рівні вони не можуть залишатися неупередженими [4, с. 65-66].

Отже, врахування оптики сприйняття у процесі аналізу свідчень очевидців подій в історичних дослідженнях, які проводилися в ЛугНАУ, дозволило глибше зрозуміти те, як мешканці Сходу України ставилися до російської воєнної та ідеологічної агресії проти України.

Використані джерела та література:

1. Україна після 2014 року. Архів Миколая Карпицького. URL: <https://nikukrmova.blogspot.com/p/blog-page.html>
2. Косяк С.Н. Донбасс, которого ты не знал. Дневник священника. Книга первая. Киев.: Издатель Заславский А.Ю., 2018. 288 с.
3. Моравецький Єнжей, Карпіцький М.М. Зміна соціальної позиції євангельських християн Слов'янська під час війни на Сході України. Збірник матеріалів Звітної наук.-практ. конф. Луганського національного аграрного університету (26 лют. 2020 р.). Харків: ФОП Бровін О. В., 2020. С. 157-159.
4. Філь Ю.С. Міжнародне товариство свідомості Кришни (ISKCON) в період війни на Донбасі (2014 – 2019). *Релігійна свобода*. 2020. № 25. С. 52-68.

ОДЯГ ВОЛИНСЬКОГО МІЩАНСТВА ТА СЕЛЯНСТВА ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ (ЗА ОПУБЛІКОВАНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

На підставі аналізу опублікованих джерел визначено особливості одягу волинського міщанства та селянства литовської доби, проаналізовано спільні риси та основні відмінності їхнього вбрання. Зроблено висновок, що задля підкреслення соціального статусу та матеріального благополуччя середньовічна людина робила акцент на використанні дорогих видів тканин і хутра, елементах оздоблення одягу, аніж на варіації одягу. Визначено, що певний вид одягу не був притаманним виключно одній соціальній групі.

Ключові слова: одяг, міщанство, селянство, Волинь, ВКЛ.

The Clothes of Volhynian Burghers and Peasants of the Lithuanian Era (According to Published Sources)

According to the published sources, the characteristic of the clothes of the Volhynian burghers and the peasantry of the Lithuanian era are determined, the common features and the main differences of their clothes are analyzed. It was concluded, that in order to emphasize social status and material well-being, medieval human focused on the use of expensive fabrics and furs, elements of decoration for sewing clothes, rather than on variations of clothing.

Key words: the clothing, the burghers, the peasants, Volhynia, the GDL.

Матеріальний вимір повсякденності – це все те, що оточувало середньовічну людину щодня і те, що відображало її соціальний статус та благополуччя. А гардероб, як важливий складник цього виміру, мав би бути яскравим маркером статусу людини у соціумі. Це також повинно було б показати фінансові можливості одного соціального прошарку у порівнянні з іншим. Тоді наскільки помітною була відмінність одягу волинського міщанства та селянства литовської доби? Яким чином ця диференціація підкреслювалася?

Метою роботи є визначення особливостей одягу волинського міщанства та селянства литовської доби на підставі аналізу опублікованих джерел, встановлення подібних рис та основних відмінностей між їхніми гардеробами. Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XV–середину XVI століття у зв'язку з репрезентативністю джерельної бази, яка здебільшого представлена судовими актами.

В українській історичній науці інтерес до окремих компонентів повсякденності волинян активізувався у часи незалежної України, відтак на сьогодні маємо низку статей з історії одягу шляхти, селян і трохи рідше – міщан [1; 2; 3; 4; 5]. Проте порівняльна характеристика гардеробу

волинського міщанства та селянства досі не була самостійним предметом дослідження у вказаних працях, що становить новизну цієї роботи. До того ж, вивчення одягу волинян здебільшого хронологічно стосується останніх років литовської зверхності на волинських землях та їхнього перебування під юрисдикцією Речі Посполитої.

Припускаємо, що певний вид одягу не був притаманний виключно міщанству або лише селянству. Як зауважила І. Ворончук, шляхта, міщани та селяни не були ізольовані один від одного і купували товари на тих самих місцевих ринках [2, с. 402]. Різноманіття гардеробу залежало виключно від персонального матеріального становища людини, а селянин не завжди був значно біднішим за міщанина.

Наприклад, вироби з хутра (шуби, кожухи) носили різні прошарки суспільства. Хутро привозили і з інших країн [8, с. 132]. Вони згадувалися у власності селян [6, с. 235, 258, 290], перелічувалися серед гардеробу міщанства [6, с. 201]. У 1561 р. у міщан під час бійки згинули баранячі кожухи [6, с. 183], які оцінили по півкопи грошей. Такий верхній одяг був у боярина з Ярославичів [6, с. 236; 1, с. 241]. Вартість подібного баранячого кожуха вказано також у документі вже за 1580 р., де новий оцінили у 70 лит. грошей, а старий кожух – у 30 лит. грошей [7, с. 328]. Лисяче хутро, ймовірно, було дорожчим за бараняче і згадувалося у власності міщанина - дубенського радника [6, с. 201]. Тим часом у його колеги Грицька була шуба з тхора, покрита люнським сукном [6, с. 201]. Плащевидний робочий одяг «гуня» був у острозького купця у 1565 р. [8, с. 112], згадка про нього у опублікованих джерелах є поодинокую і, ймовірно, може свідчити про покупку вбрання за межами Волині. У опублікованих джерелах до 1569 р. також майже немає згадок про «ярмяк» та «копеняк» (два види довгого верхнього одягу), коли ж у судових справах після 1590-х рр. записи про них зустрічаються значно частіше [1, с. 236-237]. Не виключаємо думки, що це спостереження може бути спростованим після аналізу неопублікованих джерел. Проте є обґрунтованим припущення, що у такому випадку окремий вплив на формування типового гардеробу міщанства та селянства мали модні тенденції, характерні для того часу у регіоні.

Є й інші приклади. Довга сорочка з домотканого сукна [5, с. 273] – сукман – часто згадується як варіант чоловічого вбрання [6, с. 171]. Водночас сукмани носили також міщанки. У 1567 р. жіночий люнський сукман та червона жупиця були оцінені у 1,5 копи та 8 лит. грошей [3, с. 80]. На думку І. Ворончук, такий одяг носили заможні люди [2, с. 405]. Ю. Чубик зазначає, що сукман був повсякденним одягом для шляхти [5, с. 271, 273]. Проте селяни також носили сукмани [1, с. 238]. Так у описі крадіжки та побиття підданих селян князя Олександра Сангушковича Кошерського був описаний вкрадений одяг: у липні вони одягнули по сукману, опанчі та зверху жупиці [6, с. 356]. Жупиця – це легкий верхній

одяг з відкидними рукавами здебільшого у жінок [5, с. 271], проте у цьому випадку мова йшла про чоловіче легке вбрання. Зазначеними опанчами були плащі без рукавів, які, як бачимо, селяни мали у своєму гардеробі [6, с. 236]. Виключення можуть становити хіба що «сермяги», довгий робочий одяг [3, с. 77], який крали переважно лише у селян [6, с. 256, 316]. Отже, можна дійти висновку, що певний вид одягу не був притаманний виключно одному соціальному стану, хоча роль вбрання у побутовому використанні могла мати різне значення.

Види тканин, їх забарвлення та країна походження безпосередньо впливали на вартість кінцевого виробу. Саме це, на нашу думку, при формуванні гардеробу могло використовуватися волинянином для підкреслення свого матеріального благополуччя. Так луцький міщанин Данило мав «однорядокъ гвоздиковаго поприяну» [6, с. 347]. У дружини власника гостьового дому була люнська лазурова однорядка [6, с. 249], тобто довга одежа [4, с. 900] з лондонського сукна, яку мав також боярин Павлюк [6, с. 235]. Люнське сукно було найпопулярнішим серед селян та дрібних міщан для пошиття одягу [1, с. 233]. У такому випадку, різниця у виборі одягу селян і міщан була умовною: представники міщанства та селянства могли носити сукмани або що, але їхнє оздоблення могло відрізнятися. Про існування різноманіття тканин для пошиття вбрання серед селянства, наприклад, писав В. Безпалько [1, с. 232]. Кольори тканин у документах згадуються різні: починаючи від чорного, червоного і завершуючи золотим, блакитним, рідше лазуровим [6, с. 104, 183]. Для пошиття верхнього одягу і, ймовірно, взуття, використовували різні види шкіри: телячі, баранячі, козячі, волів, що можна припустити з судових справ між луцькими шевцями, купцями [8, с. 39, 136].

З іншого боку, ці приклади не нівелюють повністю наявність відмінних рис у вбранні міщанства та селянства. Матеріальну заможність декотрі міщани могли підкреслити шляхом використання дорожчих тканин та аксесуарів у гардеробі, які були уже подібними шляхетському вбранню [4, с. 899-904]. Міщанство не було однорідним у фінансовому плані, так само як і селяни. Яскравий приклад вміщено у праці П. Саса, де під 1566 р. у луцького писаря Федора Русина згадано кошулю (верхню сорочку), пошиту золотою ниткою та таку, що мала шовкові манжети [3, с. 78]. Таке оздоблення сорочки могло бути доступним лише заможній людині, про що свідчить професія чоловіка. Аатласні шати [6, с. 220], або одяг з елементами шовку [5, с. 90] здебільшого був притаманний шляхетському гардеробу, і у власності дрібного міщанства та і селянства перелічувався значно рідше.

До того ж, заможність могли виражати через аксесуари та головні убори. Наприклад, лише заможні жінки могли дозволити собі оздоблені чепці [6, с. 197, 258], або перлину «брамку» (головний убір, що прикривав лоб) з шовку або бархату [3, с. 81-83] тощо. Все ж, розмаїттям аксесуарів

доповнювали свої образи різні верстви населення. Асортимент був широким і мав підкреслити фінансові можливості волинянина.

Отже, досліджувані прошарки суспільства не були ізольованими у повсякденному вимірі. Гардероб міщанства та селянства мав певні спільні риси та був представлений різноманітними видами одягу. Певний вплив мали модні тенденції, що побутували у регіоні за литовської доби. Чим багатшою була людина, тим дорожчим було оздоблення одягу або матеріал з якого його було виготовлено, завдяки чому підкреслювалися фінансові можливості власника. Визначене питання потребує подальшого дослідження та, зокрема, аналізу неопублікованих джерел задля формування більш чітких уявлень про тогочасну повсякденність.

Використані джерела та література:

1. Безпалько В. Матеріали виготовлення верхнього одягу українських селян другої половини XVI ст. (за актовими джерелами Волині). *Ukraina Lithuanica*. 2017. Т. 4. С. 232–247.
2. Ворончук І. Спільні риси і шляхи розвитку одягу українських і польських селян XVI–XVII столітті: (методологічні та методичні засади і підходи). *Acta Polono-Ruthenica*. 1996. Т. 1. С. 401–407.
3. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1989. 232 с.
4. Стельмашук Г. Вбрання на Волині у XIV–XVIII століттях і побутування окремих його компонентів у селян до середини XX ст. *Народознавчі зошити*. 2017. № 4 (136). С. 896–913.
5. Чубик Ю. Повсякденність як невід’ємна частина українознавчих досліджень (на прикладі вбрання волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.). *Збірник наукових праць ННДІУВІ*. 2011. Т. XXVIII. С. 267–273.
6. Луцька замкова книга 1560-1561 pp. / Упор. В. Мойсієнко, В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
7. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. Упор.: В. Безпалько, М. Висотін, І. Ворончук, М. Кучерук, Ю. Чубик. Київ, 2014. 776 с.
8. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина: зб. док. Упор.: В. Кравченко, Н. Яковенко. Київ, 1990. 404 с.

Є.О. Чигринець

аспірант

Інститут історії України НАН України

СТРАТЕГІЯ ВИЖИВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНА БАЗА НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА 1941-1944 РР.

У статті розглядаються характерні риси окупаційної політики нацистської Німеччини у Райхскомісаріаті «Україна» у роки Другої світової війни, а також умови

виживання населення під час окупаційної облоги, соціальна база, праця в окупації, медичне обслуговування населення Райхскомісаріату «Україна».

Ключові слова: Райхскомісаріат «Україна», окупаційна адміністрація, колонізація, військовополонені.

Survival Strategy and Social Base of the Population of the Reich Commissariat Ukraine 1941-1944

The article examines the characteristics of Nazi Germany's occupation policy in the Reich Commissariat Ukraine during World War II, as well as the conditions of survival during the occupation siege, social base, work in the occupation, medical care for the population of the Reich Commissariat Ukraine.

Key words: Reich Commissariat Ukraine, occupation administration, colonization, prisoners of war.

Окупаційний період нацистською Німеччиною українських земель, призвів до масштабного фізичного, духовного та адміністративного терору як проти цивільного населення, так і проти військовополонених, придушуючи будь-яку опозиційну діяльність каральними операціями, проти всіх незгодних. А. Гітлер неодноразово заявляв що Україна має забезпечити достаток великій Німеччині. На думку Г. Гіммлера, необхідно було позбавитися місцевого населення, колонізувати територію [4, с. 145]. У січні 1940 р. Гіммлер підкреслював, що для успіху німецької політики на Сході, потрібно знищити 30 мільйонів слов'ян. Гауляйтер Райхскомісаріату «Україна» Е. Кох наставляв підлеглих: «я чекаю від вас найжорстокішого ставлення до місцевого населення» [4, с. 43].

Райхскомісаріат «Україна» почав діяти з 1 серпня 1941 р. Максимальну територію України Райхскомісаріат обіймав площею у 339 тис. кв. км. з населенням 17 млн. чоловік. Оскільки Райхскомісаріат «Україна» формувався поступово з частин зони військової адміністрації, то на його теренах були поширені всі грошові одиниці – окупаційні марки, рублі та червінці [1, с. 132].

Після провалу «бліцкригу» та переходу до затяжної війни на сході, нацистська Німеччина уже в останні місяці 1941 р. зіткнулася з дефіцитом робочої сили. Для розв'язання цієї проблеми було започатковано програму переміщення «трудових ресурсів», куди входили місцеві чоловіки та жінки, віком від 16 до 55 років із окупованих східних територій для їх використання у промисловості та сільському господарстві [4, с. 71]. Сферами трудового використання місцевого населення були відновлювально-розчисні роботи, будівництво, обслуговування інфраструктури, промисловість та сільське господарство [3, с. 173].

Поряд із роботою цивільного населення застосовувалась і робота військовополонених. Вона використовувалась на важких та небезпечних для життя роботах: розчищення зруйнованих будівель, розмінування полів, виготовленні залізничних колій [1, с. 19].

Вціліле після радянської евакуації і воєнних дій обладнання, сирова і готова продукція заводів і фабрик конфіскувалася. Обладнання і сировина вивозилися до Райху, а готова продукція передавалася для потреб вермахту. Всупереч сподіванням великої частини селянства про ліквідацію радгоспно-колгоспного господарювання, окупаційна влада зберегла те, що відповідало її інтересам – форму організації сільськогосподарської роботи у вигляді трудовнів та оплату праці на їх основі [3, с. 64].

Встановлюючи режим соціального пригнічення в окупованій Україні, нацисти позбавляли її населення у тому числі і селянство більшості суспільних свобод і громадських прав. Урядові інстанції Райху, військова та цивільна окупаційна адміністрації заборонили на території України свободу зборів, друку, організації спілок, обмежили свободу, місце перебування населення. Спеціальним розпорядженням рейхміністра окупованих Східних областей А. Розенберга було заборонено переходити або виїжджати без спеціального дозволу німецької адміністрації за межі територіальних окупаційних зон [2, с. 31].

Окупаційна преса намагалася відтворювати недоліки та прорахунки радянської влади, а також злочини, скоєні сталінським режимом щодо українського селянства. Окупаційною адміністрацією було зініційовано публікацію спеціальних сільськогосподарських періодичних видань. Так з січня 1942 р. в Райхскомісаріаті «Україна» було започатковано видання щомісячного сільськогосподарського журналу «Український хлібороб», де здійснювалася цілеспрямована пропаганда аграрної політики окупантів в Україні [1, с. 103].

Приведення до порядку господарства за німецькими планами, передбачало з одного боку – припинення грабунків і накопичення запасів місцевим населенням, з іншого – розгортання комплексу заходів з вилучення продовольства для Німеччини та звільнення «життєвого простору» за рахунок зменшення кількості жителів, перетворення на дешеву робочу силу тих, хто мав працездатний фізичний стан.

На відміну від цивільного населення військовополонені не мали навіть найменших можливостей поповнити свій раціон. Харчове та матеріальне постачання в'язнів здійснювалося в такій мірі, щоб лише підтримувати фізичне існування. Проте такі норми зовсім не відповідали характеру робіт, які виконували військовополонені [5, с. 62]. Проблемою повсякденного життя являло собою знищення системи комунальних господарств, установ побутової сфери, мережі міського транспортного шляху. Німці не поспішали до капітальних ремонтних робіт, обмежуючись розчищенням вулиць від сміття. Відділи охорони здоров'я при міських управах не були статичними, навпаки часто піддавалися реорганізації. Це пояснювалося загостренням санітарно-епідеміологічної ситуації на території Райхскомісаріату «Україна» [4, с. 81]. Загальне керівництво

охороною здоров'я на території Райхскомісаріату «Україна» здійснював відділ охорони здоров'я Імперського комісаріату України.

З початку створення Райхскомісаріату «Україна» німецька адміністрація почала приділяти значну увагу питанню охорони здоров'я, хоча, згідно заяв А. Гітлера, будь-яка медична охорона на окупованих територіях не передбачалася. Тактика німецької адміністрації зводилась до відкриття наявних уцілілих медичних установ та доукомплектуванням їх базовим інвентарем [5, с. 231].

Друга світова війна негативно вплинула на подальшу долю та життя мільйонів українців, назавжди змінивши моральні принципи, психологічні ознаки та соціальний стан. Стратегія виживання населення не тільки Райхскомісаріату «Україна», але й всієї української землі було повернуто на стежку тривалого, жертвовного, страшного окупаційного періоду нацистської Німеччини. В умовах голоду, надважких фізичних та моральних знущань, населення було незначним, продовжуючи своє виживання різними методами та обираючи різну стратегію.

Використані джерела та література:

1. Безыменский Л. А. Особая папка « Барбаросса». Москва: Изд-во Агентства печати Новости, 1973. 350 с.
2. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. канд. іст. наук. Київ, 2005. 210 с.
3. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. канд. іст. наук 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.
4. Слободанюк В. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Дніпропетровськ, 2005. 314 с.
5. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 2/ [редкол: В. А. Смолій (голова) Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін]. Київ: Наукова думка, 2011. 943 с.

Р.В. Мартинчук

студент

Львівський національний університет імені Івана Франка

СТЕРЕОТИПИ ПРО ПОЛЬЩУ І ПОЛЯКІВ У СВІДОМОСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ

Зроблено спробу дослідити стереотипи про Польщу і поляків, які функціонують у суспільній свідомості сучасних громадян України. Розглянуто перебіг формування стереотипів щодо Польщі і поляків. У висновках констатовано, що сучасні стереотипи українців щодо Польщі і поляків є здебільшого позитивними.

Ключові слова: Польща, поляки, українці, стереотипи, свідомість.

Stereotypes about Poland and Poles in the Consciousness of Modern Ukrainians

In the article an attempt is made to examine stereotypes about Poland and Poles, functioning in the public awareness of contemporary citizens of Ukraine. The course of formation of stereotypes about Poland and Poles is considered. The conclusions state that the current stereotypes of Ukrainians about Poland and Poles are mostly positive. Typical Poles, according to Ukrainians, are well-mannered, religious and successful. However, they often lack benevolence and cheerfulness.

Key words: Poland, Poles, Ukrainians, stereotypes, consciousness.

Стереотипами загальноприйнято вважати певні схематичні, а також впорядковані образи у мисленні людини, що заощаджують її зусилля у рецепції соціальних об'єктів і явищ [5, с. 107]. Крім економії зусиль, на переконання американського журналіста і соціолога Волтера Ліппмана, системи стереотипів слугують своєрідним способом захисту людського становища в соціумі і є тим відображенням світу, до якого суспільство звикло. У цьому світі люди і предмети мають свою роль і точно визначене місце [4, с. 108]. Дуже часто стереотипи одних народів стосовно інших виникають як відображення власних автостереотипів (те, як особи бачать себе). Широковживані стандарти формуються під впливом соціалізації, сім'ї чи близького оточення, культурних традицій тощо [2, с. 137].

Спільне історичне минуле може як розділяти, так і зближувати обидва народи. Історія українсько-польських взаємин була насичена і світлими, і темними барвами. Ті з них, яким судилось стати «темними», і до сьогодні ще чинять вплив (у вигляді різних упереджень) на суспільну свідомість мешканців України. Нерідко шаблони українців щодо поляків сягають сивої давнини XII ст. [1, с. 68]. Вони спричинені насамперед близьким географічним сусідством. Крім того, історично склалось так, що представники польської етнічної спільноти становили чи не найбільшу і чи не найвпливовішу національну меншину на території ранньомодерної та модерної України. Приміром, польська шляхта мала великі латифундії та очолювала провідні політичні посади в українських землях. Відносини українців і поляків існували під кутом взаємин пана (поляка) і підданого (українця), де поляк – освічений і багатий, а українець – простий селянин, часто неосвічений. Ці стереотипи, які виникали, були соціальними. До того ж ставлення бідного до багатого завжди мало негативну природу, особливо, коли багатий «пан» мав владу над збіднілим селянином [2, с. 123; 133]. Крім соціальних відмінностей, різниця ще й полягала в релігійній площині, бо українці в основному були православними або ж греко-католиками, поляки – римо-католиками, тому, відповідно, нерідко існувало нав'язування українцям католицької віри. Поразка ж галицьких українців в польсько-українській війні 1918–1919 рр. і події 1942–1947 рр., пов'язані з акціями обопільних етнічних чисток українського і польського населення в західноукраїнських землях і

операцією «Вісла» 1947 р., не сприяли формуванню в очах українців позитивного стереотипу поляка [2, с.124–125].

На сучасному етапі найпопулярніші українсько-польські стереотипи проявляються на рівнях: мови і типової поведінки, рис характеру та звичок, стереотипів на історичній чи релігійній основі, асоціацій про країну. Цікаво, що серед мовних шаблонів в українців поширеним є стереотип, що польська мова є складною і немилозвучною через наявність шиплячих звуків. Втім, очевидно, що для українців справді складними можуть бути тільки звуки «ґ» і «ґ», позаяк їх немає в українській мові, а сам польський правопис є повністю фонетичним, з наголосом у більшості випадків на передостанньому складі [6, с. 26–29].

Прикметно, що серед сучасної молоді профіль українського стереотипу поляка дещо відрізняється від його традиційного стереотипу. Як показало опитування, проведене у 2009 р. в стінах Львівського національного університету імені Івана Франка, тогочасна академічна молодь з приязню і симпатією ставилась до мешканців Польщі, і ці дві якості переважали над ворожістю. Натомість невелике місце займали негативні риси, які були пов'язані насамперед з історичними подіями першої половини ХХ ст., проте переважали позитивні ознаки. Для українського студентства типовий поляк – це європеєць, добре вихований, веселий і товариський, який носить простий та якісний одяг, багато заробляє і подорожує, і залишається справжнім інтелектуалом. До негативних рис образу поляка молодь віднесла зарозумілість. Разом з тим, до традиційних стереотипів поляка студенти зарахували: вихованість, патріотизм і релігійність [3, с. 221].

Згідно з опитуванням проведеним у 2013 р. Інститутом справ публічних, Польща асоціювалась в українських респондентів з сусідством та співпрацею. Більше того, Польща в уявленнях українців – це братня держава [7, с. 49]. Вважаємо, такі показники стали відображенням розвитку сучасних українсько-польських міждержавних відносин, а також того, що чимала частка українців подорожуючи до сусідньої держави, могла наочно познайомитись з її представниками та місцевим колоритом. Пересічні поляки, на думку сучасних українців, володіють такими рисами характеру, як: відповідальність, успішність і компетентність, а також здатні швидше впоратись із викликами цивілізації. Проте, на думку українських респондентів, полякам бракує гостинності і доброї вдачі. Українці також вважають, що поляки, як правило, релігійні [7, с. 8].

Сучасна українська інтелігенція стверджує, що польська релігійність – це важлива консолідуюча якість, що формує цінності спільноти [7, с. 35]. На нашу думку, риса польської релігійності у суспільній свідомості як в молодого, так і в старшого за віком населення ще свідчила про наявність клішування, що збереглося з часів існування Речі Посполитої. В очах українців польський «пан» чи поміщик завжди уявлявся ревним

католиком, до того ж чітка політика Радянського Союзу і формування образу поляка, що був «гнобителем українського» народу й постійно прагнув окатоличити неполяків, залишила, як бачимо, і до сьогодні свій відбиток [1, с. 69].

Завершуючи, відзначимо, що на сучасному етапі стереотипи українців щодо Польщі і поляків є переважно позитивними. Типові поляки, на думку сучасних громадян України – ерудовані, виховані, релігійні й успішні, втім, їм не вистачає доброзичливості й веселої вдачі. Щонайголовніше – ті негативні образи, які пов'язані з антагонізмами першої половини ХХ ст., функціонують дедалі менше у свідомості сучасних українців. Як видається нам, це є тією «золотою серединою», якої потребують сучасні українсько-польські відносини, аби показати не те, що розділяє обидва народи, а те, що зближує, і як багато ми можемо дати одне одному у співпраці.

Використані джерела та література:

1. Зашкільняк Л. Образ Польщі в сучасній Україні. *Проблеми Слов'янознавства*, 2011. Вип. 60. С. 68–80.
2. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2009. 472 с.
3. Кравчук А. Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна, 2009. Вип. 48. С. 212–222.
4. Липпман У. Общественное мнение / под ред. К. Левинсон, К. Петренко; пер. с англ. Т. Барчунова. Москва: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
5. Мартинчук Р. Польща і поляки у сприйнятті пересічних українців (2004–2019 рр.). Феномен Європи: парадигми розвитку та глобальні трансформації: збірник матеріалів студентів, аспірантів та молодих вчених, 2020. Вип. 5. С. 105–110.
6. Печко Н. Чи такі ми вже різні: аналіз українсько-польських стереотипів. Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. Луцьк: Східноєвропейський нац. ун-т імені Лесі Українки, 2016. Т. 5. С. 26–29.
7. Польща – Україна, поляки – українці. Погляд з-за кордону: монографія / Й. Фоміна та ін; пер. з пол. В. Лічкевич. Варшава: Інститут громадських справ, 2013. 92 с.

СЕКЦІЯ ФІЛОСОФІЇ

В.П. Волковський

к.філос.н., науковий співробітник

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ ЧИ ОФІЦІЙНА ІДЕОЛОГІЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано поняття «громадянська релігія» та його співвідношення з поняттями «національна ідея» та «офіційна ідеологія». Виклад відштовхувався від концепції «громадянської релігії» американського соціолога Роберта Беллі, ідеї якого були сформульовані в контексті 200-річчя незалежності США. Далі виклад зосереджувався довкола феноменологічного поняття сакрального, зокрема, сакрального космосу, сакрального простору і часу. Було показано, що кожна національна спільнота формує свій уявлений сакральний космос, у якого є свої сакральні простір і час, а їх осмислення за допомогою громадянської релігії вказує на афективно-ірраціональну основу національної ідентичності та солідарності, що спирається на певні ціннісні трансцендентні основи (які визначаються релігією і визначають смисл життя і смерті у межах і заради певної політичної спільноти).

Ключові слова: громадянська релігія, національна ідея, ідеологія, політична філософія.

Civil Religion or Official Ideology: Philosophical Aspect

The concepts of "civil religion" and its relationship with the concepts of "national idea" and "official ideology" are analyzed. The presentation was based on the concept of "civil religion" by the American sociologist Robert Bella, whose ideas were formulated in the context of the 200th anniversary of US independence. Further, the presentation focused on the phenomenological concept of the sacred, in particular, the sacred cosmos, sacred space and time. It was shown that each national community forms its imaginary sacred cosmos, which has its own sacred space and time, and their comprehension with the help of civil religion points to the affective-irrational basis of national identity and solidarity, based on certain value transcendental foundations. religion and determine the meaning of life and death within and for the sake of a particular political community).

Key words: civil religion, national idea, ideology, political philosophy.

У публічних дискусіях на політичну тематику дуже часто актуалізуються теми національної ідеї, державної ідеології, політичної міфології як у позитивному, так і в негативному значенні. У цьому контексті особливої актуальності набувають дискусії щодо іншого евристично плідного поняття «громадянська релігія», що було актуалізовано американським соціологом Робертом Беллою (Robert N. Bellah) під час святкування 200-річчя незалежності США. Аналізуючи американську політичну свідомість, він виокремив базові властивості і характеристики громадянської релігії, а згодом продовжив тему щодо

розпаду цього поняття. Теза, яку я обстоюватиму – поняття «громадянська релігія» набагато більш плідне для розуміння суспільної політичної свідомості, ніж більш метафоричні концепти «національна ідея» і якісно відрізняється від «ідеї» і «ідеології». Це особливо видно на сучасному російсько-українському та українсько-польському протистояннях, про що і йтиметься у прикладах.

Саме поняття «громадянська релігія» походить від «суспільної угоди» Ж.-Ж. Руссо. Саме там, у книзі 4, главі 8 впроваджується ідея, що незалежна і самостійна (суверенна) Республіка в ідеалі повинна мати «свого бога» [11, с. 152 – 154]. Те, про що говорить Руссо, сучасний соціолог Хосе Казанова сформулював як ототожнення «релігійної спільноти» і «культурної спільноти» [7, С. 26 – 31], або «релігійної спільноти» і «політичної спільноти» [5]. Сам Р.Белла відзначає, що на етапі архаїчної та примітивної релігії політична і релігійна спільнота ототожнюються: коло «співгромадян» дорівнює колові «співвірян». Лише на етапі формування історичних релігій (що приблизно відбувається за «осьового часу» К. Ясперса) відбувається розрив і взаємопротиставлення релігійної і політичної спільнот. Для Руссо це розмежування є катастрофою [11, с. 155]. Для Хосе Казанови (та цілого напрямку християнської політичної філософії, зокрема, таких представників як відомий французький мислитель П'єр Манан [9] чи один з отців II Ватиканського собору Анрі де Любак [8]) таке розмежування релігійної і політичної спільноти, навпаки, становить позитивне явище, один з найвидатніших здобутків і внесків християнства до розвитку людської цивілізації, великим винаходом, завдяки якого стала можливою європейська цивілізація та модерність як така.

Проте Руссо пропонує те, за що він прославляє «Левіафана» Т. Гоббса, який «наважився запропонувати поєднати обидві голови орла [політичну та релігійну верховну владу – прим. В.В.] і привести все до політичної єдності, без якої ані держава, ані уряд ніколи не будуть добре установлені (*constitué*)» [11, с. 156 - 157]. Він пропонує «громадянське сповідання віри, положення якого має визначати суверен, причому не як суто релігійні догмати, а як найзагальніші основоположення суспільності (*sentiments de sociabilité*), без яких неможливо бути ані добрим громадянином, ані вірнопідданим держави» з наступними догматами (див. – [11, с. 163 – 164]).

Концепція Руссо отримала живе втілення в історії Французької революції, а саме етапу якобінської диктатури. Засновник соціології Огюст Конт створює свою концепцію позитивної релігії, тим самим апелюючи до ідеалу громадянської релігії. Надалі Дюркгайм дає соціоцентричне визначення релігії: «Релігія – єдина система вірувань і дій, що відносяться до священних, тобто до певних заборонених речей; вірувань і дій, які

об'єднують в одну моральну громаду, названу Церквою, всіх тих, хто ці вірування сповідує» [5, с. 114].

У межах соціології таке визначення знайшло своє місце у функціоналістичних концепціях. Спрощуючи доволі складну концепцію Т. Парсонса, можна підсумувати, що релігія відповідає на питання: «заради чого ми всі повинні жити разом в одній державі?» (варіації – «під одним володарем»), і навіть на більш складне питання: «заради чого ми повинні померти за наше політичне тіло (націю-державу)?». Отже, релігія виконує інтегруючу і смисловизначальну функцію для існування політичного тіла (нації-держави), *теологія* задає соціальну *телеологію*.

Пітер Бергер [3] поєднує функціоналістичний підхід Т. Парсонса і Е. Дюркгайма із феноменологічною критикою соціологічного редукціонізму М. Еліаде [6] і постулює, що релігія в суспільстві формує певний сакральний космос (горизонт уявлень, вірувань, цінностей), що легітимує, пояснює політичний устрій і суспільний порядок шляхом інтеграції, вкорінення суспільного порядку у космічний лад, взаємоузгодження між логосом космосу і номосом полісу. Саме це дає обґрунтування контингентного, випадкового стану суспільства та його інституцій – через «об'єктивну онтологічну істину», яка розташовується в космічному сакральному просторі, що перевищує екзистенційний горизонт життя і смерті. Відтак уявлювана політична спільнота [4] має свою ідеальну територію та історичний канон (ідеальну історію) [10, с. 12], які можна визначити як сакральний простір і сакральний час, що становлять єдину структуру сакрального космосу, котрий формує громадянська релігія.

Р. Белла застерігає, що йдеться, по-перше, про «центральну традицію американської громадянської релігії», а по-друге, що ця традиція не є «національним самопоклонінням», але «підпорядкуванням нації етичним принципам, що перевершують (*transcend*) її...» [1]. Белла аналізує інавгураційні промови американських президентів, що мають урочисте, а відтак символічне і сакральне значення. Він доходить висновку, що переважна більшість американців поділяють певну релігійну орієнтацію, що створює релігійний вимір усього американського життя, в т.ч. політичної сфери. Він формулює визначення: громадянська релігія є «зібрання вірувань, символів та ритуалів стосовно сакральних речей, що інституціоналізоване в спільноті» [1]. Визначення цілком у контексті Дюркгайма – Парсонса: це така політична інституція, що забезпечує сильний моральний консенсус і тяглість громадянської спільноти попри всі постійні політичні зміни.

«Усі народи доходять до певної форми релігійного саморозуміння, хочуть того критики, чи ні» [1]. Інакше кажучи, це є нетематичне фонове знання і ставлення, яке функціонує на рівні базових патернів громадянської свідомості («вірувань») та проявляється у символічній

царині політичного життя (у «символах та ритуалах»), зокрема, у таких як апеляції до будь-яких сакральних речей у політичних виступах і публічних пам'ятниках, пошанування минулих лідерів, ветеранів і жертв воєн, використання релігійних символів і текстів, міфи про заснування політичної спільноти (етіологічні, космогонічні, founding myths) та інші національні міфи, ритуальні вияви патріотизму (спів гімну, паради, присяги, церемонії інавгурації чи коронації). Особливу вагу мають уявлення про сакральний простір і час (сакральний космос) нашої спільноти (ідеальна міфологізована історія – «одвічне становлення, боротьба та відродження нації», ідеальна територія – «наш Крим (Судети, Сян, Молдова, Косово тощо)»), спільні почуття «любові» (солідарності) до «народу» та ненависті (ксенофобії) до «ворога», тощо [2].

Громадянська релігія перебуває у складних відносинах з «традиційними» чи то «типовими» релігіями. Вона ніколи не зводиться до «типової» релігії – християнства, ісламу чи буддизму. Вона завжди конкретизує, специфікує певну релігію, допасовуючи її під телеологію конкретної громадянської спільноти, бо її мета – дати цій нації смисл життя і смерті, сакральний вимір буття, а отже, дати відповідь на питання про «смисл, ідею і призначення» (будь-то США, Китаю чи України). Це завжди «націоналізація», інструменталізація «типової» релігії під конкретні національні задачі.

Розділення церкви і держави не скасовує релігійного виміру політичного життя. Насамперед, гіперсекуляризована Франція породила першу громадянську релігію, яка спиралася на ідеали Революції. Атеїстичний СРСР створив свою громадянську релігію: на основі міфу Жовтневої революції, сакральної доктрини «істмату і діамату», священних постатей Маркса-Енгельса-Леніна-(Сталіна)-(діючого генсека), космогонічного міфу Великої Перемоги (пізніша інновація), міфу про одвічне змагання народів за єдність з російським народом і відповідне розмежування «друзів» і «ворогів».

Враховуючи специфічну модель американської секуляризації, у США «типова» релігія (християнство) не протиставлялася громадянській релігії, але перебувала у складних відносинах взаємовпливів і взаємостримання.

З одного боку, американська громадянська релігія запозичила у християнства його базову сотеріологічно-есхатологічну структуру та фундаментальні етичні ідеї. Вона, за Беллою, спирається на глибоку аналогію США з Ізраїлем, що вийшов з Єгипту-Європи і, відповідно, як обраний народ повинен нести Божу волю по всій землі. Американський президент відповідальний не тільки перед народом, а й перед Богом, і велика місія (Manifest Destiny) Америки – це нести євангеліє свободи, рівності, демократії, новий соціальний устрій, як світло усім народам. «Права людини походять не з щедрості держави, але з руки Божої», цитує

Белла Кеннеді, права людини є глибше, ніж будь-яка політична структура, становлять трансцендентну мету політичного процесу і революційне значення Америки [1].

З іншого боку, американська громадянська релігія не тотожна християнству «взагалі». Поняття Бога, зазначає Белла, є «словом, яке майже всі американці можуть прийняти, але яке позначає так багато різних речей, що воно стає майже пустим знаком». Всі американські президенти згадували тільки «Бога», ніхто не говорив про Христа [1]. Бог громадянської релігії «радше унітарний», він «більш відноситься до порядку, закону і права, ніж до спасіння і любові». Він почасти деїстичний, але він не «Бог-годинник», що створив світ, ніби завів годинник, і пішов геть у своїх справах. Він активно залучений в історію і особливо переймається Америкою.

Замість висновку

Чим поняття громадянської релігії відрізняється від національної ідеї та офіційної ідеології?

Сакральне визначається трьома вимірами:

1) це *mysterium tremendum atque fascinans*, феномен, що водночас викликає захоплення (пристрасний потяг) і жах (відштовхування), або водночас породжує культ вшанування і табу.

2) це ірраціональне за визначенням, що породжує ірраціональне ставлення (острах і трепет), перевершує логіко-раціональну обумовленість, концентрує в собі надзвичайно сильну афективну, емоційну прив'язаність і захоплення, аж до глибинного культу;

3) це завжди пов'язане з Остаточною Дійсністю (Ultimate Reality), що відповідає на питання граничного смислу життя і смерті, за визначенням перевершує дихотомію життя/смерті, дає відповідь не лише на питання «зادля чого потрібно жити?» або «у чому смисл життя?», але (і скоріше) на питання «зadля чого треба померти, у чому смисл смерті?».

Простіше кажучи, релігійне ставлення передбачає сильну екзистенційно-афективну ангажованість індивіда, вимагає його почуттів, любові чи ненависті, але завжди на найвищому рівні. Релігійне ставлення виключає байдужість – це завжди глибоке вшанування і прив'язаність, острах і потяг, емоції з приводу сакральних речей. Воно за визначенням афективне, ірраціональне, тому не потребує раціональної аргументації і не може бути раціональним чином спростоване: любов і ненависть неможливо подолати раціонально. Любов до Вітчизни, ненависть до ворогів, сльози на могилах героїв, радість з приводу перемог – це все ірраціональні основи ставлення до того, що лежить за межами Розуму, судження, життя і смерті, що є сакральним, а відтак самоцінним апіорі.

Конфронтація сакральних космосів не дарма нагадує моменти релігійної війни – між ними не існує мостів комунікації чи діалогу,

оскільки «Яка згода між Христом і Веліялом? Яка участь вірного з невірним?» (2 Кор.6:1).

Натомість, ідея передбачає простір раціональної комунікації, можливість певної опозиції і дискусії, принаймні, вона не передбачає за визначенням відмови від раціонального мислення. Відтак, можна сказати, що офіційна ідеологія створює власну громадянську релігію, або навіть загострити – поняття офіційної ідеології є зайвим, оскільки вона по суті є догматичною витяжкою громадянської релігії, її «догматичною теологією».

Це не означає, що діалог і примирення між носіями різних сакральних космосів неможливий, і ми приречені на війну на винищення всіх проти всіх. Проте такий діалог повинен давати собі звіт щодо того, що вимога абсолютного узгодження сакральних космосів (це стосується насамперед історичного канону) утопічна, але така неузгодженість не є зрештою катастрофічною. Толерантне прийняття інакшості Іншого, зокрема, у контексті канонів, може сприяти примиренню: українці та росіяни, німці і французи, євреї та більшість не-євреїв завжди матимуть протилежне ставлення до одних і тих же персоналій. Це неunikне з огляду на складність історії, але коли ми враховуємо, що кожна нація шанує своїх героїв не за те, за що їх ненавидять інші – українці шанують Богдана чи УПА зовсім не за дії проти євреїв і поляків, а за боротьбу на благо України – то це створює простір діалогу, де водночас можливе засудження злочину і збереження ідеальної історії. Щоправда, здається, діалог щодо сакрального часу можливий лише після того, як завершиться боротьба щодо сакрального простору (тобто коли зникне фактична боротьба за територію) – саме тому діалог щодо історичного канону з Росією досі неможливий.

Використані джерела та література:

1. Bellah, Robert N. "Civil Religion in America". *Dædalus*. Winter 1967. Vol. 96. No. 1. pp. 1-21. URL : http://www.robertbellah.com/articles_5.htm
2. Bellah, Robert N. *Broken Covenant: American Civil Religion in a Time of Trial* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press. 1992.
URL: https://archive.org/details/brokenc_bel_1992_00_9815/page/nundefined/mode/1up
3. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. By Peter L. Berger. Garden City, New York: Doubleday and Company, Inc., 1967.
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму [пер. з англ. В. Морозова]. Київ: Критика, 2001. 272 с.
5. Дюркгайм Еміль. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. Київ: Юніверс, 2002. 423 с.
6. Еліаде Мірча. Трактат з історії релігій / Пер. з фр. Олексія Панича. Київ: Дух і Літера, 2016. 520 с.
7. Казанова Хосе. По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. Олексія Панича. Київ: Дух і Літера, 2017. 264 с.

8. Любак, Анрі де. Роздуми про Церкву [пер. з фр. С. Желдак]. Київ: Дух і літера, 2010. 504 с.
9. Манан П. Доступний виклад політичної філософії; пер.з фр, післямова та прим. С. Йосипенка. Київ: Укр. Центр духов.культури, 2009. 400 с.
10. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). С-Пб.: "Алетейя", 2000. 260 с.
11. Снайдер Тімоті. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569 – 1999; пер. з англ. А.Котенко, О.Надтока. Київ: Дух і літера, 2012. 464 с.
12. Руссо, Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.

М.М. Карпіцький

д.філос.н., доцент

старший викладач

Луганський національний аграрний університет, м. Старобільськ

ВЧЕННЯ ПРО ТРИ ГУНИ Й ЦИКЛІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЧАСУ В ВАЙШНАВІЗМІ

У контексті традиційного розуміння часу в індійській культурі виникає парадокс: вічні Веди описують емпіричні події в потоці часу. Поширення гаудія-вайшнавизму за межами Індії ставить питання про інтерпретацію цього парадоксу в інших культурних контекстах розуміння часу. Вчення про три гуні дозволяє це зробити. Отже пропонується нетрадиційна інтерпретація розуміння часу, яку деякі вчителі сучасного гаудія-вайшнавизму розглядають як можливий варіант розуміння, який не суперечить вайшнавизму.

Ключові слова: час, Веди, гуні, вайшнавизм.

The Doctrine of the Three Gunas and the Cyclical Concept of Time in Vaishnavism

In the context of traditional understanding of time in Indian culture, a paradox arises: the eternal Vedas describe empirical events in the flow of time. The spread of Gaudiya Vaishnavism outside India raises the question of interpreting this paradox in other cultural contexts of understanding time. The teaching of the three gunas allows us to do this. In this regard, an unconventional interpretation of the understanding of time is proposed, which some teachers of modern Gaudiya Vaishnavism consider as a possible version of understanding that does not contradict Vaishnavism.

Key words: time, Vedas, gunas, Vaishnavism.

У традиції індуїзму колесо народження й вмирання не має початку в циклічній зміні юг, кальп, днів і ночей Брагми. Якщо так, то чому тоді всі істоти за нескінченний час все ще не досягли звільнення і продовжують страждати в сансарі?

Вчення про три гуні – основні якості світобудови – можна зустріти ще в Магабхараті. Згідно з традицією санкх'ї три гуні виділяються з пракриті й утворюють в різних поєднаннях всі явища світу. У вайшнавизмі пракриті трактується як енергія Бога-Особистості. Весь світ розкриває

енергії Бога і тому підпорядковується не фізичним, а психічним законам. Відповідно до цього гуни можна одночасно зрозуміти і як принципи світобудови, і як психічні сили людини. Характер гуни визначає інерція, яка їй притаманна. У тамасі переважає інерція пасивності, у раджасі – інерція пристрасті. Саттва втілює силу, яка покликана привести до усвідомленості, щоб подолати інерцію тамаса та раджаса. Духовна практика гаудія-вайшнавизму спрямована на трансформацію цих гун у саттву, а для цього необхідно зробити власну психічну інерцію усвідомленою. Сприятливе народження визначається тим, наскільки вдається утвердитися у саттві в попередньому житті. Крім того, вайшнави говорять про саттвічні світи й саттвічну епоху – сатья-югу. Однак невизначено довге та щасливе перебування у саттвічному світі також породжує власну інерцію. На цей аспект звертають увагу не самі вайшнави, а їх критики – буддисти, які стверджують, що народження в щасливому світі богів не є сприятливим. Якщо інерція обумовленого життя вже подолана і нема потреби докладати зусиль, то виникає інерція спокійного стану життя, що після довгого перебування в саттвічному світі має привести до несприятливих народжень у світі людей або тварин.

Цю думку можна проілюструвати сучасними спостереженнями. Можна помітити, що психічне життя багатьох людей так сильно визначене інерцією, ніби вони з нею народилися. Вайшнави пояснюють це кармою. Буддисти можуть запропонувати інше пояснення – тривале перебування у світі богів формувало установку, що вже нічого міняти не треба, тим самим вони дають сучасним антропологам відповідь на питання: «Чому люди стали створювати цивілізації тільки в останні тисячоліття, хоча до цього багато десятків тисяч років вели одноманітний первісний спосіб життя?» – «Тому що вони звикли нічого не міняти за невизначено довге попереднє існування». Однак тоді можна запитати: «Чому в якийсь момент стали виникати цивілізації?» Тут відповідь знайшлася б уже у самих вайшнавів: «Цивілізація виникає тільки тоді, коли люди починають перетворювати гуни». Однак вайшнави не спрямовані відповідати на питання європейських вчених, бо цілком задоволені власною циклічною концепцією історії, яка є незрівнянно давнішою за європейську науку.

Якби в історії був прогрес, то саттвічний світ уже утвердився б остаточно. Однак це не так, оскільки вже в саттвічній епосі полягає інерція, яка веде до деградації. Цим обумовлений перехід від золотого століття сатья-юги до менш досконалої трета-юги, потім до двапара-юги, нарешті, до нашої епохи загальної деградації – калі-юги. Максимальна деградація вимагає граничної мобілізації духовних сил на її подолання, завдяки чому знову настає сатья-юга.

В індійській традиції весь зміст світу може розумітися як породження свідомості, крім одного – часу. Свідомість підпорядкована часу, який нескінченний. У часі все мінливе, і це спонукає сприймати

життя як страждання. Тому звільнення може бути тільки на шляхах подолання нескінченності часу або згідно з адвайта-ведантою в Абсолюті – Атмані, де час зливається з миттю у вічності, або згідно з вайшнавізмом у перебуванні з особистим Богом-Особистістю, який за межами часу.

Циклічність часу визначена зміною дня і ночі Брагми, який кожен раз заново породжує світ з себе. Однак виникає питання. Чи справді йдеться про повторюваність у часі, або ж це не повторюваність, а повернення до свого вихідного початку в часі? Якщо припустимо, що йдеться не про лінійну послідовність зміни світів, а про повернення до одного і того ж початку створення світу, то це розв'яже багато проблем у вайшнавському вченні. Психологічна інерція неминуче повертає нас до вихідної точки, бо в ній немає нічого, що вело б до нового. Якщо в психологічному вимірі ми повертаємося до вихідної точки свого духовного розвитку, то в космологічному вимірі – до вихідної точки виникнення світу. Така замкнута концепція часу ліпше пояснює вайшнавське вчення про те, що Веди й пурани насправді не належать часу і не залежать від подій попри те, що описують конкретні історичні події, які по-різному повторюються в різних циклах.

На думку Данді Магараджа, сучасного вайшнавського вчителя Шрі Чайтанья Сарасват матху – одного з найбільш поширених за межами Індії напрямків гаудія-вайшнавізму: «всі події відбуваються всередині континууму свідомості, тому не існує незалежної від свідомості реальності. Під впливом часу перебуває лише частина свідомості, тобто світу, який є обумовленою реальністю. Цей світ всередині часу є циклічним. Священні писання є сполучною ланкою між цими двома світами свідомості: тимчасовим і вічним. Різниця між двома світами є відносною. Коли свідомість звільняється, ця відмінність зникає, і тоді стає зрозуміло, що насправді світ свідомості єдиний. З обумовленої позиції священні писання виявляються як частина земної історії, однак у своєму первісному стані вони вічні й досконалі, і саме так їх бачить людина з позиції необумовленої, звільненої свідомості» [1, с. 27].

Полемізуючи з Данді Магараджем, можна запропонувати таку інтерпретацію: день і ніч Брагми – це не ланцюжок створених світів, а варіанти одного і того ж світу. Тоді час – це нескінченно різноманітне розкриття паралельних історичних альтернатив. Однак можна піти далі, й поширити це розуміння на окремих людей, тобто уявити реінкарнацію як паралельне розкриття різних альтернатив життя (або різних рівнів життя згідно зі ступенем подолання інерції гун). Це дозволило б простіше пояснити феномен пам'яті минулих життів, яку активізують будь-які схожі образи або події. Якщо йдеться про різні альтернативи одного життя, то поява таких нагадувань цілком закономірна, а якщо сансара – це нескінченне блукання в різних світах, то будь-які схожі образи й події мають бути загубленими в цій нескінченності.

У відповідь на твердження про те, що опис подій у священних писаннях, які циклічно повторюються, насправді розкриває різні варіанти історії, які вже присутні в вічності, тобто з позиції Бога відбуваються в сьогоденні, Данді Магарадж сказав, що не бачить «з чим би тут можна було не погодитися з позицій гаудія-вайшнава. У цьому світлі стає зрозумілою позиція Баладеви Від'ябгушани, який говорив, що у Писання немає денотатів в земному світі, що всі імена в них – це імена загальні» [1, с. 28].

Отже ми отримуємо відповідь на питання, яке постало на початку. Якщо час замкнутий, то не може бути еволюційного руху до звільнення, бо ми заново втілюємося в нескінченних альтернативах власного життя. Можливо, сенс повернення до вихідної точки в тому, щоб навчитися долати інерцію, яка нас повертає? З іншого боку, якщо духовна еволюція неможлива, то тоді звільнення можливе лише завдяки допомозі Бога, як це вчить гаудія-вайшнавизм.

Використані джерела та література:

1. Филь Ю.С., Карпицкий Н.Н. Бхактивинода Тхакур в свете современной рациональной критики традиционных убеждений. *«Gaudeamus Igitur» научный журнал Томского института бизнеса*. 2020. № 1. С. 22–28.

К.Б. Зборовська

к.філос.н.,

відповідальна секретарка журналу

«Філософська думка» Інституту філософії

імені Г.С. Сковороди НАН України,

наукова співробітниця пресслужби

Президії НАН України

ДОСВІД ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ТРАДИЦІЇ МИСЛЕННЯ: ЩО МОЖЕ СКАЗАТИ КСЕНОФАН СУЧАСНОМУ НАУКОВЦЮ?

Цю розвідку авторка присвятила постаті раннього античного філософа Ксенофана та його творчому доробку, який ми можемо реконструювати, спираючись на фрагменти його творів та свідчення. Ксенофан підважив основи попередньої філософсько-літературно-теологічної традиції й прагнув запровадити нову власну традицію, в якій через теологію та космологію утверджувалася нова теорія щодо епістемічних здібностей людини, а відтак – і щодо належного соціально-етичного ладу.

Ключові слова: Ксенофан, рання антична філософія, традиція, чеснота.

Experience of Introducing a New Tradition of Thinking: What Can Xenophanes Say to a Modern Scientist?

The author devoted this exploration to the figure of the early ancient philosopher Xenophanes and his creative work, which we can reconstruct based on fragments of his works and testimony. Xenophanes undermined the foundations of the previous philosophical-literary-theological tradition and sought to introduce a new tradition of his own. A new theory of human epistemic abilities was established through theology and cosmology, and thus of a proper socio-ethical system.

Key words: *Xenophanes, early ancient philosophy, tradition, virtue.*

Чи може справжній поет поставати супроти всієї поетичної традиції? Принаймні в межах власного культурного спадку. Чи може це вплинути на формування думки цілої цивілізації? Це ж ніби лише поезія, – «слова та й голос, більш нічого»... Виявляється, не лише оспівування поезії як джерела істини (у дусі Гадамера чи Гайдегера) поліпшує її соціальний статус, чи не більш плідною була критика поезії, яку 2,5 тисячі років тому висловив мандрівний рапсод¹ з Колофону.

Загалом, той образ митця-філософа Ксенофана, який ми можемо сконструювати, спираючись на фрагменти його творів та свідчення, дає змогу судити про нього як про авторитетного й сміливого мислителя, чия критика традиції стала однією з найпотужніших в історії європейської цивілізації. Мова власне йде про критику творчості Гомера та Гесіода, в якій вони зображують богів антропоморфними та підвладними людським пристрастям, а також посунення з п'єдесталу першості чесноти атлетизму, найбільш шанованої на той час у грецьких полісах. Така критика не є простим прагненням очищення традиційних уявлень через раціональне переосмислення: на думку багатьох дослідників й авторки цього невеличкого дослідження, Ксенофан підважив основи попередньої філософсько-літературно-теологічної традиції й прагнув запровадити нову власну традицію, в якій через теологію та космологію утверджувалась нова теорія щодо епістемічних здібностей людини, а відтак – і щодо належного соціально-етичного ладу.

Спробуймо відтворити цю філософську теорію послідовно.

Для початку, звернімось до протиставлення Ксенофаном чеснот атлетизму і мудрості (σοφία). На його час, атлетизм підносився як головна чеснота громадянина полісу, адже громадянин має відстоювати цілісність і політичну незалежність власної мінімоделі космосу, а отже, найкращим інструментом у цій діяльності вважалась фізична сила, яка й закладалась в основу полісної пайдеї. Власне вже у фрагменті, який присвячено симпозіумам та тому, що належить на них виголошувати [DK 21 B2] 1. Ксенофан постулює, що його поезія спрямована на добробут полісу,

---

¹ Рапсод – мандрівний співак, який читав вголос епічні поеми на аренах (інколи ще лірику на симпозіумах).

оскільки його вчення, на відміну від атлетичних перемог, ефективно сприяє порядку права / належному порядку в місті – εὐνομία:

ώμης γ ρ μείνων νδρ ν δ' ππων μετέρη σοφίη.

λλ' ε κ ι μάλα το το νομίζεται, οὐδ δίκαιον προκρίνειν ώμην τ ς γαθ ς σοφίης·
ο τε γ ρ ε πύκτης γαθ ς λαο σι μετείη 15 ο τ' ε πενταθλε ν ο τε παλαιμοσύνην,
οὐδ μ ν ε ταχυτ τι ποδ ν, τόπερ στ πρότιμον, ώμης σσ' νδρ ν ργ' ν γ νι πέλει,
τούνεκεν ν δ μ λλον ν εὐνομίηι πόλις ε η· σμικρ ν δ' ν τι πόλει χάρμα γένοιτ' π τ ι, 20
ε τις εθλεύων νικ ι Πίσαιο παρ' χθας·
οὐ γ ρ πιαίνει τα τα μυχο ς πόλεως.

Сили людей і коней перевершує наша софія. Цілком необдуманий цей звичай, не справедливо віддавати перевагу силі перед добродісною мудрістю. Допустимо, серед людей є один, який добре боксує, або перший у боротьбі, або у п'яти змаганнях, або навіть у швидкості ніг (що найбільше шанується серед усіх звершень чоловіків у змаганнях): не з цієї причини місто мало б кращий лад (εὐνομία). Малим є насправді джерело радості для міста, що йде від спортсмена-переможця на змаганнях на березі річки Піза: адже це не те, що живить палати міста. [DK 21 B2.11-22].

Найвірогідніше те, що Ксенофан приписує собі не прості поетичні здібності, а досконалість мислення, яка забезпечує практичні результати, тобто гарний лад, справедливість. Стверджуючи, що його софія перевершує фізичну силу (ώμη), поет робить перший закид традиції: ставити атлетизм на перше місце – це необдуманий звичай, навіть якщо так узвичаєно й вписано у традиційний лад. Американський дослідник Ніколо Бензі стверджує, що таким чином Ксенофан відстоює примат спільних благ над особистими: скільки б радості не було у громадян від перемоги їхнього найкращого спортсмена, але це лише його особиста перемога; спільне ж благо досягається через мудрість (громадян / правителів / поетів) [3, Р. 68 – 71].

Хоча в даному уривку відсутнє розгортання думки щодо того як саме мудрість має забезпечити вірний соціальний устрій, Ніколо Бензі узагальнює точку зору сучасних дослідників, стверджуючи, що софія Ксенофана – це те, що породжує його соціально-етичну теорію, де морально-етичний кодекс в полісі мусить мати свої гарантії у ще більш моральному Божественному, а не в богах, які вдаються до людської подоби і вчиняють перелюб, крадіжку і шахрайство.

У своїх «Пародіях» Ксенофан постає проти монополії у сфері теології та поезії таких визнаних авторитетів, як Гомер та Гесіод. На його думку, коли ці визнані поети приписують богам антропоморфізм та репрезентують їх як безсмертних істот, вони вчиняють безглуздо, а з його аналогій з тваринами, кефіопами та тракійцями можна зробити висновок, що Гомер та Гесіод творять на розраду натовпу, щоб задовольнити їх бажання бачити власні відображення з усіма пороками та пристрастями. Декому ця сюжетна лінія видається глузуванням із серйозної проблематики, та видається, що Ксенофан лише констатує сучасну йому соціально-релігійну дійсність: у фрагменті 15 Ксенофан зазначає, що

тварини якби були богами, уявляли б їх за своїм образом і подобою, так само у фрагменті 16 він нагадує, що божества ефіопів мають чорні обличчя та кирпаті носи, а у богів фракійців очі блакитні, а волосся руде. Можемо допустити, що Ксенофан вже був знайомий із наявною філософською традицією, яка в пошуку $\chi\eta$ вже сягала досить високих рівнів абстракції, уникаючи антропоморфізації першопричин(и) та зображуючи її як те, чия буттєвість принципово відмінна від буттєвості людини. З огляду на такий філософський бекграунд, Ксенофан формулює такий концепт всередині власної нової теології, який пізніше отримає назву «філософського бога» й бентежитиме розум багатьох поколінь філософів.

У одному зі своїх творів Ксенофан відзначає, що «перш за все, благочестиві люди повинні оспівувати бога гідними історіями та чистими словами» [В 1, 13–14]. Ксенофан не лише саркастично висловлюється про «перших теологів» – поетів, він пропонує альтернативу. Варто відзначити, що у його попередників-філософів теологія переважно була лише одним з необхідних аспектів космологічної гармонії, натомість Ксенофан надає їй центральне місце у власних розвідках (наскільки можна судити з тих фрагментів його творчості, які ми маємо), обґрунтовуючи цілком нову цілісну теологічну концепцію. Окреслюючи високу значущість нової теології Ксенофана, оксфордський професор, визнаний знавець Античності Джонатан Барнс зазначає: «Він говорить про єдиного бога, найвищого у світі божественному та людському, не схожого на людину за формою та за мисленням, про бога, котрий одним чистим мисленням розхитує все, що було абсолютно нерухомим» [2, р. 728]. Яким же є цей філософський Бог Ксенофана? Розгляньмо його фрагменти.

(23) Єдиний Бог, найбільший із богів і людей, ні в образі, ні в думках не подібний до смертних.

$\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ $\tau\epsilon$ $\theta\epsilon\omicron$ $\sigma\iota$ $\acute{\omega}\pi\omicron\iota\sigma\iota$ $\mu\acute{\epsilon}\gamma\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$, $\omicron$ $\tau\iota$ $\delta\acute{\epsilon}\mu\alpha\varsigma$ ν
 $\acute{\omicron}\mu\omicron\iota\omicron\varsigma$ $\omicron$ $\nu\acute{\omicron}\eta\mu\alpha$.

(24) Бог увесь бачить, увесь мислить, увесь чує.

$\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ $\acute{\omicron}\rho$, $\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ $\nu\omicron$, $\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ $\delta\acute{\epsilon}$ $\kappa\omicron\upsilon\epsilon\iota$.

(25) Без зусилля приводить він усе в рух силою думки.

$\acute{\alpha}\nu\epsilon\upsilon\theta\epsilon$ $\pi\acute{\omicron}\nu\omicron\iota\omicron$ $\nu\acute{\omicron}\omicron\upsilon$ $\phi\rho$ $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha$ $\kappa\rho\alpha\delta\alpha\acute{\iota}\nu\epsilon\iota$.

(26) Постійно на тому місці нерухомо, і не личить йому йти чи сюди, чи туди.

δ' $\tau\alpha\upsilon\tau\tilde{\omega}$ $\mu\acute{\iota}\mu\upsilon\epsilon\iota$ $\kappa\iota\nu\acute{\epsilon}\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ $\omicron\upsilon\delta\acute{\epsilon}\nu$, $\omicron$ $\mu\epsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\chi\epsilon\sigma\theta\alpha\acute{\iota}$ $\mu\iota\nu$ $\pi\rho\acute{\epsilon}\pi\epsilon\iota$
 $\lambda\lambda\eta$.

З цього тексту ми можемо зробити кілька висновків щодо того, яким саме висноував Ксенофан свого Бога:

- 1) Є один бог, найбільший серед богів і людей;
- 2) Він не є антропоморфним;

3) Бог мислить і сприймає «як єдине ціле», його сприйняття цього світу абсолютно відмінне від людського, відповідно – й знання про світ, яке має Бог, є істинним і недосяжним для людини;

4) Бог рухає речі силою свого розуму, він робить це без зусилля, тобто це закладено в його природу – забезпечувати гармонію в світі;

(5) Бог нерухомий.

І загальним висновком, з огляду також на інші фрагменти Ксенофана, можна означити наступне:

Філософський Бог Ксенофана морально досконалий.

Не всі ці висновки можуть бути інтуїтивно сприйняті слухачем, та розлога аргументація заповнила б більшу частину тексту, обмеженого рамками розміру, тому авторка просить поринути в цю теологічну подорож далі, адже ці висновки приводять до дуже цікавої картини людського світу у Ксенофана.

Який же стосунок людського світу загалом і людини зокрема з божественним? Хоч би як дивно для того часу, зв'язок аж ніяк не має містичного характеру чи рис одкровення – людина дізнається про світ і божественне через... досвід! Цілком емпіричний, в чомусь науковий, такий, що має покращуватись, досвід. Бог непорушний, він не контактує зі смертними напряду [DK 21 B26], що пояснює сувору критику тогочасної поезії Ксенофаном: божественне натхнення – це ілюзія, яку він красномовно протиставляє емпіричному дослідженню. Як він зазначає у фрагменті B18:

Не зі самого початку боги відкрили смертним все заховане, але потрохи, шукаючи, люди знаходять ліпше.

ο τοι ' πάντα ὑπέδειξαν, χρόνῳ ζ ντες
εὐρίσκουσι μείνον.

Цей фрагмент можна проінтерпретувати різноманітним чином, але важливо підкреслити те, що для Ксенофана одним з ключових завдань для людини є дослідження світу, здобуття знання та його вдосконалення з часом. З огляду на це, на відміну від традиції, у концепції Ксенофана божественне натхнення вже не може бути засобом, за допомогою якого смертні долають свої епістемічні обмеження. І що ще важливіше – поети не можуть претендувати на істинність своїх промов, аргументуючи їх божественним натхненням, їх авторитет і знання видаються з цієї позиції дуже химерними. Так само стає зрозумілим, чому Ксенофан мріяв перемогти на агоні і вважав себе дуже талановитим поетом – його вірші спирались (принаймні на його думку), не на містичне одкровення, а на емпіричне знання та виснувані з них нариси про божественне.

Тим не менш, цей шлях пізнання для людини нескінченний [DK 21 B36]:

Що ж до правди, то не було й не буде нікого, хто б її знав про богів і про всі речі, які я згадую. Якби він висловив і найдосконаліше, він би і сам того не відав, бо уділ усіх є гадка.

Κ ὅν σαφ ς ρ δεν οὐδέ τις
δὼς μφ κα ἄσσα λέγω περ πάντων·
κα μάλιστα τύχοι τετελεσμένον ἐ πών,
μῶς οὐκ οἶδε· δόκος δ' σι τέτυκται.

Вже згадуваний вище дослідник Джонатан Барнс вважає ці рядки прологом до поеми, яка відкривається твердженням, що жодна людина не є «такою, що знала» та ніколи не стане «такою, що знає» достовірну правду про «певні речі», які мають розмежовувати знання божественного та знання, пов'язане з природничими науками. Саме процес міркування та вдосконалення наявної докси-гадки є рушієм людського розвитку, а не примарна істина, яка завжди лишається недосяжною, як і остаточне знання.

Використані джерела та література:

1. Diels, H. and W. Kranz, 1952. Die Fragmente der Vorsokratiker (in three volumes), 6th edition, Dublin and Zurich: Weidmann, Volume I, Chapter 21, 113-39 (ελληνικά κείμενα των αποσπασμάτων και testimonia με μεταφράσεις των αποσπασμάτων).
2. Barnes J., 1982. The Prosocratic Philosophers. Routledge : 1st edition.
3. Benzi, N., 2016. Philosophy in Verse: Competition and Early Greek Philosophical Thought, Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/11568/>.

Л.М. Карачевцева

к.філос.н., науковий співробітник

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

СУПЕРЕЧНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗАСАД І. КАНТА ТА Й. В. ГЕТЕ В РОЗКРИТТІ СУТНОСТІ ОРГАНІКИ

Питання пізнання живих організмів є предметом обговорення у модерній філософії. Зокрема, Кант уважав, що доцільність живого, яку спостерігаємо у природі, є особливістю людського погляду на світ. Натомість Гете переконував, що ця доцільність є феноменом об'єктивним, незалежним від людського розсуду. Зазначена суперечка є важливою й як значущий інтелектуальний сюжет модерної доби, й у контексті сучасного осмислення сутності живого.

Ключові слова: живе, причиновість, органіка, природа.

Contradiction of the Philosophical Principles of I. Kant and J.V. Goethe in Disclosure of the Essence of the Organic

The problem of cognition of living organisms is the subject of controversy in the modern philosophy. In particular, Kant believed that the expediency of living things, which we observe in nature, is a peculiarity of human cognition. However, Goethe argued that this

expediency is an objective and independent phenomenon. The aboved mentioned controversy is important as a significant intellectual plot of the modern era, as well as an issue of current exploring the essence of life.

Key words: *living, causality, organics, nature.*

Філософський розгляд проблеми живого виявляє прикметну річ: у філософії, хай як парадоксально, немає поняття живого на кшталт категорій сущого, буття, часу, простору. Ба більше, як зауважує відомий український дослідник цієї теми Микола Кисельов, «таке фундаментальне поняття як “життя” й досі розглядається фрагментарно, принагідно в дослідженнях конкретних проблем, в першу чергу медико-біологічних, хоча воно має безпосередню дотичність до широкого предметного поля соціогуманітарії» [1, с. 3]. Відсутність філософської дефініції живого спонукає до пошуку конкретизацій проблеми живого в історії філософії. У зв'язку з цим до поля уваги потрапляють ідеї та суперечки XVII-XVIII ст., а саме – ті дискусії, в яких сутність органіки прагнули осмислити на засадах причиновості.

Зокрема, для вчених і філософів новочасної доби (Декарт, Галілей, Ньютон) механістична причиновість стала принципом наукового пояснення всіх фізичних процесів і явищ. Будь-яке розкриття феномена, відповідно до настанов модерного природознавства, означало підведення його під всезагальні закони фізики й механіки з їхнім принципом каузальності. Утім, наука XVIII ст. ні експериментально, ні теоретично не могла пояснити, яким чином з тіл і речовин неорганічної природи, позбавлених будь-якої доцільності, виникають найпростіші організми.

Імануїл Кант влучно описав умонастрій науки XVIII ст. У своєму ранньому космогонічному трактаті 1755 р. «Всезагальна природна історія й теорія неба» він, з одного боку, визнавав чинність моделі механістичної причиновості для пояснення явищ неорганічної природи. Водночас філософ акцентував неспроможність цієї моделі розкрити суть органіки. Кант заперечував можливість застосування найпростішої каузальності до найелементарніших істот, щоби зрозуміти виникнення їх. У своєму трактаті він пише: «Чи хтось скаже, дайте мені матерію, і я покажу вам, як створити гусінь? Чи не натрапляємо ми від першого ж кроку на перешкоду, адже нам нічого невідомо про справжні внутрішні властивості об'єкта; до того ж притаманне йому багатоманіття таке строкате? Тож не дивуйтеся, що легше зрозуміти утворення всіх небесних тіл і причину їхнього руху, тобто виникнення цілого устрою світобудови, ніж на основі механіки докладно пояснити виникнення однієї билинки чи гусені» [2, с. 126-127].

Сформульована Кантом суперечність виводить на яв важливу рису наукового світогляду XVIII ст. З одного боку, наука не могла не визнати факту доцільності у природі, адже цю доцільність демонструють організми. Водночас вона вважала неможливим теоретичне пояснення цієї

доцільності. Модерна філософія запропонувала два осмислення цієї проблеми. Одне з них належить Імануїлу Канту, а друге – Йоганну Вольфгангу Ґете. Зіставлення цих двох учень оприявнює колізійність обговорення проблеми живого.

На переконання Канта, ідея доцільності належить людській здатності судження: її привнесено у природу, і це привнесення є особливістю людського погляду на світ. Згідно з німецьким мислителем, хоч ми осягаємо природу *телеологічно*, не можна твердити про *об'єктивну* природну доцільність, адже та, як він переконує, є засадою суто людського підведення природних явищ під принципи спостереження й дослідження.

Проблему доцільності у природі Кант розробляє й у своїй ранній космогонії, й у «Критиці чистого розуму» (1781 р.). Зокрема, у «Критиці» філософ, розвиваючи вчення про категорії й основні положення чистого розсуду, не долучає до них категорію мети. Природознавство, згідно з Кантом, може пояснювати природні явища лише каузально, а не телеологічно, тому категорія мети не належить чистому розсудові. Людський емпіричний досвід, як переконує німецький філософ, не засвідчує доцільності у природі: відчуття сигналізують про розмаїття одиничних явищ, але «мовчать» про належність цих явищ до вищого задуму. Тому, згідно з Кантом, лише механістичний розгляд має застосовуватися до живих організмів: «... розумно і навіть схвально слідувати механізмові природи для пояснення продуктів природи» [3, с. 449]. Свою позицію філософ обґрунтовує тим, що живі організми є передусім природними витворами, продуктами. Як такі вони мають вивчатися згідно із законами механічної причиновості, адже до питання про виникнення життя не можна підійти інакше. Утім, навіть Кант розуміє, що самою лише думкою про механізм природи не розкрити сутності органіки. Тому філософ розглядає можливість поєднання причинового й телеологічного принципів. У § 78 «Критики здатності судження» мислитель зазначає, що це поєднання є можливим для *рефлексійної* здатності судження [3, с. 443]. Інакше кажучи, живість і самоцінність природних речей передбачено у нашому пізнанні, утім, їх не оприявнити як науковий факт.

Зовсім інакше ставиться до природних речей Ґете. Він не робить із живого пізнавальної апорії. Стрижнева відмінність його концепції від підходу Канта полягає в тому, що сама людина, згідно з Ґете, є природним організмом. Невіддільність людини від природного буття означає, серед іншого, природність людської свідомості. Інакше кажучи, природа проговорює через людину (як це показано в Ґетевій статті «Природа»), й якщо людина бачить у природі доцільність, то доцільність справді є. Отже, тут подолано драматичне протистояння людини і світу, розкрито можливість бачення речей як відкритих та досяжних людині.

Засадниче розходження між Гете й Кантом є передусім світоглядним. Наприклад, Кант у § 61 «Критики здатності судження» зазначає, що природна доцільність не є об'єктивною характеристикою: телеологія, каже він, «як поняття розуму запровадило б до природознавства нову причиновість, яку, утім, ми беремо лише із самих себе і приписуємо іншим істотам, *не бажаючи водночас визнавати їхню подібність до нас* [курсив наш – Л. К.]» [3, с. 385]. Гете, утім, якраз і *визнавав* подібність інших істот до нас; ба більше, він опосередковано довів її. Спираючись на твердження про спорідненість людини й інших організмів, Гете вдався до пошуку інтегрального образу природи, що й зумовило відкриття славнозвісної *os intermaxillare* (міжщелепної кістки). Рудольф Штайнер так описує цю Гетеву знахідку: «Його спочатку не цікавило питання, чи є в людини, як у інших тварин, проміжна кістка у верхній щелепі. Він хотів виявити план, за яким природа утворює градацію тварин і завершує цю градацію людиною. Той загальний праобраз, що лежить в основі всіх тваринних видів, і, зрештою, набуває свого найдосконалішого прояву в людині... Його головна думка полягала в тому, що фізична будова людини може відрізнитися від тварини лише за ступенем досконалості, а не в деталях... Тому він і взявся за пошук проміжної кістки в людини й виявив її» [Цит. за: 4, с. 106].

Відмінність пізнавальних засад Гете від принципів Канта можна узагальнити так.

1. Механістичний досвід каже про *факти*. Органічний досвід базовано на *метаморфозі речей*, а не на фактичних характеристиках.

2. Механістичний досвід належить до царини *сталого*. Органічний досвід належить до царини *становлення*: він не охоплює окремих фактів, адже цих фактів у звичайному сенсі ще немає.

3. Дослідницьким підходом у вивченні живих організмів має бути інтуїтивна, а не дискурсивна, думка. Це уможливлює бачення єдності всіх речей.

Згідно з Гете, сутність органіки можна схопити в інтуїтивному понятті, яке без опертя на чуттєвий досвід створює об'єкти за допомогою споглядальної здатності судження. Тож у вивченні природи досвід ідеального, як він уважає, є не менш цінним і вірогідним, ніж чуттєве сприйняття.

Отже, людське пізнання у розмислах Гете є важливим елементом самої дійсності всупереч науковому відстороненню від неї. Людське пізнання виростає із цілісності буття і перебуває в ньому. Як зауважує дослідник Гетевого природознавства Іван Канаєв, це – «протест проти витіснення науковою абстракцією та складними лабораторними експериментами безпосереднього спілкування з природою і споглядання її», проти «відходу від живої природи... заради підкорення та експлуатації її» [5, с. 371]. Попри чималу наївність тез Гете, той підхід до живого, який

увиразнює його натурфілософія, є значущим і для сучасного осмислення сутності життя.

Використані джерела та література:

1. Феномен життя у сучасному філософському дискурсі: монографія / М. М. Кисельов та ін. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2018. 296 с.
2. Кант И. Сочинения: В 6 т. / пер. Б. А. Фохта, ред. тома А. В. Гулыги, вступ. статья Т.И. Ойзермана, примеч. Б.Ю. Сливкера. Москва: Мысль, 1966. Т. 1. С. 115-262.
3. Кант И. Сочинения: В 6 т. / ред. тома, вступ. статья, примеч. В. Ф. Асмуса. Москва: Мысль, 1966. Т. 5. С. 161-542.
4. Свасьян К. А. Иоганн Вольфганг Гете. Москва: Мысль, 1989. 191с.
5. Канаев И. И. Гёте как естествоиспытатель. Москва: ЛЕНАНД, 2019. 472 с.

К.І. Якуніна

к.і.н., старший викладач

Національний університет «Острозька академія»

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У доповіді запропоновано переосмислення сучасної наукової методології проблеми «релігійної ідентичності» в розрізі її типології, структури та підходів. Виділяючи два домінуючі підходи у її дослідженні: примордіалістський та конструктивістський, автор пропонує звернути увагу на неможливість виведення єдиної «формули» поняття. Однак, ще з часів Античності існує традиція витлумачення поняття «ідентичність» як «тотожність». За таких умов в розрізі «релігійної ідентичності» простежується проблема ототожнення, яка відображається у дуальності: людина – Бог, людина – віра, людина – деномінація та подібне.

Ключові слова: ідентичність, релігійна ідентичність, тотожність.

Theoretical and Methodological Aspects of the Study of Religious Identity

The report proposes a rethinking of the modern scientific methodology of the problem of "religious identity" in the context of its typology, structure and approaches. Highlighting two dominant approaches in her research: primordialist and constructivist, the author suggests paying attention to the impossibility of deriving a single "formula" of the concept. However, since Antiquity, there has been a tradition of interpreting the concept of "identity" as "identity". In such conditions, in the context of "religious identity", the problem of identification can be traced, which is reflected in duality: a person is God, a person is faith, a person is a denomination, and the like.

Key words: identity, religious identity, sameness.

Проблема ідентичності у філософії існує ще з часів Античності, проте саме ХХ ст. зробило її невід'ємною складовою соціологічного, психологічного та культурологічного (антропологічного дискурсів).

Е. Сміт та Е. Еріксон, З. Фрейд та К. Ясперс, А. Ватерман та Ю. Габермас – лише невелика когорта мислителів, які «вплели» концепт ідентичності у свої філософські розвідки. Сприймаючись у стародавні часи як «тотожність», характеристика буття, в подальшому ідентичність набуває рис соціо та/або психодинамічної характеристики людини, критерія її ціннісних орієнтацій та виміру культурного буття. Протистояння двох шкіл у філософії – психоаналізу та школи американської культурної антропології, призвело до виділення рівнів в ідентичності: індивідуального, корпоративного, етно-національного, державного, цивілізаційного [2, с. 18].

На сьогодні градація, якою оперують дослідники ідентичності, є набагато ширшою. Лише в контексті релігійної ідентифікації людини використовується наступний поділ: індивідуальна і колективна (соціальна); індуїстська, буддійська, синтоїстська, християнська (католицька, православна і протестантська), ісламська, іудейська, зороастрійська та ін.; етнічна і неетнічна; базова (яка набувається стихійно у процесі соціалізації) і присвоєна (яка набувається у процесі свідомої переоцінки релігійних переконань і цінностей і зміни маркерів релігійної ідентифікації); інституалізована й позаінституційна [3, с. 31].

Дискутивним у релігієзнавстві залишається момент визначення «конотацій» у процесі дослідження релігійної ідентичності, а саме: «конфесійна ідентичність», «релігійно-деномінаційна ідентичність», «етнорелігійна ідентичність» та «громадянська ідентичність». Як зазначає І. Клімук, «конфесійна ідентичність формується та утверджується за принципом релігійного ексклюзивізму» [4, с. 202], а «релігійно-деномінаційна ідентичність визначається як ототожнення себе з конкретною деномінацією, яка постає як самоідентифікація спільноти віруючих» [4, с. 202], натомість Л. Филипович зазначає, що «релігійна ідентичність розуміється як конфесійна, де обов'язковим елементом є співвіднесення себе з визначеною конфесією, слідування релігійній традиції та виконання обрядів» [5, с. 49]. Поява ж концептів «етнорелігійна ідентичність» та «громадянська ідентичність» в релігієзнавчих дослідженнях пов'язана із через спорідненістю понять, пов'язаних із національною самосвідомістю. Така ідентичність, на думку О. Голоденко, «має свої спостережувальні маркери, які відображаються у ментальності, морально-етичній поведінці та життєвих цінностях» [1, с. 144].

Сучасні дослідження релігійної ідентичності зорієнтовані на проблемах її втрати, трансформації, несталості, деконструкції, кризи, руйнації та ін. Проте, важливим для дослідників залишається питання виведення єдиної «формули» поняття. Так, науковці Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди запропонували її у наступній редакції: релігійна ідентичність = система релігійних цінностей + релігійні уявлення + релігійні практики [5, с. 50]. Більш того, на

індивідуальному рівні компонентами релігійної ідентичності є віра в надприродне; комплекс релігійних ідей і переконань про світ у цілому та його окремі елементи; система ідей, уявлень про роль і місце людини у світі, про можливості забезпечення їй потойбічного життя і зрештою безсмертя її душі; а на груповому – релігійні знання, релігійні цінності та релігійна поведінка [5, с. 50].

Переважаючі тенденції в українських дослідників релігійної ідентичності підкреслив В. Калач. Він наголосив на існуванні двох підходів у її дослідженні: примордіалістському та конструктивістському. Прихильники примордіалістського підходу значну увагу приділяють «родині як соціальному інституті, що є ретранслятором релігійних і загальнокультурних ідентифікаційних матриць»; конструктивісти ж натомість розглядають релігійну ідентичність як «складний полірівневий і поліфункціональний феномен, сутність якого полягає у конструюванні релігійних уявлень, сформованих самотійно» [3, с. 34, 35].

Разом з тим, варто зазначити, що «релігійна ідентичність», як і інші прояви (вияви) самоідентифікації особи, не відзначається сталістю (мається на увазі проблема «сталих ідентичностей»), що ускладнює визначення її структури, форми та рівнів. Таким чином, побудова міждисциплінарних моделей у процесі дослідження релігійної ідентичності може запропонувати науці нові парадигми її вивчення.

Використані джерела та література:

1. Голоденко О. Релігійна та громадянська ідентичність: концептуалізація взаємозв'язку. *Релігія та Соціум*. 2014. №1-2 (13-14). С. 142-150.
2. Єгупов М.В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства. Дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2015. 214 с.
3. Калач В. Форми та рівні релігійної ідентичності: теоретико-методологічний аналіз. *Українська полоністика*. 2018. Вип. 15. С. 31-40.
4. Клімук І. Міжконфесійні конфлікти та формування релігійної ідентичності: взаємозалежність та взаємовпливи. *Ukrainian Religious Studies*. 2013. № 68. С. 199-208.
5. Филипович Л. Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 80. С. 47-52.

ДЕМОНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ЯК ТРЕНД СЬОГОДЕННЯ: АРХЕТИПИ ЗЛА І САМОТНОСТІ

Досліджено причини та прояви демонізації суспільних відносин в сучасних умовах. Розкрито методологічний потенціал використання понять «архетип зла» і «архетип самотності» як наукового підґрунтя виявлення сутності суспільних процесів, розкриття взаємозв'язку індивідуального і колективного несвідомого, розуміння амбівалентності суспільного розвитку.

Ключові слова: демонізація суспільних відносин, архетип зла, архетип самотності, тренд.

Demonization of Public Relations as a Today's Trend: Archetypes of Evil and Loneliness

The causes and manifestations of demonization of public relations in modern conditions are investigated. The methodological potential of using the concepts "archetype of evil" and "archetype of loneliness" as a scientific basis for discovering the essence of public processes, revealing the relationship between individual and collective unconscious, understanding the ambivalence of public development is revealed.

Key words: demonization of public relations, archetype of evil, archetype of loneliness, trend.

Сучасні процеси суспільного розвитку характеризуються багатовекторністю та поєднанням суперечливих тенденцій. Все більш помітною стає тенденція демонізації суспільного життя, поширення негативних інтерпретацій щодо розкриття сутності суспільного життя, моральної та духовної деградації. Водночас помітні і прояви гуманізації та інтелектуалізації життя суспільства.

Для розуміння амбівалентності суспільного розвитку, на нашу думку, доречно використати поняття «архетип». Зазначимо, що до наукового обігу термін «архетип» увів К.-Г. Юнг у 1919 р., коли досліджував діяльність середньовічних містиків та алхіміків. Швейцарський мислитель заклав у поняття «архетип» платонівську ідею ейдосів, або, як їх називали стародавні греки, першообразів, праяформ.

К.-Г. Юнг вважав, що колективне несвідоме існує «поряд із нашою свідомістю, яка, зі свого боку, має цілком особисту природу і яку ми – навіть додавши особисте несвідоме у вигляді додатку – вважаємо єдиною пізнаваною психікою [...] Колективне несвідоме не розвивається індивідуально, а успадковується. Воно складається з преекзистентних форм, архетипів, які можна усвідомити лише вторинно і які надають змістам свідомості точно окреслену форму» [1, с. 65].

Архетипи колективного несвідомого (Самість, Тінь, Аніма, Анімус, архетип Матері), згідно з К.-Г. Юнгом, є вродженими ідеями та праобразами, які здійснюють вплив на людину протягом усього її життя. Архетип Тінь – метафоричне alter-ego, яке може бути джерелом і добра, і зла (позитивна і негативна Тінь). Архетип негативної Тіні проектується на образи демонів та недоброзичливих духів природи, метафорично відображаючи зло, яке існує в душі людини й суспільної групи (колективна Тінь).

Ю. Антонян, відштовхуючись від теорії К.-Г. Юнга, наголошує, що колективне несвідоме продукує і містить у собі вічні «образи й моделі подій, котрі в міфології перетворюються на богів, предків-деміургів, героїв тощо, або демонів, дияволів, інші злі сили. Усі ці персонажі [...] є архетипами» [2, с. 160]. Дослідник також акцентує увагу на тому, що міфологічні потвори (демони, дияволи, дракони і тощо) з'явилися внаслідок бажання людини вберегти себе від зла, що криється в її душі. Демонічні образи створювалися міфологічним мисленням людей «заради різних цілей, зокрема й заради залякування себе й регулювання в такий спосіб своєї поведінки. Будучи архетипними образами, чудовиська стають стрижневими носіями ідей зла та насилля, при цьому мандруючи з культури в культуру і змінюючи зовнішній вигляд, але не внутрішній зміст. Це дає підстави говорити про архетипний характер людської агресії, котра має свої глибинні міфологічні праобрази, навіть першообрази [...] Можна припустити, що в колективному несвідомому, яке функціонує і в міфологічних формах, особистість постійно черпає сили для зла та насилля, так само, як і для добра та альтруїзму» [2, с. 154-155].

Відповідно можна розглядати архетипи зла і самотності як прояви колективного несвідомого. Головні архетипи зла створені як помічники Ахрімана (міфологічний образ Духа Тіні) на рівні плану Всесвіту, і вони увійшли в діючий Всесвіт, з метою руйнування нестійких систем, підтримки балансу, динамічності еволюції, розвитку нових структур і станів Всесвіту. Вони всі мають паразитичну природу, існують за рахунок поїдання і руйнування світлої матерії.

На думку Платона, причиною зла є «сліпе і брутальне прагнення», яке проявляється як внутрішній голос в людині і спонукає її до зла. Душа є слабкою проти зла, бо розумне, не позбавлене сенсу й чуттєве у ній «рідко поєднується в симфонію добра». Зло руйнує душу, є причиною реінкарнацій, але у переродженні вона живе вічно.

На думку З. Фрейда, джерелом зла є підсвідоме людини, а зовнішнім його виявом є агресія. У прихованому стані вона властива кожній людині і «чекає слушної нагоди», щоб «вийти назовні». Агресія є результатом складної взаємодії трьох пластів психіки: «Я» (Ego), «Воно» (Id), «Над Я» (Super Ego).

За К.-Г. Юнгом, деструктивні войовничі сили в людині викоренити неможливо, тому абсолютного миру бути не може. Всяке відкидання моралі, «людського» в людині веде до пробудження цих сил, а тому до зла [3, с. 17-29].

Сучасний світ і людську спільноту філософ Еріх Нойманн оцінює як одержиму злом: «В контакт зі злом вступив кожен з тих, хто бачив зло, але нічого не зробив, хто відвернувся, бо не хотів бачити зло, хоча й міг побачити. Винні в союзі зі злом і ті, чиї очі не могли побачити зла. Винні ми всі – всі народи, всі релігії, всі держави, всі прошарки суспільства. Винне все людство». [4, с. 24]. Причина такої одержимості криється в тому, що в боротьбі зі злом людина озброєна тільки цінностями «старої етики», які «втратили психологічний вплив». Людина стає безсилою перед злом. «Старою» Нойман називає загальноприйнятую етику західної культури, яка, на його думку, вичерпала себе, бо мірилом усіх людських вчинків у ній виступають незворушні етичні цінності. Людина прагне жити за нормами моралі, спрямовуючи свою діяльність тільки на творення добра. Але це суперечить людській природі: «стара етика» не враховує наявності «темного боку» людської душі – Тіні, що міститься у підсвідомому. Вона асоціюється зі схильністю людини творити зло, вказує на недосконалість людської природи, символізує низьку тілесність. Тінь може проявити себе і як «дух», коли, наприклад, свідомий розум признає тільки матеріальні цінності життя» [3, с. 32].

Конкретними проявами архетипів зла є війни, етноциди, голодомори, знищення екосистем, домашнє насильство. У сучасному інформаційному світі архетипи зла проявляються в демонізації політиків, науковців, митців, поширенні мови ворожнечі, моральному нігілізмі.

Основними причинами демонізації сучасного суспільного життя є:

- інформатизація суспільного життя та поширення маніпулятивних практик;
- наявність інтересу до тіньової сторони діяльності індивідів у соціальних мережах;
- міфологізація повсякденного життя через спрацювання механізмів психологічного захисту;
- поширення деструктивних практик управлінської діяльності тощо.

Ще одним важливим архетипом сьогодення є архетип самотності. Самотність допомагає людині осягнути власну самість і замислитися про екзистенційні проблеми власного буття.

Феномен самотності – характерна складова людського існування. Але психологічний шлях до самопізнання доволі жорстокий – людина опиняється віч-на-віч із собою. Треба пройти весь шлях до кінця, зустрітися з власною Тінню, найтемнішими закуточками власної душі, подолати безнадійне відчуття самотності, та здолати безліч інших

випробувань, здобуваючи життєвий досвід, намагаючись досягти гармонії із собою, і прийняти зовнішній світ [5].

Самотність стає архетиповою ознакою життя. Виникає архетип САМІТНИКА (ОДИНАКА), який характеризується амбівалентністю: з одного боку, повна внутрішня ізоляція, духовна порожнеча, усвідомлення безцільності існування, а, з іншого – душевна цілісність і гармонія, накопичення екзистенційного капіталу, життєва мудрість.

Таким чином, використання категорій «архетип зла» і «архетип самотності» має важливе методологічне значення для наукового дослідження динаміки суспільних процесів, виявлення амбівалентної природи суспільного розвитку, розкриття причин поширення негативних інтерпретацій та деструктивних практик.

Використані джерела та література:

1. Юнг К.-Г. Архетипи і колективне несвідоме. / Пер. з німецької К. Котюк. Львів: Астролябія, 2013. 588 с.
2. Антонян Ю. Миф и вечность. Москва: Логос, 2001. 480 с.
3. Ліщинська Н. М. Парадигма зла в сучасному українському, польському й англійському романі (Валерій Шевчук, Стефан Хвін, Вільям Голдінг). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Тернопіль, 2007. 198 с.
4. Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. 206 с.
5. Доній Т. М. Мотивне поле архетипу самоті. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2016_42_5.

Я.О. Петік

старший науковий співробітник

Музей видатних діячів української культури

Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського,

Михайла Старицького

КЛЮЧІ ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: РОЗГЛЯД ВІЛЬГЕЛЬМОМ ДІЛЬТЕЄМ РАННЬОЇ РОБОТИ Г.В.Ф. ГЕГЕЛЯ «ЖИТТЯ ІСУСА»

В тезах розглядається аналіз німецьким філософом Вільгельмом Дільтеєм раннього твору Г.В.Ф. Гегеля «Життя Ісуса». Він приділяє цьому твору невеликий розділ в своїй книзі «Історія молодого Гегеля». Описано взаємодію двох важливих для історії філософії текстів. Розглянуто ідею Дільтея про вплив трансценденталістської етики Канта на молодого Гегеля. Проаналізовано емпатичне розуміння тексту як метод, а також ідеологічне наповнення оригінального твору.

Ключові слова: Дільтей, Гегель, герменевтика, християнство, емпатичне розуміння історії.

***Keys to Intellectual History: a Review of the Early Work by Wilhelm Dilthey G.V.F.
Hegel's "Life of Jesus"***

Thesis views the analysis by German philosopher Wilhelm Dilthey of an early essay by H.W.F. Hegel "The life of Jesus". He writes a little chapter in his book "History of a young Hegel" about the mentioned essay. The relations between two important texts for history of philosophy is described. The idea of Dilthey about the influence of transcendental Kantian ethics on young Hegel is viewed. Empathetic understanding of text as method is analyzed as well as ideological background of the original essay.

Key words: *Dilthey, Hegel, hermeneutics, Christianity, empathetic understanding of history.*

«Життя Ісуса» це рання робота Гегеля, яку він написав ще коли був студентом [1]. Відомий німецький філософ Вільгельм Дільтей, засновник герменевтики та емпатичного методу розуміння історії, приділяє цій роботі цілий розділ в своїй книзі «Історія молодого Гегеля» [2].

Ця книга – це одна з біографій, написаних Дільтеєм з використанням розробленого ним методу емпатичного розуміння минулих епох та текстів загалом. Він відшукує певні деталі, деталі-ключі, які розкривають справжній сенс історичної події чи тексту. Щодо «Життя Ісуса» Дільтей вказує на вплив трансцендентальної філософії Імануїла Канта та ідей Шеллінга на Гегеля-студента. Також, засновник герменевтики вважає, що особливості історичної інтелектуальної обстановки вплинули на автора «Життя Ісуса» в його протиставленні моралі та містики.

Таким чином, Дільтей використовує емпатичний метод для того щоб аналізувати не просто історію, чи окрему біографію. Він аналізує насамперед інтелектуальну історію людства, вибравши його ключового представника.

У чому специфіка саме інтелектуальної історії порівняно з загальною чи політичною історією? Якщо йдеться про емпатичне розуміння подій, явищ та текстів, то очевидним є той факт, що різний матеріал суттєво впливає на відповідний метод дослідження цього матеріалу.

Звичайна політична історія вивчається в тому числі за допомогою текстів, хоча є і інші пам'ятки, але саме інтелектуальна історія це, насамперед, історія текстів та взаємодії цих текстів. Гегель, як філософ створив визначальні для культури тексти. Його ідеї вплинули на всю подальшу німецьку філософію, марксизм, неокантіанство. Коли ми говоримо про класичну філософію, ми передусім всі згадуємо Георга Гегеля чи згадуємо його у першій трійці найбільш впливових особистостей у цьому жанрі культури.

Дільтей обрав цей його текст не випадково. Пізніше у Гегеля буде більш розбудована концепція філософії релігії, яка суттєво вплине на всю цю галузь, а його рання робота залишиться пам'яткою про те, як його погляди на ці проблеми формувались та розвивались. Це корінна ідея, з якої потім виросте надзвичайно впливова школа, школа важлива не тільки

для філософії релігії, а й для всієї культури в цілому. Саме тому це есе важливо розглянути історично.

У чому сенс «Життя Ісуса» як філософської роботи? Гегель переповідає біблійну історію народження та життя Ісуса Христа епізод за епізодом. Утім, він випускає деякі деталі, пов'язані в основному з містикою та чудесами. Врешті решт виходить, що Ісус був духовним вчителем, як Будда, і проповідував він передусім певну етичну концепцію.

Гегель підкреслює, що дотримання релігійного ритуалу (наприклад, принесення жертви) без будь-яких етичних зобов'язань щодо оточуючих є безглуздом і не має ніякого відношення до духовності. Християнська ж релігія, на його думку, це насамперед етичний кодекс та релігія розуму.

Філософ кілька разів у тексті наголошує на понятті розуму, як визначальної етичної категорії. Саме завдяки розуму у людей існує поняття моралі та етики, а вдосконалення і розвиток людського розуму є вищим з можливих сенсів життя. Етичне та духовне самовдосконалення у Гегеля тотожні.

Звичайно, подібний підхід з погляду церкви як інституту є єретичним. Офіційна християнська релігія, як католицька так і православна конфесії, має за один з основних догматів божественне походження Ісуса Христа та здійснення ним чудес. «Поворот» у бік етики та духовних пошуків суперечить таким догматам.

В історії вже є прецеденти, коли подібні самостійні думки мислителів мали руйнівний вплив на офіційну релігію. Фактично протестантський рух в Європі теж починався з ідей лібералізації певних догматів, а також зміщення християнських акцентів саме в сторону етики.

Сам Георг Гегель як людина сповідував певний різновид пантеїстичних релігійних переконань, і це відобразилося в його філософії. Він виводить концепцію онтології як розвитку Абсолютної Ідеї через послідовне діалектичне протиставлення тези та антитези і подальший синтез. В його світобаченні саме ця ідея і є Бог, а все суще є його проявленням. Тобто це був суто пантеїстичний погляд на речі.

Утім, все це справедливо саме вже для зрілого Гегеля. Чи був пантеїстом філософ у свої студентські роки? Якщо слідувати думці Дільтея, то не зовсім. Засновник герменевтики вказує на те, що на цьому етапі у Гегеля ще нема власної зрілої позиції, схожої на ту, що була під час першої публікації «Феноменології Духу». А під час написання «Життя Ісуса» вирішальним був вплив трансцендентальної філософії Канта.

У чому це проявляється? Імператив моралі та моральної поведінки і перевага цього імперативу над офіційним обрядом це ідея, яка походить з етичної системи Імануїла Канта [3]. Духовність це перш за все моральність, і саме мораль та моральна свідомість лежить в основі духовних переживань, інтелектуального розвитку, навіть певних

естетичних переживань. Ця і подібні ідеї були характерні для епохи Просвітництва.

Як вже було сказано, з погляду офіційної релігійної доктрини це не є прийнятним. Звичайно, після Реформації та особливо в наші дні багато акцентів змістилося навіть в офіційній політиці Ватикану та Православної Церкв, але концепція містичної частини віри залишається незмінною. Пізніший пантеїзм Гегеля теж був би абсолютно неприйнятним для церкви як інституту.

Християнська Церква сьогодні робить певні поступки потужним соціальним трендам та лібералізує деякі свої догмати. Звісно, подібна політика інституту пов'язана зі збереженням політичного статусу цього інституту в суспільстві. Якби Церква зовсім не змінювалася в політичному плані, вона б уже втратила будь-який вплив на соціум. Підкреслення етичних ідей християнства на противагу містиці є одним з таких потужних суспільних трендів.

Звичайно, за часів життя Гегеля політика Церкви була набагато більш жорсткою, і його пантеїстичний світогляд однозначно би був підданий серйозній критиці. Існування такої «альтернативної» філософії було можливо тільки після подій Реформації та впровадження в суспільство ідей Просвітництва.

Утім, «Життя Ісуса» є цілком християнським твором за своїм духом. Есе філософа пропагує християнські релігійні вірування та обряди, але звертається до доволі специфічної цільової аудиторії. Це аудиторія освічених людей яка змінилася за своїм складом після Реформації та Просвітництва. Тепер інтелектуали не були асоційовані виключно з церковним та монастирським життям, а отже у них з'являлося поле для ідеологічних коливань.

Чи вірю я в Бога? Чи вірю я в християнського Бога? Чи відповідають церковні догмати моїм власним духовним переконанням? Чи радше я – певний вид пантеїста? Усі ці нові питання були характерні саме для освічених людей нової доби. З ними не можна було говорити так, як говориш з темним неосвіченим сільським населенням. Георг Гегель звертається до цієї верстви на її власній мові.

Виходячи з цього, чи можна вважати «Життя Ісуса» до деякої міри ідеологічним твором? Філософ має за мету пропагування християнської релігії серед освічених людей і вдається до фактичного пропагандистського прийому, готуючи цей текст.

Тут повертаємося до концепції емпатичного розуміння Дільтея. Гегель очевидно не мав за мету пропаганду, оскільки сам перебував під впливом інших постатей в історії філософії і проходив шлях власного ідеологічного розвитку. Тут важить скоріше історичне та теоретичне тло, до якого належав твір «Життя Ісуса».

Чи був Гегель учасником боротьби за переважання в суспільстві християнського світогляду чи він наслідував ідеї Просвітництва про переформатування суспільних та релігійних інститутів відповідно до нових цілком раціональних засад? Усі ці питання важливо задати для того, щоб зрозуміти не тільки епоху Гегеля та Канта, а й нашу сучасність.

Таким чином, емпатичний метод розуміння текстів та історичної епохи, яка їх породила, залишається як ніколи актуальним. Емпатичне розуміння історії Дільтея це ефективний та цікавий для дослідження метод, який може приносити наукові плоди й сьогодні.

Використані джерела та література:

1. Гегель Г. Философия религии. Том 1. Изд-во социально-экономической литературы «Мысль», 1976. 531 с.
2. Дільтей В. Історія молодого Гегеля. Відновлення гегельянства. ВПЦ «Три крапки», 2008. 304 с.
3. Кант И. Критика чистого разума. Изд-во «Минск. Литература», 1998. 955 с.

Д.Є. Марков

молодший науковий співробітник

Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

СВАЯМБГУ СТУПА З МОНАСТИРЯ ГУМ БАХА (САНКХУ, НЕПАЛ): РЕЛІГІЙНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ ТА ФІЛОСОФСЬКИЙ СИМВОЛІЗМ (ДО ПИТАННЯ СОЦІО-РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ УЯВЛЕНЬ В ДОМОДЕРНОМУ ТА РАННЬОМОДЕРНОМУ НЕПАЛІ)

Монастир Гум Баха у Санкху в Непалі здавна був важливим релігійним центром буддизму в Гімалаях. Він також отримував численні пожертвування від непальських монархів. На основі іконографії пагоди Сваямбгу ступи та буддійського комплексу, вдається встановити зв'язок із міфом про походження Непалу і буддизму в країні. У такий спосіб реконструюються також низка релігійних, соціо-політичних ідей домодерного Непалу, які буддійська сангха транслювала суспільству і своєму королю.

Ключові слова: Сваямбгу Ступа, монастир Гум Баха, Непал.

Svayambhu Stupa from Gum Baha Monastery (Sankhu, Nepal): Religious, Political and Philosophical Symbolism (to the Question of Socio-Religious History and History of Ideas in Pre Modern and Early Modern Nepal)

Gum Bach Monastery in Sankhu, Nepal has long been an important religious center of Buddhism in the Himalayas. Ancient vihara received numerous donations from Nepalese monarchs. Based on the iconography of the Svayambhu stupa pagoda and the Buddhist complex itself, it is possible to see a connection with the myth of the origin of Nepal as a Buddhism country (according to Svaymbhu Purana). In this way, a number of religious and socio-political ideas of pre-modern Nepal which the Buddhist sangha transmitted to society and the king are being reconstructed.

Key words: *Svayambhu stupa, Gum Bach Monastery, Nepal.*

Давній монастир Гум Баха (відомий також як Ваджрайогіні), що знаходиться поблизу м. Санкху на Північному Сході Непальської долини (долини Катманду) в Непалі, поки що привернув увагу лише декількох дослідників. Однак, як вважає буддолог Дж. Лок, історія віхари нараховує майже 2000 р., що робить цей монастир одним із найдавніших буддійських інституцій у Гімалаях і в Південній Азії загалом (до того ж інституції що існувала безперервно по сьогодні) [3, с. 6]. Саме тому глибше дослідження його є таким важливим для розуміння низки процесів соціорелігійної історії буддизму в Гімалайському регіоні та у Південній Азії.

Сам монастир включає цілий комплекс споруд, святилищ, храмів, ступ, присутня буддійська скульптура тощо. Тут є також печери, в яких свого часу усамітнювалися монахи для медитацій. Усі пам'ятки віхари різного часу, однак, схоже, що декілька найстарших ступ необхідно датувати часами королів Ліччхаві (IV - 879) (що підтверджується і епіграфікою, де згадується Гум Віхара) [3; 5, с. 42-101]. Домінантами є пагоди: трьохярусна пагода богині Ваджрайогіні і двохярусна Сваямбгу ступи. У середині останньої, власне, і знаходиться Сваямбгу ступа, про яку йтиметься нижче. Віхара належить до непальського буддизму магаяни/ваджраяни, відомого також як неварський буддизм.

Ступа Сваямбгу всередині пагоди є головним відкритим (екзотеричним) святилищем (*кванад'я*) монастиря Гум Баха (у непальських віхарах завжди є і друге, закрите святилище, що присвячене тантричній формі будд). Це частина скелі, що вийшла назовні, і яку, як вважають дослідники, ще за часів Ліччхаві (IV - Vст.) (або раніше) перетворили на ступу [3; 5; 4, с. 38-48]. В епоху королів Малла (1200-1769), ймовірно, вона отримала своє завершення – металеву насадку: вона з себе являє куб, із зображеннями очима Будди з усіх 4 сторін і харміку, тобто конусоподібне навершя будь-якої ступи. Сама по собі харміка складається із 13 дисків (символ рівнів буддійського шляху) і парасольки. Ця маленька ступа, є свого роду зменшеною «копією» монументальної ступи Сваямбгу, головної ступи непальського буддизму у Катманду. Над ступою у сер. XVII ст., за часів князя Катманду Пратапа Малла (1641-1674) було збудовано двохярусну пагоду. У ті ж часи була зведена і сусідня пагода богині Ваджрайогіні [3; 4, с. 33-77].

Храм-пагода Сваямбгу ступи має характерний непальський стиль: із цегли із дерев'яними вставками. Вона має 4 портали, із зображенням панчабудда, або 5 Будд, визначних бодгісаттв у магаяні. На тімпані західного центрального порталу, що покритий металевою позолоченою накладкою, на нашу думку, зображено Амітабгу (деякі інші дослідники вбачали тут жіночих бодгісаттв іншої групи, панчаракша) [4, с. 33-79]. Тому згідно непальської традиції, робимо висновок, що храм присвячений

Амітабсі [3, с.350]. Отже, перед нами храм зі ступою Сваямбгу в середині, що, як і славнозвісна ступа Сваямбгу в Катманду, має в основі своїй мандалу *дгармадгату*.

Ця ступа у Гум Баха – не випадково «повторює» характерні риси центрального храму Непалу – Сваямбгунатху. Сваямбгу ступа, в принципі, згідно непальської традиції буддизму, сама по собі є символом самовиявленої просвітленості, буддовості. Вона є онтологічним джерелом непальського буддизму. Її поява в монастирі Гум Баха у Санкху є безумовно відсилкою до міфу про походження Непалу як буддійського краю, до буддійських релігійних, сакральних-географічних сенсів, та навіть політичних, які були закладені в середньовічному тексті *Сваямбгу Пурана* [2; 4, с. 33-69].

Згідно тексту XV ст. *Сваямбгу Пурана*, що розповідає про зародження ступи і містить «буддійську міфологічну історію» Непалу, стверджує що в прадавні часи, коли Непал був озером, один із *будд минулого* (будд, що були до Будди Гаутами), Віпаш'їн, залишив зернятко лотосу в озері. Через кілька тисяч років з'явилася чудесна квітка лотоса, що випромінювала світло. Тут же проявилась і веселка, 5 кольорів якої символізували 5 Будд, а коріння лотосу, непальські тексти асоціювали із «містичною богинею» *Гухешварі* [4, с. 33-47]. Остання також – *Праджняпараміта* – цілком магаянський акцент у міфі. Ця могутня богиня втілює найвищу мудрість (*праджню*), що за своєю природою є «формою без форми» і втілює магаянські ідеї про *шуньяту*, про порожнечу усіх явищ. Що ж до квітки лотосу, що спонтанно проявився, то вона привернула увагу бодгісаттви мудрості Манджушрі, що прилетів з Китаю і створив країну, де розквітне дгарма Будди – Непал. Будда осушив озеро, заселив країну, а на місці лотосу заповідав заснувати ступу, що спадкоємці Манджушрі і зробили. Історичний контекст цього буддійського міфу про походження країни насправді не випадково локалізує походження буддизму в самому Непалі, пов'язуючи його водночас із ідеєю буддовості. Це було покликано переосмислити свою традицію непальською сангхою в часи занепаду дгарми Будди на батьківщині буддизму, в Індії. Саме вони у XV ст. звернулися до низки стратегій для легітимізації непальського буддизму, ствердження його незалежності: сама ідея просвітленості була прекрасним аргументом, як і згадка про будд минулого (їх було 7). Так країна Непал постала остаточно як священна земля, де практика дуже сприятлива і веде до просвітлення [4, с. 33-79; 2, с.119-123].

Сваямбгу Пурана є свого роду і «керунком» у сакральній географії Непалу. Текст пояснює, які святі місця має відвідати паломник. Так, це не тільки ступа Сваямбгу в Катманду, а й храми Авалокітешвари в Бунгаматі і Ваджрайогіні в Санкху. У Непалі, де протягом століть буддизм і індуїзм співіснували (що роблять і сьогодні), святі місця часто були об'єктом шанування обох релігій. Тому індуські тексти (такі як Непал Махатмья)

наказують паломникам індусам також відвідувати Сваямбгу ступу в Катманду і храм Вадрайогіні в Гум Баха [2, с. 107-108]. Цікаво, що непальські буддійські тексти не тільки стверджували певну ідентичність релігійну, частково етнічну, а й легітимізували державу [2; 4]. «Творення» такого сакрального простору на сторінках Сваямбгу Пурани – серйозний посыл і монархії. У відповідності до реалій індійської монархії, якої непальська безсумнівно була спадкоємцем, монарх знаходив у своєму служінні головним божеством країни і легітимність власної влади [1; 2]. Тому королі, як династій Ліччхав, так і Малла і Шах (після 1769), хоч і були як правило шиваїтами, виконували свою *раджадгарму* (обов'язки монарха) шануючи, обдаровуючи храми основних божеств королівства [2, с.106-125]. Гум Баха був одним з таких храмів, хоча з часом на перше місце тут виходить саме культ тантричної богині Ваджрайогіні, через популярність шактизму в Непалі в епоху середніх віків, а також через зв'язок із монархією: Ваджрайогіні сприймалась також як форма королівської династійної богині. Цей синкретичний культ об'єднував і індуський і буддійський елементи: королівська захисниця була Таледжу або Дургою для індусів і Ваджрадеві або Тарою для буддистів. Як захисниця держави Ваджрайогіні не могла уникнути уваги короля. Вона стає центральною в культі через такі обставини, але насправді, якщо проаналізувати іконографію монастиря, ми бачимо прямі алюзії до міфу Сваямбгу Пурани: храм Ваджрайогіні символізує *праджню*, досконалу мудрість, Гухешварі або Праджняпараміту, а храм із ступою – саму ідею буддовості, ступу Свамябгу. Вони звісно ж, втілюють і жіночий і чоловічий принципи у ваджраяні, де жіноче це *праджня* (мудрість, інтуїція), а чоловіче *упая* (метод). Цікаво, що шануючи монастир Ваджрайогіні, король в якомусь сенсі ідеологічно не тільки посилював свою владу, а й сприяв єдності суспільства через культ святині, адже монастир був дуже популярним як серед буддистів, так і серед індуїстів.

Використані джерела та література:

1. Kulke, Hermann. Kings and Cults: State Formation and Legitimation in India and Southeast Asia. Delhi, Manohar, 1993, 392 p.
2. Lewis, Todd, Naresh, Man Bajracarya. Vajrayāna Traditions in Nepal. *Tantric Traditions in Transmission and Translation* / David B. Gray and Ryan Richard Overbey (Ed.). New York, Oxford University Press, 2016. P. 87-198.
3. Locke, J. K. Buddhist Monasteries of Nepal: A Survey of the Bahas and Bahis of the Kathmandu Valley. Kathmandu, Sahayogi Press, 1985. 542 p.
4. Von Rospatt, A. The Sacred Origins of the Svayambhūcaitya and the Nepal Valley: Foreign Speculation and Local Myth. *Journal of the Nepal Research Centre*. Vol. 13. 2009. P. 33-79.
5. Shrestha, Bal Gopal. The Sacred Town of Sankhu: The Anthropology of Newar Ritual, Religion and Society in Nepal. Cambridge Scholars Publishing, 2012. 615 p.

КОМУНІКАТИВНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ Ю. ГАБЕРМАСА У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Соціальні мережі значною мірою відповідають формальним критеріям ідеальної мовленнєвої спільноти Ю. Габермаса, проте порозуміння в соціальних мережах, у порівнянні з офлайн-спілкуванням, ускладнене. Цей парадокс пов'язаний з тим, що імпліцитні прагматичні засади, на які спирається теорія комунікативної дії, по з'яві цифрових технологій втратили універсальність. Зокрема, у цифровому просторі укрій важко відрізнити обговорення норм та впровадження норм, а будь-яке висловлювання має характер дії.

Ключові слова: комунікативна раціональність, мовленнєвий акт, цифрове середовище.

Habermas's Communicative Rationality in the Digital Environment

Social networks largely meet the formal criteria of J. Habermas' ideal speech community. However, reaching understanding on social media is unusually difficult, compared to offline communication. This paradox is due to the fact that the implicit pragmatic foundations on which the theory of communicative action is based have lost their universal character with the advent of digital technology. In particular, in the digital environment, it is extremely difficult to distinguish between the discussion of norms and the implementation of norms, and any statement has performative characteristics.

Key words: communicative rationality, speech act, digital environment.

У «Структурній трансформації сфери відкритості» [1] Ю. Габермас описує з'яву простору вільного обміну думками в буржуазних салонах, особливості якого узагальнює поняття публічної сфери. Публічна сфера – простір обговорення, а не політичної дії, тому в дискусіях, що відбуваються у ньому, має вільно перемагати найбільш обґрунтована позиція. З ХІХ століття, коли з'являються мас-медіа (їх редакційна політика вже не плекає переконливість аргументації, а орієнтована на рекламні прибутки), публічна сфера з простору активної дискусії перетворюється на сферу пасивного споживання. У ХХ столітті ці процеси посилюються настільки, що Габермас характеризує їх як *рефеодалізацію* публічної сфери.

Теорію комунікативної дії Ю. Габермаса можна розглядати як спробу сконструювати трансцендентальну схему діалогічних практик, характерних буржуазним кафе та салонам ХVІІІ ст., яка б спрямувала нас до вирішення притаманних сучасності проблем. У своїй двотомній роботі [2] Габермас будує критичну теорію суспільства, яка поєднує мікротеорію раціональності, що описує раціональний потенціал повсякденного спілкування, та макротеорію системної інтеграції суспільства за

допомогою ринків та бюрократії. Фокусом його роботи є поняття комунікативної дії, тобто мовленнєвого акту, спрямованого на порозуміння. Відповідно, Габермасова теорія дискурсу (процесу, де тестуються претензії мовленнєвих актів на обґрунтованість) – це контрфактична схема, яка показує, які є *підстави* в того порозуміння, яким супроводжується нерелексивна комунікативна дія, а не лише модель обґрунтування моральних норм та цінностей.

Важливо, що спрямована на порозуміння комунікативна дія – режим спілкування, притаманний життєсвіту. Наш життєсвіт значною мірою розташований у цифровому середовищі; під час пандемії, коли ми спілкуємося переважно онлайн, це являється нам з особливою наочністю. Для багатьох цифрове середовище стало первинним середовищем роботи, спілкування й самореалізації. Відповідно, не-робоче спілкування в цифровому середовищі мало б теж бути спрямованим на порозуміння, а істиннісні, моральні та автентичнісні претензії мовців мали б бути докритично прийнятними у цьому режимі спілкування. Щобільше, архітектура реальних онлайн-просторів для спілкування позірно втілює принципи ідеальної мовленнєвої спільноти повніше, ніж офлайн-простори, призначені для публічних обговорень. Соціальні мережі – місце, де може зареєструватися кожен, де всі мають однакове віртуальне тіло й однакові комунікативні можливості, де всі можуть говорити з мінімальною цензурою та захищені іматеріальністю цього простору від насильства.

Однак, дійсні обговорення універсальних норм, які проходять у соціальних мережах, навряд чи призводить до консенсусу. Зазвичай вони призводять до поляризації та утворення ехо камер [3], де переконання, ізольовані від спростовуючої аргументації, посилюються і радикалізуються. Навіть якщо ми розглянемо цифрове середовище як гібридну форму системи й життєсвіту, ми не зможемо змістовно відповісти на питання, чому порозуміння в цьому середовищі настільки ускладнене, не виходячи за межі Габермасової моделі.

Існує великий масив літератури, де теорія комунікативної дії критикується з огляду на її потенціал пояснювати комунікаційні процеси в суспільстві та те, наскільки її регулятивні принципи допомагають порозумінню на практиці. Тому я не розглядатиму «комунікативну утопію» з огляду на емпіричні *наслідки* цієї регуляторної схеми, а натомість окреслю деякі емпіричні *підстави*, на які спирається ця теорія, та спробую оцінити їх доречність для аналізу сучасного парадоксу порозуміння.

Хоча критичну теорію Габермаса небезпідставно вважають трансценденталістською, вона спирається на потужний практичний фундамент. Слушність її трансцендентальних аспектів Габермас виправдовує, апелюючи до мовної прагматики, економічних та соціальних теорій. Відзначу два уявлення, які становлять частину цього практичного

фундаменту і водночас прямо пов'язані з описаним вище парадоксом порозуміння.

По-перше, Габермас у своїй теоретичній побудові спирається на концепцію мовленнєвих актів Джона Остіна – звідти, власне, комунікативна *дія*, де мовою щось здійснюється. Відповідно, практика дискурсу, тобто «рефлексивна форма» комунікативної дії, відрізняється від прямої комунікативної дії тим, що претензії на істинність, автентичність, моральність тощо, присутні в повсякденних мовленнєвих актах, імпліцитно, під час дискурсу розглядаються безпосередньо. Дискурс – особлива ситуація чистого обговорення, протиставлена будь-якій суспільній діяльності.

По-друге, метафорика комунікації, з якої виростає теорія комунікативної дії – це метафорика фізичного зібрання людей і спілкування, опосередкованого живим тілом. Якщо парадигмою дискурсу справді є салон XVIII ст., то докритичним (і до з'яви цифрового середовища абсолютно слухним) передсудом, втіленим у теорії комунікативної дії, є те, що під час дискурсу люди мали б спілкуватися тет-а-тет, виносячи своє тіло, вразливе й водночас таке, що уможливорює інтенційність, у спільну публічну ситуацію.

Якщо теорія комунікативної раціональності Габермаса справді включає такі засади, не дивно, що вона дає збій навіть у життєсвітових шарах цифрового середовища. Хоча спільноти у соціальних мережах можуть «відповідати» явним критеріям ідеальної спільноти, вони не відповідають неявним засадам, на яких заснована концепція ідеальної спільноти. Ці докритичні засади можна сформулювати так:

1. Є різниця між ситуаціями обговорення норм і ситуаціями втілення цих норм – різниця між словом і ділом. У результаті цього протиставлення виокремлюється публічна сфера як сфера чистого «слова», яке, на відміну від дії, може бути легітимно й безпечно «вільним». У повсякденному житті сказати – це зробити, але в спеціальних ситуаціях сказати – це лише сказати.

2. Усне спілкування наживо – парадигмальний тип комунікації, з якого можна вивести інші типи комунікації.

Очевидно, що спілкування в цифровому середовищі не відповідає другій zasadі. Не менш справедливо (хоч і не настільки очевидно) те, що не відповідаючи другій, вона не може відповідати й першій.

У цифровому середовищі розмивається типологічний поділ комунікативних ситуацій на ситуації втілення норм та обговорення норм, якому відповідає дихотомія перформативних та констативних актів. Для фізичного середовища поділ на «слово» і «діло» є традиційно прийнятним з часів, коли значна частина продуктивних дій виконувалася тілом (сільське господарство, ремесла, військова справа), а комунікація задля цих дій була інколи необхідною, але ніколи не достатньою складовою.

Проте, у цифровому середовищі будь-яка можлива дія є операцією за допомогою тієї чи іншої мови навіть тоді, коли діячі цього не усвідомлюють. Приміром, використання інтерфейсу (без чого неможлива жодна цифрова дія) – це або буквальний діалог з машиною, або, що частіше, опосередкована знаками чи символами штибу іконок, кнопок та інших елементів дія за допомогою математичної мови програмного коду, з якого цифрове середовище загалом і складається.

Тому в цифровому середовищі ми не можемо протиставити мовленню чи використанню мови альтернативного способу дії. І саме тому, що будь-яка дія в цифровому середовищі є на тому чи іншому рівні операцію за допомогою мови, своєрідним «висловлюванням», кожен комунікативний акт у цифровому середовищі набуває перформативного забарвлення навіть там, де інтенціями цифрових мовців є виключно обговорення. Інакше кажучи, будь-яке висловлювання в цифровому середовищі є *до певної міри* дією або може бути витлумачене як дія. Саме тому окреслити ситуацію публічного, чистого обговорення, яка б не накладалася на ситуацію діяльності, – і, відповідно, впровадження певних норм, – у цифровому середовищі неможливо.

До того ж відкритість, позірна егалітарність та фізична безпечність цифрового середовища, яка, здавалося б, наближає його до мовленнєвого ідеалу, тим самим віддаляє це середовище від цього ідеалу, позбавляючи його необхідного підґрунтя – імпліцитних рис спілкування тет-а-тет. Одна з ролей тіла під час спілкування – бути джерелом спонтанностей, випадковостей й відчуття фізичної небезпеки, на яку можна наразитися в суперечці. Тому тілесна співприсутність спільноти людей, що спілкуються, впливає на характер їх бездіяльного обговорення. Подібні аспекти людського спілкування, брак яких у цифр середовищі визначив Г. Дрейфус ще наприкінці 80-х, Габермас, безумовно, розглядав як самі собою очевидні й неunikні, й будь-яка спроба «кібернетизувати» комунікативну раціональність Габермаса має починатися з проявлення цих прихованих засад його теорії.

Отже, контрфактична орієнтація на утопію ідеальної комунікативної спільноти в цифровому середовищі неможлива, бо комунікація в цифровому середовищі не відповідає тим уявленням про мовну прагматику, на яких Габермас базував «Теорію комунікативної дії». Мало того, у цифровому середовищі неможлива сама публічність – практичний, обмежений вияв рефлексивної комунікативної дії, – адже в ньому неможливо відрізнити перформативний акт від пропозиційного з достатньою точністю. Можливо, наслідком цієї недиференційованості режимів висловлювання і стало явище фальшивих новин, широко розповсюджене у соціальних мережах. Справді, якщо поширювання хибної інформації у цифровому середовищі – не судження, а дія, то зміст цього «висловлювання» не можна розглядати як істинний або хибний ані з

погляду поширювача, ані з погляду читача. Урешті-решт, мовленнєвий акт за Остіном не має істиннісного значення.

Отже, в епоху інформаційно-комунікаційних технологій Габермасова реконструкція раціональності виявляється не універсальною, а обмеженою теорією раціональності – теорією раціонального потенціалу усного спілкування тет-а-тет. Якщо ми вважаємо цифрове середовище легітимним середовищем для людського спілкування і водночас віримо в те, що моральні, етичні норми та істина мають залишатися чимось універсальним, теорія Габермаса потребуватиме часткової реконструкції й уґрунтування у нову прагматику.

Використані джерела та література:

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000. 317 с.
2. Habermas J. The theory of communicative action. Boston: Beacon Press, 1984. 465 с.
3. Kitchens B., Johnson S. L., Gray P. Understanding Echo Chambers and Filter Bubbles: The Impact of Social Media on Diversification and Partisan Shifts in News Consumption. *MIS Quarterly*. 2020. № 4 (44). С. 1619–1649.

І.О. Гудима

аспірантка

Національний університет «Острозька академія»

УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ ФЕМІНІСТИЧНОЇ ТЕОЛОГІЇ

Актуальність теми полягає в розкритті особливостей впливу феміністичної теології на формування інтерпретацій сакральних текстів і релігійних практик у християнській традиції. Аналізуючи проблематику виникнення феміністичної теології на теренах України і її вплив на релігійну ідентичність конфесій, слід зазначити неоднорідність і різноманітність впливів, які формують концепцію вчення і потребують ґрунтового аналізу для уможливлення міжконфесійного діалогу в сучасному суспільстві.

Ключові слова: феміністична теологія, конфесії, релігійність.

Ukrainian Aspect of Feminist Theology

The relevance of the topic is to reveal the features of the influence of feminist theology on the formation of interpretations of sacred texts and religious practices in the Christian tradition. Analyzing the emergence of feminist theology in Ukraine and its impact on the religious identity of religions, it should be noted the heterogeneity and diversity of influences that shape the concept of teaching and require thorough analysis to enable interfaith dialogue in modern society.

Key words: *feminist theology, denominations, religiosity.*

Важливим чинником для еволюції вітчизняної феміністичної теологічної думки послуговував стрімкий розвиток релігійного життя в

незалежній Україні, різноманітні традиційні та нетрадиційні конфесії на її території, віровчення та обряди різних релігійних течій тощо [6].

Значний внесок у дослідження ідеології фемінізму на західноукраїнських землях зробила Рибак О. З. в монографії: «Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст». Авторка зосереджується на генезі консервативної феміністичної ідеології на теренах України, яка мала загальноновживану назву «християнська» (соціально-християнська), беручи початок у релігійній філософії, на теологічній візії жінки [3].

У 1980-х роках гендерна теологія окреслилася в самостійний напрямок релігієзнавства, підіймаючи антропологічні, суспільні, богословські проблеми у фокусі феміністичної ідеології [11].

Висвітлення феміністичного впливу у вітчизняній академічній царині, можна побачити в роботі Оксани Кісь, де окреслюється процес виникнення жіночих гендерних студій (1991–1994) [10].

Проблематику поліконфесійної держави і питання міжконфесійних взаємин України проаналізовані в захищеній в Запоріжжі у 2000 році кандидатській дисертації Волової Л.О. “Діалектика традицій і новаторства у розвитку міжкофесійних відносин на етапі становлення суверенної України” [2].

Також вагомий внесок в аналіз міжконфесійного діалогу робить дослідження Світояра «Жінка в Біблії» [4].

Серед сучасних вітчизняних дослідниць, чиї погляди є вкрай важливими для даного дослідження, необхідно приділити особливу увагу Н. Чухим[9], В. Суковатій[5], Л. Филипович [7] , О. Бучми [1]. У працях цих науковців не тільки здійснено фундаментальне дослідження ролі особистості в історико-філософському плані, а й запропоновано аналіз гендерного вектору в релігіях світу. Найбільш важливі праці: «Візія жінки у західній філософській традиції (від античності до модерну)» Н. Чухим та «Гендер і релігія» В. Суковатої. Відтак, у полі релігієзнавства Н. Чухим – одна з засновників гендерної теорії в Україні – розпочинає дослідження гендерного впливу з погляду історико-філософського підходу та зазначає, що: «гендер є результатом постмодерністського парадигмального зсуву». Вагомий внесок у дослідженні феміністичної думки в протестантизмі зробила І. Старовойт, яка у своїй дисертації «Трансформація статусу та ролі жінки в релігійному контексті: «стать» і «гендер» у фокусі протестантизму» висвітлила погляди протестантських деномінацій щодо місця жінки в церковній літургії та соціальному служінні [6].

Набирає активного руху так званий «академічний фемінізм», який робить ставку на викладацький склад ЗВО, створюються гендерні кафедри і лабораторії, проводяться наукові конференції за сприянням закордонних фондів.

Чисельні наукові праці щодо феміністичної теології, а також заходи присвячені фемінній проблематиці в релігійному дискурсі, відбуваються на базі Українського католицького університету. «Європейське товариство жінок-дослідниць богослов'я» проводить щороку міжнародні наукові конференції з релігієзнавства феміністичного спрямування, які збирають учасниць з Хорватії, Латвії, Литви, Росії, Нідерландів, Словенії, Польщі, Швейцарії, Греції, Німеччини, Румунії, Чехії. Засновником заходів є лекторій Союзу українок Америки з жіночих студій та філософсько-богословський факультет Українського католицького університету (УКУ), у стінах якого проходять конференції [11].

Релігійні громади стурбовані, що під феміністичними заходами з прав жінок в Україні активно впроваджується ЛГБТ-ідеологія, і констатують їх негативний вплив на духовно-моральні цінності українців, що призводить до девальвації різних сфер соціального життя. Представники різних конфесій об'єднуються для напрацювання чітких кроків мінімізації наслідків радикальної феміністичної політики для релігійного життя України. У вітчизняному церковному середовищі, критичне ставлення щодо гендерного питання у християнському дискурсі. Законодавчі ініціативи, які стосуються прав сексуальних меншин, статусу чоловіка і жінки, питання належності до певної статі викликають значний резонанс у сучасному суспільстві. Ці процеси торкнулися й України. Проекти законів, запропоновані Європою, які стосуються визнання прав ЛГБТ-спільнот, викликають негативне ставлення Всеукраїнської Ради Церков. До них належить, зокрема, Стамбульська конвенція [6].

Глави українських протестантських церков зазначають: «переконані, що не можна ратифікувати Стамбульську конвенцію через наявні маніпуляції поняттям «гендер» та його нове визначення, яке суперечить законодавству України. Йдеться про запровадження Стамбульською конвенцією суперечливого поняття «гендер», яке виходить за межі загальноприйнятого в Україні поняття «стать» та викривляє розуміння гендерної рівності, як рівності прав жінок і чоловіків, а також і сам зміст гендерної політики Української держави», – наголошують у Раді [12].

Гостру полеміку у феміністичній теології викликає болюче для українського суспільства питання абортів. Як зазначає С. Филипчук: «у суспільно-релігійному медіа-просторі особливим сегментом є гендерний дискурс, вужчим вектором якого є захист ненародженого життя, який із боку християнських конфесій розвивають очільники конфесій, активісти-християни, що працюють через громадські організації та церковні структури.» [8].

Також, актуальне і дискусійне питання для представників різних конфесій – це проблема жіночої ординації і священства. Жіноче пасторство концентрується переважно на території Західної України, особливо на

Закарпатті, і перестає бути винятковим для вітчизняної релігійної практики.

З огляду на активність феміністичних організацій в Україні і зростаючу увагу більшості релігійних спільнот до них, а також швидку динаміку росту жіночих церковних інституцій, можемо зазначити, що питання вітчизняного аспекту феміністичної теології потребує ретельного дослідження.

Використані джерела та література:

1. Бучма О.В. Особа в системі релігійних відносин [Текст]: дис. канд. філос. наук: 09.00.11. Ін-т філософії. Київ, 1997. 158 с.
2. Волова Л.О. Дialeктика традицій і новаторства у розвитку міжкофесійних відносин на етапі становлення суверенної України: автореферат на здобуття наукового ступеня к.філос.н. Запоріжжя, 2000. 20 с.
3. Рибак О.З. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Львів, 2006.
4. Світояр, проповідник. Жінка в Біблії. Київ: б/в, 1999. 35 с.
5. Суковатая В.А. Женщина в религиозной истории и феминистская теология. Женщины в истории : возможность быть увиденными: сб. науч. ст. Вып. 2 / гл. ред. И.Р. Чикалова. Мн., 2002. С. 33–53.
6. Старовойт І.М. Трансформація статусу та ролі жінки в релігійному контексті: «стать» і «гендер» у фокусі протестантизму. Київ, 2021.
7. Филипович Л.О. Нові релігійні течії в дослідженнях українських вчених. Київ: Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. 2006. С. 190–191.
8. Филипчук С.В. Протиабортна позиція християнських конфесій сучасної України як вектор гендерного дискурсу. *Гілея*. Київ, 2019. №145. С. 160–164.
9. Чухим Н.Д. Проблематика статі: виникнення та генеза. *Основи теорії гендеру*: навчальний посібник. Київ, 2004. С. 30–78.
10. Фемінізм в Україні: кроки назустріч собі. *НАН України*. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=4991>
11. Феміністки від теології: про конференцію «Жінки в час конфліктів: екуменічна діяльність задля миру і справедливості». *Гендер в деталях*. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/retsenzii/feministki-vid-teologii-pro-konferentsiyu-zhinki-v-chas-konfliktiv-ekumenichna-diyalnist-zadlya-miru-i-spravedlivosti-134760.htm>
12. Глави евангельських церков заявили про ризики ратифікації Стамбульської конвенції. *Світогляд*. URL: <https://svitogliad.com/news/glavy-yevangelsskyh-czerkov-zayavyly-pro-ryzyky-ratyfikacziyi-stambulskoyi-konvencziyi/?fbclid=IwAR2-TUIFcPAQCWJILTQdnc-zCVAQgROdO1G4bSru9imr53OdHo4LX-EtBo>

О.В. Коханевич

здобувач наукового ступеня кандидата філософських наук
Волинський національний університет імені Лесі Українки

НОВИЙ КОМУНІКАТИВНИЙ ХАРАКТЕР ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОГО ТЕЛЕБАЧЕННЯ: ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У роботі здійснено філософсько-культурологічний аналіз нових комунікативних можливостей сучасного телебачення, його тактильно-інтерактивного характеру взаємодії з глядачем. Зазначається, що новий етап у його розвитку пов'язаний з переходом від класичної лінійної до нелінійної моделі представлення інформації. Крім того, стверджується, що його інтеграція з мобільними пристроями та Всесвітньою мережею зумовлює необхідність переосмислення самого поняття «телебачення».

Ключові слова: телебачення, медіа, комунікація, телеекран, мобільні технології.

The New Communicative Nature of the Functioning of Modern Television: Philosophical and Culturological Analysis

The work carries out a philosophical and cultural analysis of the new communicative possibilities of modern television, its tactile-interactive nature of interaction with the viewer. It is noted that a new stage in its development is associated with the transition from the classical linear to non-linear model of information presentation. In addition, it is argued that integration with mobile devices and the World Wide Web predetermines the need to rethink the very concept of "television".

Key words: television, media, communication, TV screen, mobile technologies.

Останні роки позначені істотними змінами функціонування сучасного телебачення. Можливість використання у його роботі мережевих сервісів та мобільних платформ призвело до суттєвого розширення змісту телевізійної комунікації. Традиційна форма телебачення як послідовність програм у рамках сітки мовлення доповнилась нелінійною та багатоекранною практикою споживання медіа-контенту. У сучасній медіакulturі телебачення функціонує не лише як класичний засіб масової комунікації, а й інтерактивний мультиплатформний простір, основним принципом роботи якого є «відео на вимогу». Актуальність дослідження полягає в тому, що наявність нових форм телевізійної комунікації передбачає зовсім інший тип взаємодії глядача з екраном, нову комунікативну поведінку в нього, які сьогодні потребують свого філософсько-культурологічного аналізу.

Початок ХХІ ст. ознаменований значним розширенням функціональних та технічних характеристик телебачення, ускладненням його внутрішньої будови, а також персоналізацією телеперегляду глядача; орієнтацією телебачення не масову аудиторію, а на певні її групи. Важливість цих змін полягала в тому, що відтепер це давало змогу кожному з глядачів формувати власну програму перегляду, обирати

зручний для себе формат телеперегляду (як в прямому ефірі, так і за запитом). Із цього приводу американський учений А. Мітра зауважує, що: «Потокові сервіси та мобільні платформи значно збагатили способи взаємодії людей з екранами, урізноманітнили комунікативну поведінку і медіа-споживання вибором змісту, форм і способів телеперегляду, запропонували аудиторії нові розповіді з виразною характеристикою інтерактивності, якої не вистачало традиційному оповіданню» [1]. У рамках порівняння відразу зазначимо, що класична модель телебачення передбачала визначення виробником контенту і графіку його трансляції у ефірі, а також неможливість глядачем самостійно обирати як час, так і сам контент. Натомість сьогодні він отримав можливість переглядати кіно, серіали і телепрограми без прив'язки до сітки мовлення. Крім того, багато медіаплеєрів потокової передачі каналів у прямому ефірі навіть володіють функцією «Live Restart», що дозволяє йому повертати трансляцію програм на їх початок. У сучасній медіакультурі телебачення для зручного перегляду глядача пропонує не лише такі формати, як: «Catch-Up TV» (телебачення «слідом за ефіром»), «Time Shifted TV» («телебачення, зміщене у часі») та ін., але й за допомоги інтегрованого електронного програмного гідів (EPG) або його додатку здійснює візуалізацію програм, що в цей час транслюється на всіх каналах.

Необхідно також зазначити, що додатково вбудовані можливості мобільних та мережових технологій на телевізорі сьогодні істотно переорієнтовують характер взаємодії глядача з телевізійним екраном – з екрану образів він перетворюється на екран дотиків; доповнює візуальний характер свого функціонування ще й тактильним. Сучасний телевізійний екран – це не екран пасивного спостереження образів, а місце взаємодії між оповіданням і глядачем, напрям якої задається лише одним дотиком. А. Мітра стверджує, що за допомогою «портативних цифрових пристроїв, підключених до Інтернету, сьогодні він має можливість викликати програми де завгодно і коли завгодно. Оповідання можуть бути отримані з безлічі джерел. Він не обмежений традиційними телеканалами як постачальниками оповідань. Зростаюче оцифрування відео (і аудіо) дозволяє йому отримувати наративи з джерел, які ніколи не вважалися їх виробниками; використовувати оповідання, написані окремими укладачами, які раніше не існували в медіа-просторі» [1]. Таким чином, існування для сучасного глядача безлічі можливостей інформування, з різних альтернативних джерел та здійснення на їх основі порівняння думок, сьогодні істотно зменшує роль маніпулятивної функції, яка була властива мовленнєвому етапу розвитку телебачення.

Крім того, варто зазначити, що під дією усіх цих тенденцій поступово відбувається зміна самого поняття «телебачення». Так, російська дослідниця І. Полуєхлетова стверджує, що на початковій стадії свого розвитку останнє «<...> існувало як послідовність трансляцій

телепередач і фільмів відповідно до особливого розкладу – програми телепередач. Їх перегляд був можливий лише безпосередньо в момент трансляції та тільки на одному, спеціальному, призначеному для користувача пристрої – телевізорі. Лінійність телепередач – прив'язка як самого контенту, так і його сприйняття до чіткого розкладу трансляції, а також нероздільність телеперегляду від телеекрану – утворювала сутність телевізійної комунікації. Прив'язка до екрану навіть закріпилася в мові – в період зародження телебачення виник вираз «дивитися телевізор» [2], який в умовах сучасної цифровізації набуває дещо іншого значення. Сьогодні під цим терміном все менше розуміють «матеріальну річ і розклад» (Л. Спігель) [цитуються за: 3], а все більше практику телевізійного споживання.

На думку російського дослідника В. Лівшица, у сучасній медіакультурі «мовне ТБ закінчується і з'являється багатопрограмне мультиплатформне комунікативне інтерактивне телебачення» [4]. Підтвердженням цих слів є те, що сьогодні за допомоги пристроїв синхронізації, технологій мультіскріну та мультіуму можна дивитися оповідання на одному екрані, а продовжувати зовсім на іншому. Крім того, багато телевізійних каналів та веб-сервісів володіють функціями тематизації, каталогізації та архівації контенту, які дозволяють сучасному глядачу переглядати навіть ті програм, які давно зникли з телевізійного екрану. Російська дослідниця О. Вартанова зазначає, що у функціонуванні сучасного телебачення можна спостерігати перехід «від концепції «мовника» як потоку програм до концепції «видавця», в якій окремий продукт (телевізійний сюжет, телепрограма, кінопрограма) попередньо розміщений у мережі і очікує свого глядача. Масові глядачі традиційних каналів стають глядачами окремих програм – індивідуалізованими і активними користувачами, які здійснюється свій вибір програми не на основі пропозиції мовника, а власного рішення чи рекомендації» [5]. Варто зауважити, що хоча більшість з цих сервісів і відрізняються кращим контентним наповненням, усім здебільшого мають платний характер.

Таким чином, у сучасній медіакультурі портативні та мережеві технології доповнили традиційну форму телебачення нелінійною та багатоекранною практикою споживання медіа-контенту; своєю дією скасували класичну нероздільність телеперегляду від телеекрану, прив'язку контенту і його сприйняття до чіткого розкладу трансляції; урізноманітнили комунікативну поведінку і медіа-споживання глядача вибором змісту, форм і способів телеперегляду.

Використані джерела та література:

1. Mitra A. Television as a Surveillance Tool. *The Future of Television – Convergence of Content and Technology*. March 13, 2019. URL: <https://www.intechopen.com/books/the-future-of-television-convergence-of-content-and-technology/television-as-a-surveillance-tool> (Last accessed: 21.06.2021).

2. Полуэхтова И. А. Телепросмотр еще жив. *Искусство кино*. 2014. № 4. С. 112–119.
URL: <http://old.kinoart.ru/archive/2014/04/teleprosmotr-eshche-zhiv>.
3. Wilson M. How TVs have changed through the decades. *Insider*. Jan 17, 2020. URL: <https://www.insider.com/the-evolution-of-tvs-through-the-decades> (Last accessed: 25.06.2021).
4. Лившиц В. Эпоха вещательного ТВ закончилась. *Кабельщик*. URL: <https://www.cableman.ru/article/vlivshits-epokha-veshchatelnogo-tv-zakonchilas>
5. Вартанова Е.Л. Цифровое телевидение и трансформация медиасистем. О необходимости междисциплинарных подходов к изучению современного ТВ. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика*. 2011. № 4.
URL: <https://vestnik.journ.msu.ru/books/2011/4/tsifrovoe-televidenie-i-transformatsiya-mediasistem-o-neobkhodimosti-mezhdistsiplinarnykh-podkhodov/>

Р.В. Мироненко

аспірант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЗШИРЕНА МЕТАФІЗИКА ТА СУЧАСНА АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ

Метафізика як наука про те, що існує, веде свій відлік вже від Аристотеля. Але я поставив собі питання, як бути з тими «об'єктами», які зустрічаються тільки в оповіданнях, міфах або як бути з вмістом наших фантазій? Адже вони теж мають якусь свою ступінь «існування». Тому в моїй доповіді йтиметься про розширену метафізику одного з австрійських філософів і наших земляків зі Львова - Алексіуса Майнонга.

Ключові слова: метафізика, Майнонг, існування, аналітична філософія.

Advanced Metaphysics and Modern Analytical Philosophy of Consciousness

Metaphysics, a science of what exists, dates back to Aristotle. But I asked myself how to deal with those "objects" that are found only in stories, myths or how to deal with the content of our fantasies? After all, they also have some degree of "existence." Therefore, in my report, we will talk about the extended metaphysics of one of the Austrian philosophers and our compatriots from Lviv - Alexius Meinong.

Key words: metaphysics, Minong, existence, analytical philosophy.

Метафізика – філософське вчення про надчуттєві принципи та першооснови буття. У німецькій «шкільній» метафізиці предмет визначається за Аристотелем: суще, стани сущого і види сущого; суб'єкт розглядається як: суб'єкт пізнання, граматичний суб'єкт, предмет дослідження [1, с. 372].

З класичного визначення метафізики слідує те, що вона займається лише предметами, які реально існують. Але зараз піде мова про теорію не сильно відомого в наших краях філософа, послідовника (до певного моменту) Brentano, – Алексіуса Майнонга. Він цікавий тим, що, найімовірніше, один з перших, хто зайнявся в структурному плані

«небуттям» і спробував з ним працювати. Якщо його «колега» Фреге просто викидав зі свого світу об'єкти, які не мали буття, то Алексіус їх зберігав і навіть класифікував.

Алексіус Майнонг – австрійський філософ і психолог, який розробляв власну онтологію — «теорію предметів» (Gegenstandstheorie), власну теорію цінностей, а також займався питаннями теорії розуму.

Що існує за Майнонгом?

Він визначає об'єкт як те, що виходить з акту схоплювання [Erfassen], і характеризує головні класи об'єктів з головних класів схоплених переживань. У його класифікації їх всього 4 [2]:

- Представлення;
- Мислення;
- Почуття;
- Бажання.

Кожному з цих переживань відповідають 4 види предметів:

- об'єкти;
- об'єктиви;
- дігнатативи;
- дезідеративи.

Предмети же він ділить на ті, які мають існування [Existenz], і які мають наявність [Bestand]. Наприклад, у різниці між червоним і зеленим засумнівається не можна, але вона не існує [Existenz], а є в наявності [Besteht].

Тут треба зауважити, що до об'єктів він також зараховує внутрішні переживання і, хоча вони не можуть бути представлені, але доступні нашому схоплюванню завдяки самопрезентації або за допомогою уявлення чи фантазії. У сучасній аналітичній філософії «наявність» можна розуміти як відношення.

До однієї з головних характеристик предметів потрібно зарахувати «квазібуття» (Quasisein), «поза-буття» (Außersein), «буття-таким» (Sosein) - властивість, яка якраз дозволяє постати їм перед нашою свідомістю і її мають всі предмети без винятку (включно з тими, які не мають буття).

Розподіл предметів відбувається ще за одним із принципів – повнота: вони можуть бути повні або неповні. Повний предмет має нескінченно багато визначень / властивостей, хоча найчастіше ми схоплюємо не повний предмет.

Теорія об'єктів Майнонга була одним з впливових факторів у дебатах між Готлібом Фреге і Бертраном Расселом, з одного боку, та Алексіусом з іншого, що призвело до створення аналітичної філософії та сучасної філософії свідомості.

Пізніше «джунглі Майнонга» (сучасна назва його теорії існування) були врятовані семантикою можливих світів модальних реалістів. Ось, наприклад, Яако Хінтікка у своїй праці «The Logic of Epistemology and the

Epistemology of Logic» писав таке: «Якщо ви запитаете: «Де неіснуючі об'єкти?», відповідь буде: «Кожен у своєму можливому світі». Єдиною проблемою з цієї горезвісної чаші, джунглів Майнонга, є те, що вони не були зональні, побудовані і розділені на керовану окремість, більш відому як можливі світи» [3, с. 145].

Чи можливо розвинути ідеї Алексіуса Майнонга у XXI столітті?

Можна стверджувально відповісти на це питання, але кілька пунктів, які потрібно проробити, щоб осучаснити напрацювання цього автора:

- Актуалізація термінів;
- Ґрунтовне знання сучасних психологічних досліджень;
- Знання останніх розробок в галузі логіки (модальні логіки);
- Розуміння стану міждисциплінарного напрямку «теорії свідомості» і «філософії свідомості».

Все це дозволить актуалізувати теорію Майнонга і вдихнути у неї нове життя.

Використані джерела та література:

1. Шинкарук В.І. (гол. редкол.). Філософський енциклопедичний словник. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 750 с.
2. Marek, Johann, "Alexius Meinong", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/meinong/>
3. Hintikka J. The Logic of Epistemology and the Epistemology of Logic. 1989, 245 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=AOujmpQNGUsC&oi=fnd&pg=PR9&dq#v=onepage&q&f=false>.

Н.І. Павлик

аспірантка

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

КОНЦЕПЦІЯ «ЗВІЛЬНЕННЯ ЗА ЖИТТЯ» У ДЖАЙНІЗМІ (НА ПРИКЛАДІ ФІЛОСОФСЬКОГО ДОРОБКУ ГЕМАЧАНДРИ)

Тези присвячені аналізу концепції звільнення за життя в джайнізмі. Ідею звільнення розглянуто в ширшому контексті джайнського вчення про йогу і карми, що є важливими складовими сотеріологічної системи. Особливу увагу звернено на аналіз філософії Гемачандри та дослідження місця, яке посідає звільнення в його засадничому для джайнізму трактаті «Йогашастра». З'ясовано, що досягнення стану кеваліна передбачає зміну онтологічного та епістемологічного статусу людини.

Ключові слова: Гемачандра, джайнізм, звільнення за життя, йога, Йогашастра, карми, кевалін, мокиша, сотеріологія.

The Concept of "Liberation While Still Alive" in Jainism (Hemacandra's Philosophy Case Study)

The paper analyses the concept of liberation while still alive in Jainism. The idea of liberation is examined in a broader context of the Jain doctrine of yoga and karma that are important components of the soteriological system. The paper explores Hemacandra's philosophy and the importance given to the liberation in his fundamental for Jainism treatise "Yogaśāstra". It is determined that achieving the state of kevalin presupposes a change in the ontological and epistemological status of human.

Key words: Hemacandra, Jainism, karma, kevalin, liberation while still alive, mokṣa, soteriology, yoga, Yogaśāstra.

Фундаментальність ідеї звільнення (*mokṣa*, *kaivalya*, *nirvana*) та її засадничий вплив на філософсько-релігійну традицію джайнізму важко переоцінити. Традиційно джайни розглядали звільнення як свободу від численних карм і вихід за межі сансари. Тобто це процес відходу від матеріального, очищення від кармічної речовини, а, отже, досягнення досконалого бачення (*kevala-darśana*) і досконалого знання (*kevala-jñāna*). Важливо, що джайнська нірвана не означає забуття індивіда та його якостей, не є розчиненням індивідуального в універсальному [1, с. 54]. Душі є нествореними та вічними, їхня кількість безкінечна, а звільнені дживи вічно перебувають у *siddhaśīlā*, що є останнім і найдосконалішим прихистком у джайнській космології.

Щоб повніше зрозуміти джайнське вчення про звільнення, передусім необхідно зупинитись більш детально на концепції карм, яка є невід'ємною передумовою всіх сотеріологічних уявлень. У джайнізмі карми – це мікроскопічні частинки фізичної речовини. Примітно, що хоча вчення про карму визнають практично всі індійські філософсько-релігійні системи, у джайнізмі вони є реальними і матеріальними. Вважають, що їх неможливо пізнати через органи чуття звичайної людини через маленький розмір. Наразі існують дослідження, які доводять відповідність джайнських уявлень про карми сучасним відкриттям у царині фізики [2, с. 64]. Карми продукуються кожної миті разом із діяльністю розуму, мови та тіла і зв'язуються з душею. Це означає, що будь-яка діяльність є причиною припливу карм (*āsrava*), а карми є причиною зв'язаності дживи. Осягнувши таку залежність, йогін має позбутись впливу карм (*samvara*) задля досягнення звільнення.

Утверджуючи сотеріологічну природу йоги, Гемачандра, видатний джайнський філософ 12 ст., ототожнює повне звільнення з чотирнадцятим щаблем духовного розвитку душі (*guṇasthāna*). Зокрема «Йогашаstra», один із найбільш засадничих трактатів джайнізму традиції шветамбара, стверджує, що цей стан передбачає відсутність фізичного, світлового і кармічного тіл, які є головними причинами перевтілення душі, котра досягає «верхівки всесвіту» (*siddhaśīlā*) (XI.57-61). Гемачандра визначає звільнення як «щастя, яке не має ані початку, ані кінця, є непорівнюваним,

вільним від вад, природним; воно приносить радість абсолютного знання і бачення» (XI.61). Варто зазначити, що філософ, продовжуючи шветамбарську традицію, визнає можливість звільнення також і для мирян, і для жінок (XI.13), що стало одним із головних суперечливих моментів у розколі з дигамбарами.

Гемачандра пропонує оригінальну ідею про чотири стани розуму: розкиданий (*vikṣipta*), частково контрольований (*yātāyāta*), зібраний (*śliṣṭa*) і повністю занурений (*salīna*) (XII.2). Під керівництвом гуру шляхом практики (*abhyāsa*) йогін досягає специфічного стану спокою як самоосягнена душа (*jīva*) і розкрита реальність (*tattva*). Можна стверджувати, що попередньою метою сотеріологічного шляху, представленого у «Йогашастрі», є стан «нерозуму / поза розумом» (*unmanībhāva*, *amanaska*, *amanaskatā*, *vimanaska*). Йдеться про йогічний стан, який неможливо повністю досягнути в поняттях, піддати доктринальному або логіко-дискурсивному аналізу. Він настає, коли йогін вже не обмежує діяльність розуму свідомо, адже він припинив помилкові уявлення про об'єкт (*pranaṣṭaviṣayaabhrama*) і досягнув власну тотожність із найвищою реальністю. Цікаво, що семантично ця теза перегукується із найбільш раннім відомим визначенням йоги з «Катха-упанішади», що було згодом запозичено Патанджалі і наразі відомо як «*cittavṛttinirodhaḥ*» («Йога-сутра», I.2), коли йдеться про стримування діяльності свідомості. Поняття, які використовує Гемачандра для позначення стану нерозуму, а саме – *unmanībhāva*, *amanaska*, *amanaskatā*, *vimanaska* – не трапляються у попередніх джайнських текстах. Ймовірно, вони були запозичені з тантризму [3, с. 221-222]. Таким чином, «Йогашастра» закликає шукати звільнення не у зовнішньому світі, а передусім досягнути свою внутрішню велич та незалежність.

Очевидно, що будь-яка сотеріологічна практика пов'язана зі смертю у світі профанному задля відродження у світі сакральному. Тобто відбувається зміна онтологічного та епістемологічного статусу людини. Саме тому в «Йогашастрі» акцентовано увагу на підготовці до смерті та вмінні визначати її час. Це пов'язано також і з тим, що в середньовічному джайнізмі момент смерті мав бути контрольованим з боку йогіна, наприклад, під час практики саллекхани (*samlekhana*) – ритуального голодування до фізичної смерті, після чого настає звільнення («Йогашастра», III.148-155) [4, с. 166-172]. Така «підготовка» до переходу в інший стан буття є характерною для багатьох індійських традицій, зокрема індуїзму, а також різних неортодоксальних практик [5, с. 177-178]. Гемачандра детально оповідає, як за допомогою пранаями, або контролю дихання, можна визначити час власної смерті (V.70-117). Він став одним з перших філософів, хто здійснив систематичний виклад цього процесу [6, с. 77-79].

Однак досягнення стану усевидця (*kevalin*) не є рівнозначним смерті. У шветамбарській традиції кевалін зовні функціонує як звичайна людина, проте він не відчуває впливу протилежностей, йому невідомі ані страждання, ані задоволення. Його стан відповідає поняттю «звільненого за життя» (*jīvanmukta*), відомому з санх'ї, йоги, веданти та інших індійських філософських систем [7, с. 474]. Водночас існує переконання, що джайни не визнають поняття дживанмукті, адже згідно з їхнім вченням, душа має бути роз'єднана з усіма видами карм, включно з тими, що визначають вік. А без останніх тіло не може існувати. Попри це, уявлення про кеваліна є необхідною умовою існування духовних вчителів [8, с. 44]. Важливо, що душа може одержувати користь від вчителів та священних писань, однак лише вона сама є відповідальною за власне звільнення. Дехто з дослідників вважає, що джайнізм був першою філософською системою, яка чітко сформулювала ідею звільнення за життя. Хоча ця позиція є дискусійною, вона говорить про формування саме в межах джайнізму концепції, яка стала засадничою для більшості філософсько-релігійних традицій Індії.

Згідно з «Йогашастрою», досягнення стану кеваліна можливе за умови, коли йогін націлений поширювати дгарму та скеровувати інших на сотеріологічний шлях (XI.24-30, 48, 57-61). Це стан повної неактивності на чотирнадцятому щаблі гунастхани (*ayogi-kevalin*). Підсумовуючи, Гемачандра проголошує: «...звільнення – це кошовність знання реальності, яка дуже рідко стає досягнутою» (IV.109).

Отже, варто наголосити, що концепція «звільнення за життя» посідає вагомe місце в сотеріологічному дискурсі джайнської йогічної практики, яка представлена у «Йогашастрі». Гемачандра ототожнює мокшу з чотирнадцятим щаблем духовного розвитку душі. Це стан неактивності і «нерозуму», який неможливо повністю осягнути в поняттях або піддати логіко-дискурсивному аналізу. Зокрема йогін припиняє свідомо обмежувати діяльність розуму, адже зникають усі помилкові уявлення про об'єкт через осягнення істинної природи «Я». Звільнена людина, яка володіє всезнанням у стані кеваліна, змінює свій онтологічний та епістемологічний статус, адже вмирає для світу профанного, щоб відродитись у світі сакральному. Підготовка до смерті, зокрема внаслідок ритуальної саллекхани, відіграє важливу роль на сотеріологічному шляху. Йогін стає звільненим за життя, якщо його метою є поширення дгарми серед інших людей, тобто набуття статусу духовного вчителя.

Використані джерела та література:

1. Jain J. P. Religion and Culture of the Jains. New Delhi: Bharatiya Jnanpith, 2006. 234 p.
2. Shah N. Jainism: The World of Conquerors. Delhi: MBP, 2004. Vol. 2. 322 p.
3. Gonda J. Medieval Religious Literature in Sanskrit (A History of Indian Literature). Wiesbaden: Harrassowitz, 1977. Vol. 2, № 1. 316 p.

4. Williams R. *Jaina Yoga: A Survey of the Medieval Śrāvakācāras*. 296 p.
5. Granoff Ph. *Worship as Commemoration: Pilgrimage, Death and Dying in Medieval Jainism. Bulletin D'Études Indiennes*. Paris: Association Française pour les Études Indiennes, 1992. Vol. 10. P. 181-202.
6. Pingree D. *Jyotiḥśāstra. Astral and Mathematical Literature. A History of Indian literature / Ed. by J. Gonda. Wiesbaden: Harrassowitz, 1981. Vol. 6, № 4. P. 77-79.*
7. Balcerowicz P. *Historia klasycznej filozofii indyjskiej: szkoły niebramińskie – adźiwikizm, dźinizm*. Warszawa: Dialog, 2016. 692 s.
8. Lad A. K. *A Comparative Study of the Concept of Liberation in Indian Philosophy*. Burhanpur: Girdharlal Keshavdas, 1967. 209 p.
9. Krishna D. *Three Myths about Indian Philosophy. Diogenes*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: SAGE, 1966. Vol. 14, № 55. P. 89-103.

Д.Д. Пучкова
аспірантка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛІБЕРТАРІАНСЬКИЙ ПАТЕРНАЛІЗМ: ТЕОРІЯ «НАДЖУ» ТА ЇЇ НЕДОЛІКИ

Як часто Ваші вчинки можна назвати раціональними? Або ж, наскільки Ви впевнені в тому, що контролюєте свій вибір? Поведінкові економісти Ден Аріелі, Річард Талер та Кас Санстейн пропонують поглянути на людину «homo economicus» з погляду примарної раціональності, вводячи у контекст вибору теорію «наджу» (підштовхування). Автори прагнуть створити механізм покращення життя людей через м'які ненав'язливі впливи, однак при його практичному застосуванні виникають труднощі, які необхідно опрацювати.

Ключові слова: поведінкова економіка, лібертаріанський патерналізм, надж, архітектор вибору.

Libertarian Paternalism: Nudge Theory and Its Limitations

How often can your actions be called rational? Or how confident are you in controlling your choices? Behavioral economists Dan Arieli, Richard Thaler, and Cass Sunstein propose to look at human as "homo economicus" in terms of phantom rationality, introducing the nudge theory in the context of choice. The authors seek to create a mechanism to improve people's lives through mild unobtrusive influences, but in its practical application there are difficulties that need to be resolved.

Key words: behavioral economics, libertarian paternalism, nudge, architect of choice.

Питання раціонального вибору не є новим, однак тривалий час воно розглядалося, виходячи із ідеалістичних підстав, за якими людину визначали через концепт «homo economicus», де вона поставала раціональним індивідом, який постійно прагне до нарощення багатства заради власних інтересів.

Так, багато джерел визначають першовідкривачем цього терміну в XIX столітті Джона Стюарта Мілля, який вперше запропонував дефініцію homo economicus. Для нього це поняття визначалося через економічного

суб'єкта, який неминуче робить те, за допомогою чого він може отримати найбільшу кількість предметів і першої необхідності, і розкоші, при цьому докладаючи якомога менше зусиль. Але у відомого економіста Автономова В.С. у роботі «Людина в дзеркалі економічної теорії» [1] відправною постаттю, яка засвідчила початок формування концепції «людини економічної», є Адам Сміт. Тенденції до абсолютизації раціональної людини в економіці та філософії вбачалися тривалий час на арені традиційного економічного та філософського поприщ, допоки у XX столітті не почала виникати всебічна її критика зі сторони економічних антропологів та неокласичних економістів. Сем Боулз у своїй статті «Homo Economicus and Zoon Politikon: Behavioral Game Theory and Political Behavior» зазначає: «Людські істоти є складними, психологічними істотами, наділеними всілякими мотиваціями, що виходять далеко за межі голого особистого інтересу. Це може бути новиною для економіста, який представляє перед собою одновимірний образ «homo economicus», раціонального агента, який максимізує корисність, значною мірою руханий так званою «невидимою рукою» ринку» [3, с.173].

Поведінкові економісти Ден Аріелі, Річард Талер та Кас Санстейн також нівелювали концепт «homo economicus» з економічного та філософського дискурсу, наділивши людину титулом «гуман». Вони впевнені, що людина рідко чинить раціонально, особливо в таких ситуаціях, де, на противагу раціональному (написанню нудної роботи), її так легко звабити чимось більш цікавим (переглядом фільму). Поміркуймо, що це означає.

Ми прокидаємось вранці і вважаємо, що самостійно ухвалюємо власні рішення. Ми відкриваємо шафу і думаємо, начебто самі вирішуємо, що вдягнути. Ми відкриваємо холодильник і думаємо, начебто самі вирішуємо, що їстимемо. Але насправді це когнітивна ілюзія щодо ухвалення рішень. Людина – не є раціональною істотою, позаяк вплинути на її вибір часто є дуже легким завданням. Розклад продуктів у супермаркеті на рівні очей, їжі у кафетеріях та багато чого іншого – все це впливи, на які ми йдемо підсвідомо. Або як скаже більшість, дозволяємо себе вести, оскільки на деякі вибори в нашому житті нам просто може бути байдуже. Проте що нам робити там, де ми раціонально розуміємо, як краще вчинити, але щось змушує нас вчиняти інакше?

Річард Талер та Кас Санстейн пропонують філософську доктрину лібертаріанського патерналізму та теорію наджу (поштовху). Аби зрозуміти, яким значенням Талер і Санстейн наділяють поняття «надж», необхідним є звернення до словникового визначення слова «nudge» в його традиційному сенсі. Nudge сенсово перекладається як дещо, що: а) торкаючись, обережно та поступово натискають; в) заохочує обережно (когось) щось робити. А іменник «nudge» перекладається як «легкий дотик або поштовх».

Самі Талер і Санстейн визначають «nudge» в такий спосіб: «Поштовх, або надж, – далі ми будемо послуговуватися цими словами, – це будь-який аспект архітектури вибору, який змінює поведінку людей у передбачуваний спосіб, не забороняючи жодних варіантів і жодним чином не змінюючи їхніх економічних стимулів. Поштовхом вважається таке втручання, якого можна легко і дешево уникнути. Наджі – не накази. Поставити фрукти на рівні очей – це поштовх, а забороняти нездорову їжу – не поштовх, а примус» [2, с.16].

Автори демонструють дванадцять золотих наджів, які очевидно зможуть покращити життя більшості людей. Одним із прикладів золотого наджу є сайт «Stickk.com». Інколи дуже важко взяти себе в руки та відмовитися від чогось через те, що людина потребує зовнішнього контролю, аби чинити так, як вона сама розуміє, їй буде краще. Ден Карлан та його колега Ян Айрес створили сайт, що пропонує зобов'язання двох типів: фінансові та не фінансові. Людина, яка хоче вмотивувати себе фінансово, вкладає гроші і погоджується досягнути певної мети до певної дати. Інший варіант – не фінансове зобов'язання, що може бути подано у вигляді моніторингу власної мети за допомогою, наприклад, групового блогу, де кілька людей можуть стежити за тим, чи виконуєте ви дане собі слово. Такі проекти дають змогу людям зробити себе краще за допомогою суспільної підтримки.

Тут філософська доктрина лібертаріанського патерналізму щільно переплітається з концепцією наджу. Оскільки теорія поштовху тягне за собою на перший погляд патерналізм як примус, автори додають до патерналізму лібертаріанську складову, аби посилили свій акцент на вільному виборі. Таким чином: «Лібертаріанський патерналізм є відносно слабким, м'яким і ненав'язливим типом патерналізму, бо вибір не блокується, не приховується і надто не обтяжується» [2, с. 14].

Поєднання лібералізму та патерналізм – це спроба намалювати квадратне коло. Проте їх втеча від явної суперечності проста. Це дійсно не «по-лібертаріанські», кажуть автори, – використовувати силу, щоб змусити кого-небудь діяти для власного блага. Вони не підтримують такої позиції, але залишаються відкритими для підтримки менш вимогливого різноманіття патерналізму. Таким чином, «гумани» можуть бути піддані патерналістським «підштовхуванням», доки ці підштовхування не примушують їх.

Незважаючи на привабливий вигляд, філософська доктрина лібертаріанського патерналізму та теорія «наджу» має суттєві недоліки. Після виходу головної книги «Поштовх» Талера та Санстейна у 2008 році, їх концепцію нищівно критикували. Головна критика відбувається, з одного боку, лібертаріанцями, з іншого – патерналістами, і може бути представлена у такому переліку:

- a. Слизький шлях униз. Коли ми зрозуміємо, що ми більше не потребуємо підштовхувань?
- b. Зловмисні надж-агенти та шкідливі поштовхи. Хто знає, як це – краще? Хто може бути тим архітектором вибору?
- c. Право на помилку. Чи маємо ми право забирати в людини право на помилку?

Ці закиди мають одну і ту саму проблему з прочитанням головних принципів лібертаріанського патерналізму, який лише пропонує, проте не змушує. Людина сама здатна вирішувати, помилятися їй чи ні, керуватися їй поштовхами, або утриматися від них.

Так чи інакше, будь-яка концепція завжди має шанс на доопрацювання. Філософська доктрина лібертаріанського патерналізму зустріла багато критики щодо механізмів її практичного застосування, очевидно в деяких моментах є неопрацьованість теоретико-концептуального та методологічного аспектів, проте сама доктрина та теорія «наджу» можуть стати важливими трансформаторами нашого майбутнього.

Використані джерела та література:

1. Автономов В.С. Человек в зеркале экономической науки. Москва: Наука, 1993. 176 с.
2. Талер Р., Санстейн К. Поштовх: Як допомогти людям зробити правильний вибір / пер. з англ.: О. Захарченко. Київ: Наш формат, 2017. 312 с.
3. Bowles S. Homo Economicus and Zoon Politikon: Behavioral Game Theory and Political Behavior. *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis* / Eds : Robert E. Goodin and Charles Tilly. Oxford: Oxf. Univ. Press, 2016. P. 172–187.

А.П. Пшенична
аспірантка

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

РОЗУМІННЯ СТРУКТУРАЛІЗМУ МИРОСЛАВОМ ПОПОВИЧЕМ

У тезах проаналізовано погляди відомого українського філософа та публічного інтелектуала Мирослава Поповича на політично-національні та культурологічні питання. Звернуто увагу на його розуміння структуралізму.

Ключові слова: Мирослав Попович, структуралізм, філософія, культура.

Understanding of Structuralism by Mirosлав Popovych

The theses analyze the views of the famous Ukrainian philosopher and public intellectual Myroslav Popovych on political, national and cultural issues. Attention is paid to his understanding of structuralism.

Key words: Myroslav Popovych, structuralism, philosophy, culture.

Однією з видатних постатей, які творили в радянський період історії української філософії, був Мирослав Володимирович Попович – один з засновників та активних учасників Народного руху України (пізніше перетворився з громадсько-політичної організації «Народний рух України за перебудову» на політичну партію «НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ»), учасник ініціативної групи «Першого грудня»; кавалер багатьох державних, громадських та іноземних відзнак: кавалер ордена Почесного легіону 2005 р., кавалер ордена Ярослава Мудрого 2005 р. тощо.

Щодо постаті Мирослава Поповича як філософа, є запитання: до якого напрямку філософії належав філософ? До цього питання звертався і сам дослідник, а також його оточення, колеги, однак воно так і залишається відкритим. Мирослава Володимировича найчастіше розглядають як логіка-методолога і філософа науки, проте важко однозначно твердити, був це основний напрям його діяльності чи це була лише офіційна спеціалізація, адже корпус його праць зовсім не зводився лише до того, що ми зараз називаємо спеціальністю «логіка та методологія» у філософії.

Якщо у 1960-х рр. в працях філософа можна простежити звернення не лише до логіко-методологічної тематики, а й до історико-філософської, суспільно-політичної теми та лінгвістики, то з 1970-х – 1980-х бачимо звернення до історико-філософської, культурної тематики, філософії мови та лінгвістики, а в 1990-х – його роботи вирізняються спрямованістю на політично-національні та культурологічні питання.

До визначних праць 2000-х років відносять «Червоне століття» (2005 р.) – книгу, яка стала одним з філософських бестселерів. Сам філософ говорив, що ця праця була результатом багаторічної підготовки, яка узагальнила в собі погляди мало не з ранніх (шкільних) років. «Я можу тепер собі дозволити поглянути на ХХ століття з позицій істини, добра, краси, оскільки я, по-перше, вже не такий молодий, щоб боятися цих речей, а, по-друге, тому що все ж таки це близько до мого фаху» [1].

Попович у діалогах з українськими та закордонними колегами висував різні варіанти основного напрямку своєї діяльності, зокрема, як «*конструктивний позитивізм*», який сам Попович розглядає не стільки, як певний напрям або течію у філософії, скільки як певний світогляд особистості.

Сам дослідник часто зазначав, що хоча питання його власної ідентифікації залишається для нього відкритим і він часто повертається до цього питання, однак він прихильник того наукового підходу, який би об'єднував у собі всі сфери наукового знання, таким він вважав структуралізм, наполягаючи при цьому не на філософській течії структуралізму, а на математичному та лінгвістичному структуралізмі, які в подальшому знайшли своє відображення у фізиці, хімії, біології тощо.

Звернення М. Поповича до структуралізму було дійсно його власною спробою узагальнити та систематизувати власні погляди та знання. У визначенні «структуралізму» для Мирослава Поповича провідну роль відігравали особисті погляди з точки зору не лише гуманітарної науки, а й природничо-технічних галузей, отже тут варто говорити про необхідність розрізнення інтерпретації поняття «структуралізму», яким він постає у філософа, та загального історико-філософського визначення. Вчений у своїх працях здійснив спробу узагальнення такого визначення через поєднання історико-філософських, логіко-методологічних, лінгвістичних та етнологічних праць.

Використані джерела та література:

1. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 888 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-505-123-7/966-505-123-7.pdf>.

СЕКЦІЯ ПРАВА

В.О. Демиденко

к.ю.н., доцент

Національна академія внутрішніх справ

МОДЕРНІЗАЦІЯ ОСНОВНОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

У доповіді розкривається фундаментальне значення принципу верховенства права для модернізації Конституції України в сучасних умовах. Звертається увага на висвітлення принципу верховенства права в юридичних позиціях Конституційного Суду України. Також розкривається інтерпретація принципу верховенства права в доктринальних джерелах. Визначено напрями для подальшого удосконалення Конституції України з врахуванням принципу верховенства права.

Ключові слова: верховенство права, Конституція, Основний Закон, конституційна реформа.

Modernization of the Basic Law of Ukraine through the Prism of the Rule of Law

The report reveals the fundamental importance of the principle of the rule of law for the modernization of the Constitution of Ukraine in modern conditions. Attention is paid to the coverage of the principle of the rule of law in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine. The interpretation of the principle of the rule of law in doctrinal sources is also revealed. Directions for further improvement of the Constitution of Ukraine have been identified, taking into account the principle of the rule of law.

Key words: rule of law, Constitution, Basic Law, constitutional reform.

Конституція України (ст. 8) закріплює положення, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Разом з тим, ч. 2 ст. 8 Основного закону України встановлює, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

З огляду на наведені конституційні норми, постає питання матеріалізації принципу верховенства права та його співвідношення з принципом верховенства Конституції. При цьому, варто зауважити, що особливої актуальності вказана проблематика набуває, зважаючи на чинну редакцію ст. 129 Конституції України, яка зазнала змін відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII.

Зокрема, нині ч. 1 ст. 129 Конституції України встановлює, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Разом з тим, ч. 1 ст. 129 Конституції України в базовій редакції від 28 червня 1996 року закріплювала, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону. Тобто, судді при здійсненні

правосуддя є незалежними і підкоряються лише закону, що в тому числі включає і Основний Закон держави.

Свою чергою, Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 зазначив, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо.

Окрім того, Конституційний Суд України в рішенні від 25 січня 2012 року за № 3-рп/2012 встановив, що конституційні принципи правової держави та верховенства права, а також визнання найвищої юридичної сили Конституції України, норми якої є нормами прямої дії (статті 1, 8 Основного Закону України), зобов'язують суди під час розгляду справ керуватися основними засадами судочинства, передбаченими частиною третьою статті 129 Конституції України, іншими засадами судочинства в судах окремих судових юрисдикцій, якщо вони визначені законом (частина четверта статті 129 Основного Закону України). Зокрема, діяльність судів адміністративної юрисдикції під час розгляду справ, що виникають зі спорів про соціальний захист окремих категорій громадян, здійснюється відповідно до такої засади судочинства, як законність, за якою суд вирішує справи згідно з Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та застосовує інші нормативно-правові акти (пункти 1, 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України).

При цьому, варто наголосити, що принцип верховенства права має правове (міжнародне, регіональне та національне) і доктринальне закріплення. Можна навести велику кількість різноманітних інтерпретацій принципу верховенства права та його структурних елементів, що здійснювалося як міжнародними організаціями, суспільно-політичними рухами, політиками, науковцями тощо.

Свого часу Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) підготувала окрему доповідь «Про верховенство права», затверджену на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25–26 березня 2011 року) [1]. А у 2016 році підготовлено контрольний список запитань для оцінки дотримання верховенства права, прийнятий Європейською комісією «За демократію через право» на 106-му пленарному засіданні [2].

Разом з тим, на мій погляд, найбільш влучно сформулював поняття принципу верховенства права колишній Генеральний секретар ООН Кофі Аннан. У своїй доповіді він зауважив, що принцип верховенства права має стосунок до принципу врядування, за якого всі люди, інститути та установи, юридичні та фізичні особи, включаючи саму державу, відповідальні перед законами, які в суспільстві є оприлюдненими,

застосовуються однаково до всіх і на основі яких здійснюється незалежне судочинство, та які відповідають міжнародним нормам і стандартам у сфері прав людини. Принцип верховенства права вимагає також заходів на забезпечення дотримання принципів ієрархічної вищості закону, рівності перед законом, відповідальності перед законом, справедливого застосування закону, поділу влади, участі в прийнятті рішень, юридичної визначеності, уникнення свавілля та процесуальної і судової прозорості [3].

Зважаючи на наведені вище позиції, постає питання чи Конституція України як фундаментальний, базовий закон відповідає принципу верховенства права, наскільки її положення відображають ціннісні орієнтири принципу верховенства права, закріплені в міжнародних та регіональних стандартах прав людини?

На мій погляд, домінуюча більшість положень Основного Закону України значною мірою за своєю суттю є уособленням принципу верховенства права. Проте, сам принцип верховенства права, його якісні складові елементи не являються певною константою та змінюються з розвитком людської цивілізації, з виникненням нових можливостей та відповідно потреб людини, обумовлених розвитком науки, техніки, медицини, генетики, інформаційних технологій тощо. Тобто, принцип верховенства права до певної міри можна за своїми якісними ознаками найменувати «живим механізмом», що трансформується залежно від соціально-економічних умов функціонування людини, суспільства, держави.

Водночас, варто зауважити, що не всі чинні положення Основного Закону України відображають міжнародні та регіональні стандарти прав людини, а відповідно мають суперечності з принципом верховенства права.

Для прикладу, ст. 39 Конституції України встановлює, що громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Свою чергою, ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Окрім того, ч. 1 ст. 11 Конвенції про захист прав і основоположних свобод

1950 р. гарантує, що кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Тобто, в даному випадку можемо спостерігати суперечність Конституції України, яка визначає право на мирні зібрання за громадянами України, та міжнародних договорів, що є частиною національного законодавства, які визнають це право за кожною фізичною особою без взаємозв'язку із її громадянством або підданством.

З огляду на наведене, це напрям для подальшого вдосконалення Основного Закону України в контексті забезпечення повноцінного панування принципу верховенства права.

Використані джерела та література:

1. Report on the rule of law - Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011).
URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e).
2. Rule of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11-12 March 2016).
URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)007-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e)
3. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Report of the Secretary General, Doc. S/2004/616, August 2004 (para. 6).

О.М. Солоненко

к.ю.н., доцент

Національна академія внутрішніх справ

ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА

Проведений правовий аналіз моделі конституційного судочинства в Україні. Звернено увагу на стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства в Україні на 2021–2023 роки, на основі якої подано авторську концепцію можливого конституційного реформування національного органу конституційної юрисдикції.

Ключові слова: конституційне судочинство, реформування національної юрисдикції.

Legal Aspect of the Strategy of Development of Constitutional Justice

The legal analysis of the model of constitutional justice in Ukraine is carried out. Attention is paid to the strategy of development of the justice system and constitutional justice in Ukraine for 2021-2023, on the basis of which the author's concept of possible constitutional reform of the national body of constitutional jurisdiction is presented.

Key words: constitutional justice, reform of national jurisdiction.

Аналіз сучасної моделі конституційного судочинства в Україні [1] свідчить про те, що вона потребує реформування заснованого на міжнародних стандартах та юридично-організаційних і конструктивно-позитивно вивірених практик функціонування у країнах Ради Європи, зокрема і ЄС, органів конституційної юрисдикції, а відтак, це сприятиме і політико-формальній гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу.

Це питання також актуалізується сучасним загостренням конфлікту інтересів, випадками толерування корупційних факторів, а відтак і тенденціями до прояву несиметричності правових відносин між Конституційним Судом України з певними національно-публічними суб'єктами, як в організаційній-правовій площині, так і в політико-громадській сфері, що є деструктивним чинником у функціонуванні державного механізму.

З огляду на необхідність стабілізації державно-правових відносин у сфері конституційного судочинства та приведення українського конституційного права у відповідність до норм і принципів міжнародного та європейського права, важливим у цьому сенсі є Указ Президента України «Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки» від 11 червня 2021 року за № 231/2021 [2].

В указі зазначається, що незалежне та неупереджене правосуддя є запорукою сталого розвитку суспільства і держави, гарантією додержання прав і свобод людини та громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, зростання добробуту та якості життя, створення привабливого інвестиційного клімату, своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права.

Удосконалення системи правосуддя сприятиме утвердженню правопорядку, який ґрунтується на високому рівні правової культури, діяльності всіх суб'єктів суспільних відносин на засадах верховенства права та захисту прав і свобод людини, а в разі їх порушення – справедливого їх відновлення у розумні строки.

Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки (далі – Стратегія) визначає основні засади та напрями подальшого сталого функціонування та розвитку системи правосуддя з урахуванням кращих міжнародних стандартів та практик.

Стратегія визначає пріоритети удосконалення положень законодавства у сфері судоустрою, статусу суддів, судочинства та інших інститутів правосуддя, а також впровадження невідкладних заходів для забезпечення позитивних зрушень у функціонуванні відповідних правових інститутів [2].

При цьому визначається, що основною метою Стратегії щодо розвитку конституційного судочинства є визначення пріоритетів щодо

удосконалення конституційно-правового регулювання, насамперед з питань порядку добору суддів Конституційного Суду України, забезпечення їх доброчесності, професійної компетентності та політичної неупередженості, прозорих підстав та дієвих механізмів притягнення суддів до відповідальності, гарантування прийняття Конституційним Судом України обґрунтованих рішень і висновків, що ґрунтуються на засадах верховенства права, пріоритету прав і свобод людини, на цінностях і принципах, визначених Конституцією України.

Як вбачається зі Стратегії, діяльність Конституційного Суду України хоч і зазнавши конституційно-правових трансформацій, сучасний порядок його формування, його організаційна структура все ще не відповідає стратегічному курсу країни до запровадження міжнародних стандартів, адаптації до права Європейського Союзу щодо функціонування органів конституційної юрисдикції. Національна конституційна юрисдикція залишається схильною до толерування корупційних проявів, є внутрішньо суперечливим через вбудований конфлікт інтересів, а відтак і відірваним від потреб держави та громадянського суспільства.

Формування єдиного національного органу конституційної юрисдикції, який би дійсно відповідав сучасним потребам суспільства і держави, організаційно-правова діяльність якого б відповідала міжнародним стандартам та доктринальній і юридичній практиці країн Ради Європи, зокрема і Європейського Союзу, на наш погляд, потребує розробки інноваційних підходів до визначення напрямів удосконалення нормативної основи діяльності Конституційного Суду України, що є одним з нагальних першочергових заходів з розвитку національного конституційного судочинства.

У цьому сенсі нами пропонується авторська концепція нової редакції ст. 148 Конституції України [1] такого змісту:

Чинна редакція 1	Редакція з пропонованими змінами 2
Стаття 148. До складу Конституційного Суду <i>України</i> входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду <i>України</i> .	Стаття 148. До складу Конституційного Суду входять шість суддів Конституційного Суду . Склад суддів Конституційного Суду, у визначеному законом про кількісний склад суддів Конституційного Суду, може буди збільшений до дванадцяти суддів Конституційного Суду. Закон про кількісний склад суддів Конституційного Суду приймається не менш як двісті п'ятдесятьма народними депутатами Верховної Ради України. Прийняття закону про кількісний склад суддів Конституційного Суду є підставою для припинення повноважень всіх його суддів. Скасування такого закону, внесення змін чи доповнень, можливе лише у

<p>Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.</p> <p>Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку.</p> <p>Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою ... .</p>	<p>порядку, який встановлений для його прийняття.</p> <p>Законопроект про кількісний склад суддів Конституційного Суду, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.</p> <p>Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення закону про кількісний склад суддів Конституційного Суду.</p> <p>Судді Конституційного Суду, повноваження яких достроково припинені у разі прийняття закону, можуть бути перепризначені у передбаченому законодавством порядку. Строк повноважень обраховується з часу першого призначення на посаду та не може перевищувати один конституційний строк повноважень судді Конституційного Суду України. Період з часу дострокового припинення повноважень судді Конституційного Суду до перепризначення на цю ж посаду, не входить в конституційний строк повноважень такого судді.</p> <p>Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України у рівній кількості призначають суддів Конституційного Суду у порядку визначеному законом.</p> <p>Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку.</p> <p>Суддею Конституційного Суду може бути громадянин України, який не має іншого громадянства (підданства), володіє державною мовою .... .</p>
---	---

Використані джерела та література:

1. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-В. *Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996.* № 30. ст. 141.
2. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137> (дата звернення: 12.06.2021).

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА РОЗБУДОВИ СУВЕРЕННОЇ УКРАЇНИ

У цих тезах розкрито сутність Конституції України як основи розбудови суверенної України. Визначено, що суверенітет є важливим атрибутом конституційного устрою сучасної демократичної держави. Наголошено, що державний суверенітет – верховенство державної влади всередині країни та її незалежність і рівноправність у зовнішньополітичній сфері. Акцентовано увагу, що Конституція України на сучасному етапі розбудови суверенної держави відіграє значну роль, переживає досить складний процес реформування держави, який має знайти своє наукове обґрунтування та надійне нормативне закріплення.

Ключові слова: Конституція України, суверенітет, влада, народ.

The Constitution of Ukraine as the Basis for the Development of Sovereign Ukraine

These theses reveal the essence of the Constitution of Ukraine as the basis for the development of a sovereign Ukraine. It is determined that sovereignty is an important attribute of the constitutional system of a modern democratic state. It is emphasized that state sovereignty is the supremacy of state power within the country and its independence and equality in the foreign policy sphere. It is emphasized that the Constitution of Ukraine at the present stage of building a sovereign state plays a significant role, is undergoing a rather complex process of reforming the state, which must find its scientific basis and reliable legal consolidation.

Keywords: Constitution of Ukraine, sovereignty, power, people.

Суверенітет є важливим атрибутом конституційного устрою сучасної демократичної держави. Саме тому він потребує чіткого нормативного визначення та забезпечення на конституційному рівні. При цьому, суверенітет є ключовою категорією для розуміння сутності держави, вона закладає базис державності як політико-правового явища, а тому державний суверенітет є основою легітимності органів державної влади і держави в цілому.

Державний суверенітет – верховенство державної влади всередині країни та її незалежність і рівноправність у зовнішньополітичній сфері. На сучасному етапі державотворення основними ознаками державного суверенітету є: верховенство – передбачає верховну владу держави на власній території, її територіальну цілісність і недоторканність; неподільність – засвідчує неможливість існування в країні двох верховних влад; невідчуженість – суверенні права не потребують чийогось визнання чи затвердження і не можуть підлягати сумніву або бути скасованими; необмеженість – виключно добровільне обмеження сфери реалізації власного суверенітету.

В юридичній науці досі не припиняються дискусії про природу і характер суверенітету сучасних держав. Вивчення процесу розвитку вчення про суверенітет важливе не лише для глибшого пізнання цього явища, накопичення знань про нього, а й для аналізу його сучасного стану та прогнозування можливих тенденцій демократичного розвитку в майбутньому.

Сама ідея правової, демократичної та суверенної держави пройшла складний і тривалий шлях, зародження названих ідей відбулось ще в античні часи, коли ще Аристотель зауважив, що лише право може дати владі міру, обмежити її в інтересах народу. Зародження ідеї суверенітету, за загальним правилом належить, як відомо, Ж. Бодену, який ще у 1576 р. в своїй праці «Шість книг про державу» вперше сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як ознаки держави: «Суверенітет – це абсолютна і постійна влада держави ..... Абсолютна, не пов'язана ніякими законами влада над громадянами і підданими» [1, с. 146]. Пізніше цікаве визначення суверенітету надав Г. Еллінек, а саме: «Суверенітет є здатність виняткового правового самовизначення. Тому тільки суверенна держава може – в межах встановлених, або визнаних нею самою правових меж – абсолютно вільно нормувати зміст своєї компетенції» [2, с. 460].

Віковічне прагнення українського народу до територіальної цілісності, соборності України втілено в відомих політико-правових документах про державний суверенітет і незалежність України. Починаючи з гетьманської доби, ідеї державності стають основною темою праць українських державних діячів, та починає складатися розуміння необхідності досягнення верховенства й незалежності влади.

Першим кроком на шляху утворення незалежної суверенної держави України стало проголошення 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України [3]. В ній зазначалося, що Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Україна здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Прийняттям 28 червня 1996 року Верховною Радою України Конституції України [4] від імені українського народу та як вираження суверенної волі народу, виявленої у схваленні 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням Акта проголошення незалежності України було встановлено єдиний установчий документ нашої держави, який й урегулював питання стосовно державного суверенітету України.

Відповідно до ст. 1 і ст. 2 Конституції України було офіційно закріплено легітимний юридичний статус України, як суверенної і незалежної держави, суверенітет якої поширюється на всю її територію як унітарної держави, а територія в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Крім того, в ст. 5 Конституції України встановлено, що

носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Виключно народові належить право визначати і змінювати конституційний лад, і це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ці основні положення, якими визначається статус України як суверенної унітарної держави, конкретизуються і в інших статтях Конституції України. Наприклад, у ст. 69 Конституції України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Ця норма знайшла своє подальше визначення у ст. 3 Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» [5]. Також, хотілося б зазначити, що згідно ст. 73 Конституції України виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України. При цьому право голосу на виборах і референдумах мають тільки громадяни України, які також обирають і представників до органів державної влади та органів місцевого самоврядування у відповідності до ст. 71 Конституції України. Верховенство Основного Закону України на її території забезпечується, крім іншого, встановленням правила, згідно з яким укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Крім того, у ст. 17 Конституції України передбачено надзвичайно важливі конституційні гарантії державного суверенітету України, згідно з якими захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки визнано за найважливіші функції держави, що є справою всього українського народу. Водночас у цій статті встановлено, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Можна відзначити, що оборона суверенної і незалежної України, крім військових заходів, передбачає цілий комплекс політичних, економічних, соціальних, наукових, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів та залучення до захисту державного суверенітету України всіх гілок державної влади, а також Президента України як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. При цьому до повноважень Президента України, згідно зі ст. 106 Конституції України, належить забезпечення державної незалежності, національної безпеки та правонаступництва держави. Доцільно було б згадати й про ст. 37 Конституції України, згідно з якою в Україні забороняються утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави,

підриє її безпеки, незаконне захоплення державної влади, а також наявність у них воєнізованих формувань.

Таким чином, Конституція України на сучасному етапі розбудови суверенної держави відіграє значну роль, переживає досить складний процес реформування держави, який має знайти своє наукове обґрунтування та надійне нормативне закріплення. Тому, при проведенні сучасної конституційної реформи, необхідно спочатку теоретично осмислити й створити відповідну концепцію, відкинувши політичні, регіональні, місцеві та інші інтереси та керуючись державними інтересами та прагматизмом, спрогнозувати наслідки її реалізації, а вже потім послідовно та системно реформувати Українську державу, де питанням суверенітету та незалежності буде приділятися першочергове значення.

Використані джерела та література:

1. Боден Ж. Шість книг про державу. История политических и правовых учений: Учебник. Под ред. О. Э. Лейста. М.: Юрид. л-ра, 1997. 576 с.
2. Еллинек Г. Общее учение о государстве. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 752 с.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 15.06.2021).
4. Конституція України: офіц. текст. Київ: КМ, 2013. 96 с.
5. Про народовладдя через всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/202047.html> (дата звернення: 15.06.2021).

О.В. Бевз

к.ю.н., доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК УМОВА ВТІЛЕННЯ ПОЛІТИКИ ІНТЕГРОВАНОГО РОЗВИТКУ МІСТ В УКРАЇНІ (ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ)

Автор розглядає питання охорони культурної спадщини в контексті поняття інтегрованого міського розвитку, який своєю чергою визнається передумовою сталого розвитку в Європі, а також перспективи запровадження політики інтегрованого міського розвитку і стан правової регламентації в Україні.

Ключові слова: культурна спадщина, сталий розвиток, інтегрований розвиток міст.

Protection of Cultural Heritage as a Condition for Implementation of Integrated Urban Development Policy in Ukraine (Legal Regulations)

The author considers the issue of cultural heritage protection in the context of the concept of integrated urban development, which in turn is recognized as a prerequisite for

sustainable development in Europe, as well as prospects for implementation integrated urban development policy and the state of the legal regulation in Ukraine.

Key words: *cultural heritage, sustainable development, integrated urban development.*

На сьогодні більшість об'єктів у світі, що мають історичну та культурну цінність, перебувають у межах міських поселень. Водночас урбанізація, яка набула стрімких темпів у XX столітті і продовжується у XXI, несе загрозу таким об'єктам. Можна згадати багато прикладів, коли в Україні задля звільнення територій для нового будівництва, об'єкти культурної спадщини доводяться до жалюгідного стану та знищуються.

Урбаністами сучасне місто розглядається як простір конфлікту [1, с. 13]. Річард Флоріда причиною так званої «проблеми міських земель» називає те, що не все можна зосередити в одному обмеженому місці: деякі речі неминуче будуть витіснити інші [2, с. 30].

Саме узгодження різноманітних інтересів покладено в основу концепції сталого розвитку, яка була запроваджена на міжнародному рівні Всесвітньою Конференцією ООН з питань навколишнього природного середовища в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. і визнана домінантною ідеологією цивілізації у XXI столітті.

Ідея сталості була підтримана і в документі, який визначає принципи і стратегії політики міського розвитку в Європі, - Лейпцизькій Хартії «Міста Європи на шляху сталого розвитку», прийнятій з нагоди неформальної зустрічі міністрів з питань міського розвитку і територіальної єдності в м. Лейпциг 24-25 травня 2007 р. Щодо підтримки стратегії сталості у Хартії 2007 р. вказано: «При цьому необхідно одночасно і врівноважено враховувати всі вимірювання сталого розвитку. Сюди входять економічне процвітання, соціальний баланс і здорове навколишнє середовище. Разом з тим, слід звертати увагу на питання культурного розвитку та охорони здоров'я...Наші міста мають у розпорядженні унікальні культурні та архітектурно-будівельні споруди, потужні сили для соціальної інтеграції і надзвичайні шанси економічного розвитку» [3].

Водночас, ключовою передумовою для втілення в життя Європейської стратегії сталого розвитку було проголошено інтегровану політику міського розвитку. При цьому під політикою інтегрованого міського розвитку мається на увазі одночасне і справедливе врахування потреб та інтересів, релевантних для розвитку міста. Політика інтегрованого міського розвитку є процесом, у якому координуються просторові, секторальні і тимчасові аспекти ключових сфер міської політики. Вкрай необхідним є залучення суб'єктів господарювання, зацікавлених учасників та широкої громадськості. Баланс інтересів, який досягається політикою інтегрованого міського розвитку, створює опорну

базу для консенсусу між державою, регіонами, містами, громадянами та суб'єктами господарювання [3].

У рамках політики інтегрованого міського розвитку Хартією 2007 р., передбачено і створення та утримання якісних публічних зон. Зокрема, зазначається, що якість публічних просторів, міських культурних ландшафтів, архітектури та містобудування відіграє центральну роль для конкретних умов життя мешканців міст. У першу чергу це стосується захисту архітектурно-культурної спадщини. Історичні будівлі, публічні простори і їх міські та архітектурні цінності необхідно зберігати.

Отже, у Хартії 2007 р. історичні європейські міста будь-якого розміру розглядаються як дорогоцінне і незамінне економічне, соціальне та культурне надбання.

У 2020 році Лейпцизька Хартія була оновлена з урахуванням нових глобальних викликів. 30 листопада 2020 р. було ухвалено Лейпцизьку Хартію «Перетворювальна сила міст для спільного блага». При цьому зазначалося, що Лейпцизька Хартія 2007 р. надихнула міську політику в Європі і за її межами. Її основний посил, спрямований на сприяння інтегрованому та сталому розвитку міст, актуальний сьогодні, як і в 2007 році. У Хартії 2020 р. підкреслюється, що більшість міст є унікальними, історично усталеними центрами видатної культурної цінності, що формували міську спадщину Європи та ідентичність її громадян. Таким чином, культура лежить в основі будь-якого сталого міського розвитку, включно зі збереженням і розвитком існуючої забудови та іншої культурної спадщини [4].

І хоча через формат зустрічі Лейпцизька Хартія носить рекомендаційний характер, таке явище, як концепція інтегрованого розвитку, широко застосовується в європейських державах, а також вже увійшло до української містобудівної практики. Так, 22 березня 2016 р. відбулося урочисте підписання Меморандуму про наміри співпраці між містами України та Німеччини в дусі Лейпцизької хартії «Міста Європи на шляху до сталого розвитку». Спільна робота розпочалася з пілотного проєкту «Інтегрований розвиток міст в Україні», у рамках якого міста-учасники – Вінниця, Житомир, Львів, Полтава та Чернівці, а також Подільський район міста Києва – протягом 2016-2019 років розробили основоположні планувальні документи, зокрема концепції інтегрованого розвитку до 2030 р., в яких знайшли відображення і питання охорони культурної спадщини. З 2019 по 2023 р. діє проєкт «Інтегрований розвиток міст в Україні II», до якого залучилися Мелітополь і Харків [5].

Що стосується законодавства, то Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» від 17.06.2020 р. (далі – Закон) Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 р. був доповнений таким поняттям, як концепція інтегрованого розвитку території територіальної

громади – документ стратегічного планування, який може розроблятися на замовлення органу місцевого самоврядування із залученням місцевих мешканців, суб'єктів господарювання, що зареєстровані та/або здійснюють господарську діяльність на території відповідної територіальної громади або мають намір здійснювати таку діяльність у межах відповідної території, і визначає довгострокові, міждисциплінарні, просторові та соціально-економічні пріоритети розвитку території, є вихідними даними для розроблення містобудівної документації на місцевому рівні на принципах сталого розвитку з метою підвищення якості життя, доступності та рівності можливостей, сприяння розвитку соціальних суспільних відносин та ділової активності, оптимізації адміністративної діяльності, відповідає державним і регіональним програмам розвитку та затверджується відповідним органом місцевого самоврядування (ст. 1 п. 5²).

Концепція інтегрованого розвитку території територіальної громади враховується при розробці комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади – поняття, яке також введено Законом і визначається як одночасно містобудівна документація на місцевому рівні та документація із землеустрою, яка в тому числі визначає планувальну організацію, функціональне призначення території, основні принципи і напрями охорони і збереження культурної спадщини та традиційного характеру середовища населених пунктів, а також послідовність реалізації рішень, у тому числі етапність освоєння території (ст. 1 п. 5¹). Відповідно до ст. 16¹ Закону до вихідних даних для розроблення комплексного плану включаються відомості про: об'єкти всесвітньої спадщини, їх території та буферні зони; пам'ятки культурної спадщини, у тому числі археологічні, їх території та зони охорони; межі та правові режими використання історичних ареалів населених місць; історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території та їх зони охорони; охоронювані археологічні території, музеї. Проектні рішення комплексного плану включають відомості про: межі та правові режими всіх режимоутворювальних об'єктів та всіх обмежень у використанні земель (у тому числі обмежень у використанні земель у сфері забудови), встановлених до або під час розроблення проекту комплексного плану (у тому числі межі та правові режими територій і об'єктів історико-культурного призначення, охоронних зон); межі та правові режими використання історичних ареалів населених місць, внесених до Списку історичних населених місць України (можуть включатися при затвердженні генерального плану населеного пункту в межах території територіальної громади), заходи щодо збереження та охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини, захисту традиційного середовища.

Крім того, Законом вводиться поняття сталого розвитку території територіальної громади. Відповідно до визначення п. 12¹ ст. 1 Закону це –

соціально, економічно та екологічно збалансований розвиток території територіальної громади, спрямований в тому числі на збереження культурної спадщини.

Необхідно підкреслити, що відповідно до Закону концепція інтегрованого розвитку території територіальної громади не є обов'язковим документом, а належить до так званого неформального рівня планування. Крім того, Законом встановлено обмеження, що концепція інтегрованого розвитку, так само як і комплексний план просторового розвитку розробляються лише для території територіальної громади. Комплексний план не розробляється, якщо територія громади включає лише територію населеного пункту.

Незважаючи на відсутність правового регулювання, Україна вже має позитивний досвід розробки концепцій інтегрованого розвитку в деяких містах. Закон набув чинності 24 липня 2021 р. Отже, невдовзі можна розраховувати на те, що реформування правової системи у сфері міського розвитку отримає новий поштовх. І таке реформування повинно відбуватися з урахуванням положень Лейпцизької Хартії щодо інтегрованого розвитку, що, в свою чергу, є передумовою впровадження принципів сталого розвитку в Україні, зокрема в частині врахування питань охорони культурної спадщини.

Використані джерела та література:

1. Гарві Д. Бунтівні міста. Від права на місто до міської революції. Київ, 2021. 295 с.
2. Флорида Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними / пер. З англ. Ірини Бондаренко. Київ: «Наш формат», 2019. 320 с.
3. Лейпцизька Хартія «Міста Європи на шляху сталого розвитку». URL: http://2.auc.org.ua/sites/default/files/leypcizka_hartiya.pdf (дата звернення 12.07.2021).
4. Нова Лейпцизька Хартія «Перетворююча сила міст для спільного блага». URL: <https://drive.google.com/file/d/1ez1hZfsPmHsjRV-PxH9SzRmQsc3m7O6B/view?fbclid=IwAR2kkg6Uts9NUSH4NLk8yLJyVfy0ybf0WNTyhuIZBjt-Cr8lCKMzE6VGqYI> (дата звернення 12.07.2021).
5. Інтегрований розвиток міст в Україні. URL: <https://www.giz.de/en/worldwide/82827.html> (дата звернення 12.07.2021).

Ю.З. Біла-Тюріна

к.ю.н., доцент

Івано-Франківський юридичний інститут

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПОСЛУГ, ЩО НАДАЮТЬСЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ

У статті досліджено поняття «поліцейська послуга», виокремлено види послуг, що надаються Національною поліцією України. Охарактеризовано концепцію служіння людині та роль Національної поліції в реалізації завдань та функцій держави.

Розроблено та описано класифікацію послуг, що надаються Національною поліцією України. Діяльність Національної поліції, включаючи її правоохоронну і правозахисну складові, визнаються послугами як результатом призначення цього органу – служити й захищати.

Ключові слова: *послуга, Національна поліція, поліцейські послуги, поліцейська діяльність.*

Concepts and Types of Services Provided by the National Police of Ukraine

The article examines the concept of "police service", identifies the types of services provided by the National Police of Ukraine. The concept of service to the person and the role of the National Police in the implementation of tasks and functions of the state are described. The classification of services provided by the National Police of Ukraine has been developed and described. the activities of the National Police, including its law enforcement and human rights components, are recognized as services as a result of the purpose of this body - to serve and protect.

Key words: *service, National police, police services, policing.*

У червні 2015 р. було прийнято Закон України «Про Національну поліцію», що докорінно змінив завдання поліції та її місце і призначення у системі органів виконавчої влади. Так, Закон України «Про Національну поліцію» містить кілька позитивних новацій. Перша з них – сервісна функція поліції. Тепер це не просто боротьба зі злочинністю, забезпечення правопорядку, а саме надання послуг суспільству щодо підтримки належного рівня безпеки [1]. Узагалі якісний розвиток правоохоронних органів в Україні є не можливим без кардинальної зміни завдань, що стоять перед органами влади. На теперішній час Україна переймає європейський досвід побудови правоохоронних органів, свідченням чого є прийняття нового Закону України «Про Національну поліцію», де визначається, що завданням поліції є надання послуг населенню [1]. Таке формулювання основного завдання поліції свідчить про те, що Україна поступово перетворюється на публічно-сервісну державу, з орієнтуванням на людину та її потреби, взаємодію з населенням на засадах рівності та взаємовідповідальності.

Зважаючи на важливу роль концепції служіння держави людині в Україні, слід погодитися з думкою тих науковців, які вважають, що термін «послуги» акцентує увагу на виконанні обов’язків держави перед приватними особами, спрямованих на юридичне оформлення умов, необхідних для забезпечення належної реалізації ними своїх прав і охоронюваних законом інтересів. Адже сама державна влада – це не лише реалізація повноважень, що зобов’язують громадянина, а й виконання певних обов’язків держави перед громадянином, за які вона цілком відповідальна перед ним [2, с. 134].

Діяльність із задоволення публічних та приватних інтересів як для суспільства у цілому і його окремих верств, тобто для необмеженого кола

суб'єктів коригування, так і окремого громадянина відображає поняття «публічні послуги» [3, с. 55].

На сьогоднішній день можна з упевненістю стверджувати, що діяльність Національної поліції, включаючи її правоохоронну і правозахисну складові, визнаються послугами як результатом призначення цього органу – служити і захищати.

Послуги, що надаються Національною поліцією, являють собою складну систему, сформовану на функціональному спрямуванні поліцейської діяльності, яка охоплює такі групи послуг: 1) професійні правоохоронні (поліцейські у вузькому розумінні); 2) адміністративні; 3) інформаційні; 4) соціальні.

Класифікація послуг, що надаються Національною поліцією, є можливою за різними критеріями, серед яких особливого значення набули такі:

- 1) адресат: а) персоніфіковані; б) не персоніфіковані;
- 2) спеціалізація суб'єкта надання: а) виключні (безальтернативні); б) універсальні;
- 3) спрямованість на реалізацію завдань: а) основні; б) додаткові; в) супутні;
- 4) підстава ініціювання: а) індивідуальне зобов'язання; б) позитивне зобов'язання.

Кожна із наведених класифікаційних груп може бути виокремленню з певною долею умовності, але забезпечує більш глибоке сприйняття особливостей адміністративно-правового регулювання окремих напрямків поліцейської діяльності сервісного типу.

Отже, характеризуючи сучасну діяльність Національної поліції України слід виходити із наступних найважливіших положень. По-перше, визначення поняття «поліцейська послуга» найбільш адекватно розкривається через суб'єктну характеристику її надання і більш точно відповідає словосполученню «послуги, що надаються Національною поліцією», оскільки за своїм змістом нею охоплюються не лише вузько спеціалізована професійна поліцейська діяльність, а й інші види послуг, які уже є достатньою мірою теоретично усталеними, щоб мати змогу їх відмежувати.

Нормативно закріплена категорія «поліцейська послуга» містить низку доктринальних і методологічних суперечностей, пов'язаних з відсутністю належної кореляції з родовим поняттям «публічна послуга», а також штучним звуженням сфери сервісної діяльності Національної поліції.

По-друге, доцільно виокремлювати декілька підходів щодо розуміння поліцейських послуг. Широкий підхід формується, виходячи із суб'єкта надання послуги, тобто будь-яка діяльність Національної поліції є поліцейською послугою. У вузькому розумінні поліцейські послуги – це

безперервна професійна діяльність уповноважених підрозділів та/або службових осіб Національної поліції, спрямована на задоволення публічного інтересу щодо забезпечення громадської безпеки і правопорядку, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, а також протидію злочинності.

По-третє, система послуг, що надаються Національною поліцією є розгалуженою і її систематизація передбачає використання різних критеріїв класифікації. Критерій виключності надання послуг Національною поліцією передбачає виокремлення: виключних (безальтернативних) та універсальних (наприклад, послуги охорони) послуг. Цей критерій дозволяє прогнозувати перспективи диверсифікації суб'єкта надання послуги. За спрямованістю на реалізацію завдань цього органу можна виокремити: основні, додаткові та супутні послуги, що дає змогу визначити перспективи подальшого удосконалення функцій Національної поліції.

Використані джерела та література:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02 липня 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 63. Ст. 2075.
2. Коваленко В.В. Курс адміністративного права України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
3. Шопіна І. М. Адміністративно-правове регулювання органами внутрішніх справ України: монографія. Київ, 2011. 426 с.

В.В. Кадала

к.ю.н., доцент

Криворізький навчально-науковий інститут
Донецького юридичного інституту МВС України

АДАПТАЦІЯ ПРИНЦИПІВ МЕДІАЦІЇ В ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Наукова розробка деталізує змістовність принципів медіації та господарських правовідносин, звертає увагу на їх правове підґрунтя та включає пропозиції щодо розширення переліку принципів господарських правовідносин шляхом введення принципу «обов'язкове включення до процедури вирішення господарських спорів принципів регулятора медіація».

Ключові слова: медіація, господарські правовідносини, суб'єкти господарювання, принципи медіації, принципи господарських правовідносин.

Adaptations of Principles of Mediation in Economic Legal Relations

The research elaborates the content of the principles of mediation and economic relations, draws attention to their legal basis and includes proposals to expand the list of

principles of economic relations by introducing the principle of "mandatory inclusion in the procedure for resolving commercial disputes of the mediator".

Key words: *mediation, economic legal relations, business entities, principles of mediation, principles of economic legal relations.*

Сучасність доводить, що більшість суб'єктів господарювання перебувають на межі банкрутства або постійно втрачають фінансові результати діяльності. Постає низка правових питань, що торкаються в більшості випадків господарської діяльності. Як показує практична господарська діяльність юридичних служб, підприємства різної сфери бізнесу спираються у своїх рішеннях на положення Господарського кодексу України. Саме на цій основі і виникають господарські правовідносини, котрі мають свої особливості. Поряд з цим, відмічається низка проблем, що виникають на стадії адаптації положень зазначеного Кодексу.

Одним з напрямків покращення ситуації, на погляд законодавця, може стати прийнятий у першому читанні проєкт Закону України «Про медіацію» [1]. Як обґрунтування такого твердження може виступати надана законодавцем сутнісна характеристика понятійної категорії «медіація», регламентована та закріплена розд.1 ст.1. п.4 проєкту Закону України «Про медіацію»: добровільна, позасудова, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів.

Розглядаючи поставлену проблему, вважаємо за доцільне зупинитися на сутнісному змісті поняття «господарські правовідносини». На погляд багатьох науковців, з одного боку, господарські правовідносини представляють собою відносини між суб'єктами господарювання й органами влади, які утворюються в процесі організації та здійснення господарської діяльності, з іншого боку, проявляються як вид суспільних відносин, у яких зв'язок між суб'єктами господарювання полягає в їх юридичних правах і обов'язках. Водночас законодавець надає тлумачення цієї категорії у Господарському кодексі України [2]: відносини, що виникають у процесі організації та господарської діяльності, між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Розглянувши ключові понятійні категорії поставленої проблеми звернемося до предмету дослідження, а саме принципів, які супроводжують ці поняття. Безумовно принципи забезпечують впровадження подій різних законодавчих регуляторів. У зв'язку з цим законодавець при розробці проєкту Закону України «Про медіацію»[1] наводить зміст принципів, які закріплює розд.1 ст.3. При цьому законодавець звернув увагу на те, що медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності,

конфіденційності, незалежності та нейтральності медіатора, неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації. Кожен із зазначених принципів має певну змістовність:

- за принципами добровільності та розподілу відповідальності медіатор надає сторонам можливості та право керувати власною долею, вони самі приймають власні рішення, відповідають за їх прийняття та виконання, вони навіть можуть вийти з процесу, якщо вважають, що він не надає їм певних можливостей щодо вирішення проблеми.

- принципи нейтральності і конфіденційності сприяють установленню і утриманню довірливої атмосфери, щирості учасників процесу, вільному діалогу, обговоренню раніше не виявлених аспектів конфлікту, в цілому допомагають створити сприятливий психологічний клімат.

Враховуючи зазначене, стає зрозумілим той факт, що медіація базується на певних принципах, які служать чинниками, що забезпечують безпечне та відкрите середовище для взаємодії і співпраці сторін, які в підсумку впливають на ефективне підведення підсумків і підписання взаємної угоди.

Нагадаємо, медіацію в Україні запроваджено з 90-х років з урахуванням досвіду понад 50 проєктів у найрізніших сферах. Було навчено понад 2500 медіаторів, створено понад 20 центрів, апробовано схеми взаємодії з державними органами – органами місцевої влади, судами, міліцією, прокуратурою, соціальними службами, освітніми закладами, комерційними, громадськими і навіть релігійними організаціями. При цьому, упродовж 2015 – 2016 років в рамках проєкту «Сприяння практичному запровадженню медіації в Україні та налагодженню взаємодії з судовою системою», що здійснювався за підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках проєкту «Справедливе правосуддя», було проведено значну кількість наукових дискусій, зацікавлених у розвитку медіації.

Повертаючись до предмету дослідження, зазначимо, що згідно Господарського кодексу України [2] законодавець регламентує принципи господарських правовідносин:

- забезпечення економічної багатоманітності та рівності захисту державою усіх суб'єктів господарювання;
- свободи підприємницької діяльності у межах визначених законом;
- вільного руху капіталів, товарів та послуг на території України;
- обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави;

- захисту національного товаровиробника незалежно від обраної сфери бізнесу;
- заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини.

На думку фахівців у сфері господарського права та науковців, медіація сприяє примиренню учасників конфлікту, є найбільш сильною стороною цієї технології. Безумовно сторони, які примирилися, здобувають певний корисний досвід: вони починають виявляти турботу про іншого учасника конфлікту, мають змогу в майбутньому користуватися отриманими знаннями. Враховуючи зазначену ситуацію, постає питання сутнісного змісту процедури медіації, яка здатна допомогти трансформувати деструктивну взаємодію сторін у конструктивну. Доведено, що результатом процедури медіації є згода та примирення. На погляд фахівців-практиків, це два рівні розв'язання конфліктів, які мають свої особливості. Так, згода являє собою договір за предметом конфлікту, примирення стосується вже не реальних предметів суперечки, а стосунків, взаємин сторін. Коли сторони досягають примирення, вони починають розуміти, приймати та цінити почуття інших людей, що має пряме відношення до каяття та прощення. На основі викладеного процедура медіації передбачає розв'язання конфліктної ситуації за принципом «виграш – виграв», тобто основною ідеєю медіації є врахування інтересів та потреб кожної конфліктуючої сторони. Саме реалізація цієї ідеї здійснюється встановленими правилами і принципами.

За результатами проведених досліджень пропонуємо до складу принципів господарських правовідносин включити принцип «обов'язкове включення до процедури вирішення господарських спорів принципів регулятора медіація». Такий підхід надасть можливість суб'єктам господарювання отримати додатковий інструмент для успішного вирішення господарських спорів та напрацювати досвід у правовому вирішенні проблемних питань власної діяльності.

Враховуючи вищевикладене доцільно зробити ряд висновків. По-перше, прийняття проєкту Закону України «Про медіацію» зможе сприяти вирішенню певної частини господарських правовідносин, а на цій основі підвищити їх дієвість. По-друге, з метою надання дієвості положень даного Проєкту законодавець вводить низку принципів: добровільність участі сторін і медіатора, рівність сторін, активність і самовизначення сторін, незалежність, нейтральність та толерантність медіатора, конфіденційність інформації щодо медіації. По-третє, господарські правовідносини також мають законодавче супроводження чітко встановлених принципів. По-четверте, для розширення меж правового захисту господарської діяльності різних суб'єктів пропонується введення принципу «обов'язкове включення

до процедури вирішення господарських спорів принципів регулятора медіація».

Використані джерела та література:

1. Про медіацію: Проект Закону України від 19.05.2020 № 3504. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI02134A.html.
2. Господарський кодекс України прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 року. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 462.

Ю.В. Капарулін

к.і.н., доцент

Херсонський державний університет

ГЕНОЦИД ДЕ-ЮРЕ І ДЕ-ФАКТО: ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИНУ В ІСТОРИКО-ПРАВОВОМУ ПОЛІ УКРАЇНИ

У статті розглядається становлення міждисциплінарного напрямку досліджень – студій геноцидів. Окреслено витоки поняття злочину геноциду та його імплементації до норм українського законодавства. Зосереджено увагу на академічному та політичному аспектах в полі геноцидознавства.

Ключові слова: геноцид, Україна, історія, право, законодавство.

Genocide De Jure and De Facto: a Study of Crime in the Historical and Legal Field of Ukraine

The article considers the formation of an interdisciplinary field of research - the study of genocide. The origins of the concept of the crime of genocide and its implementation to the norms of Ukrainian legislation are outlined. Attention is paid to academic and political aspects in the field of genocide.

Key words: Genocide, Ukraine, History, Law, Legislation.

Поняття «геноцид» увійшло до широкого вжитку з юридичної практики в середині ХХ ст. Творцем терміну став відомий польський юрист єврейського походження Рафаель Лемкін (1900-1959). Вперше новий термін було використано в його книзі «Правління держав «Осі» в окупованій Європі» у 1944 році.

Ідея засудження злочину геноциду, як факту об'єктивної дійсності, який супроводжував людство упродовж його історії, стала справою життя Р. Лемкіна. Після завершення Другої світової війни від доклав чимало зусиль задля його нормативного закріплення. У результаті поняття «геноцид» було застосовано під час Нюрнберзького трибуналу та лягло в основу Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнятої Генеральною асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року, що набрала чинності 12 січня 1951 року.

Таким чином, велика робота, яку Р. Лемкін розпочав іще в роки навчання у Львівському університеті на початку 1920-х рр., здобула нормативне закріплення на вищому міжнародному рівні. Тоді молодого юриста зацікавила проблема масової загибелі вірменського населення в Османській імперії під час депортацій у часи Першої світової війни. Наступні десятиліття лише підтвердили актуальність його роботи. Зокрема, події Голодомору 1932-1933 рр. та Голокосту продемонстрували, наскільки масштабними можуть бути злочинні дії влади по відношенню до населення у своїй або чужій державі [1, с. 34-39].

Отже, до середини ХХ ст. злочин геноциду існував в історії людства де-факто, проте не був нормативно закріплений у міжнародному праві та законодавствах окремих держав. Після того як він здобув своє формальне визначення у конвенції ООН, розпочався період становлення нового міждисциплінарного напрямку досліджень – студій геноцидів.

Виходячи зі змісту конвент, під геноцидом розуміють будь які дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- убивство членів такої групи;
- заподіяння серйозної тілесної чи психічної шкоди членам такої групи;
- навмисне створення для таких груп життєвих умов, які розраховані на те, щоб призвести до фізичного знищення цілої групи або її частини;
- вживання заходів, що призводять до перешкоджання народжуваності всередині такої групи;

У наступні десятиліття положення конвенції було розвинуто рядом інших міжнародних актів, зокрема Конвенцією ООН «Про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства» від 26 листопада 1968 року, в якій передбачено, що геноцид є караним злочином, навіть якщо ці дії не є порушеннями внутрішнього законодавства країни, де були вчинені (ратифікована УСРР 25 березня 1969 р.) [4]. За Римським статутом Міжнародного Кримінального Суду, що набрав чинності 1 липня 2002 року, геноцид віднесено одного з чотирьох основних міжнародних злочинів. Станом на вересень 2019 року Римський статут підписали всього 155 держав (Україна – 20 січня 2000 р.), але ратифікували 122 держав (Україна досі не ратифікувала) [10].

Після здобуття незалежності України розпочався новий етап зі створення національного законодавства та переосмислення національної історії. За часів УРСР, формальне визнання злочину геноциду на міжнародному рівні фактично залишалося закритою темою для дослідження з політичних міркувань. У той самий час на геноцидній мапі світу у ХХ ст. Україна представляє державу, на теренах якої відбулося принаймні чотири великих геноциди: Голодомор 1932-1933 рр., Голокост євреїв, геноцид ромів, а також геноцид кримськотатарського народу 1944

року. Усвідомлення фактів цих злочинів та відповідне законодавче оформлення їх визнання і засудження триває останні 30 років.

1 вересня 2001 року набрав чинності Кримінальний кодекс України, який замінив Кримінальний кодекс Української РСР 1960 року. Новий кодекс включив окрему статтю 442, яка визначає злочин геноциду та відповідальність за нього: *«Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, - карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі... Публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів – караються арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до п'яти років»* [5].

За останні два десятиліття в Україні було розглянуто та прийнято ряд законів, щодо засудження злочину геноциду. У 2006 році було прийнято Закон України Про Голодомор 1932-1933 років в Україні. Стаття 1. Визначає, що Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу [3]. У 2015 році було прийнято Постанову ВРУ Про визнання геноциду кримськотатарського народу. Вихід цих нормативних актів започаткував дискусію серед дослідників різних галузей знань [6].

У 2009 році Головним слідчим управлінням Служби Безпеки України було порушено справу проти посадових осіб радянської доби (Сталіна Й.В., Молотова В.М., Кагановича Л.М., Постишева П.П., Косіора С.В., Чубаря В.Я. і Хатаєвича М.М.), яких звинуватили в організації геноциду в Україні. 12 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва розпочав попередні слухання по справі. 13 січня суддя В. М. Скавронік розглянув кримінальну справу. Рішенням суду підтверджені висновки слідчих Служби Безпеки України про організацію здійснення у 1932–1933 роках на території УСРР керівництвом більшовицького тоталітарного режиму злочину геноциду [7].

Однак у цьому процесі спостерігалася низка проблем. У постанові суду йшлося про закриття кримінальної справи у зв'язку зі смертю звинувачених осіб. Проте, саме порушення справи суперечило статті 58 Конституції України, де встановлено загальне правило, відповідно до якого *«закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»* [2].

Дискусія щодо Голодомору продовжилася і в останні роки. У 2017 році на сесії ВРУ було зареєстровано Проєкт Закону про внесення змін до

деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору). Таке формулювання назви законопроекту викликало обговорення щодо прийнятності зазначених санкцій [8]. У 2019 році проєкт було відкликано.

3 червня 2021 року у першому читанні було прийнято Проєкт Закону про запобігання та протидію антисемітизму в Україні. У ст. 2 йдеться, що як прояв антисемітизму може розглядатися заперечення факту переслідування і масового знищення євреїв під час Другої світової війни (Голокост) [9]. Отже, нормативне закріплення злочину геноциду та окремих його випадків в історії України продовжується надалі.

Таким чином, ми бачимо, що студії геноцидів розвиваються в різних сферах життя українського суспільства. Триває міждисциплінарна дискусія, покликана узгодити підходи до вивчення та оцінки цих трагічних сторінок національної та світової історії. Разом з тим можемо просстежити, що актуалізація цих питань на державному рівні має прямий зв'язок з політичною ситуацією в країні. За цих умов, сподіваємося, що саме академічна складова розвитку студій геноцидів визначатиме їх політичну репрезентацію, а не навпаки.

Використані джерела та література:

1. Джонс Адам. Геноцид. Вступ до глобальної історії. Пер. українською К. Диси. Київ: Дух і Літера, 2020. 696 с.
2. Дія нормативно-правового акта в часі. *Конституційний суд України*. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/35-diya-normatyvno-pravovogo-akta-v-chasi>
3. Закон України Про Голодомор 1932-1933 років в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
4. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text
5. Кримінальний кодекс України (Стаття 442. Геноцид). *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
6. Постанова Верховної Ради України Про визнання геноциду кримськотатарського народу. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19#Text>
7. Постанова Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>
8. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору). *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=67462
9. Проєкт Закону про запобігання та протидію антисемітизму в Україні. *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71165

В.А. Стрільчук

к.ю.н., доцент

Поліський національний університет

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПРОЦЕСИ РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Процеси глобалізації та міждержавної інтеграції істотно впливають на інституційні та нормативні основи організації та функціонування суспільства та держави, є одними з найважливіших детермінант їх сучасного поступу. Не становить виключення й місцеве самоврядування, яке, будучи одним із пріоритетних напрямків здійснення реформ в Україні, також зазнає модернізаційних та трансформаційних перетворень, детермінованих процесами глобалізації та євроінтеграції відповідно.

Ключові слова: глобалізація права, місцеве самоврядування, муніципальна влада, стійкий розвиток.

Globalization as a Factor of Influence on the Processes of Local Government Reform in Ukraine

The processes of globalization and interstate integration significantly affect the institutional and regulatory framework for the organization and functioning of society and the state, are one of the most important determinants of their modern progress. Local self-government is no exception, which, being one of the priority areas for reform in Ukraine, is also undergoing modernization and transformation transformations, determined by the processes of globalization and European integration, respectively.

Key words: globalization of law, local self-government, municipal government, sustainable development.

Починаючи з другої половини ХХ століття та, фактично, до сьогодні процеси глобалізації та міждержавної інтеграції виступають як ключові та найбільш вагомі чинники, що детермінують істотні зміни та перетворення в політико-правовій, соціально-економічній, культурно-духовній та інших сферах життєдіяльності. Водночас розуміння властивих глобалізації закономірностей та власне її аксіологія не є однозначними, а отже не позбавленні дискусійності.

Адже зазначені процеси з властивим їм контрверсійним характером, з однієї сторони створюють реальні можливості для якісної модернізації, трансформації та реформування різноаспектних і водночас вкрай важливих інститутів організації суспільства з огляду на розширення та поглиблення мережі міждержавних та міжнародних соціальних взаємин, коли з іншої – вони одночасно є причиною появи та розвитку низки негативних тенденцій, що істотно сповільнюють різноаспектні показники суспільного розвитку. Зокрема, саме з інтенсифікацією процесів глобалізації

безпосередньо пов'язують розвиток негативних явищ – бідності, соціальної нерівності, порушення прав людини, незаконної міграції, збройних конфліктів, терористичних загроз, анексії частин територій незалежних держав тощо.

Слід зауважити, що в науковій літературі об'єктами самостійних досліджень переважно виступають окремі аспекти глобалізації, а якщо конкретизувати – то особливості розвитку окремих сфер життєдіяльності людини, суспільства, організація та функціонування держави, суб'єктів публічно-владних відносин під впливом процесів глобалізації та міждержавної інтеграції. Звідси власне і з'являються такі напрямки досліджень та відповідно категорії, що їх дефініціюють як: економічна глобалізація, культурна глобалізація, соціальна глобалізація, правова глобалізація тощо.

При цьому зауважимо, що необхідність та важливість акцентування уваги саме на юридичному аспекті глобалізації зумовлено низкою обставин. Так, зокрема ущільнення мережі світових соціальних взаємин, інтенсифікація інтеграційних процесів детермінує якісно-кількісні перетворення в міжсуб'єктних взаємовідносинах, нерідко наповнює їх новим змістом. У зв'язку із цим відбуваються суттєві, подекуди революційні зміни в економічних, соціальних, політичних, культурних та інших взаємовідносинах. При цьому право, як один із найважливіших регуляторів суспільних відносин, перебуває в органічній єдності із умовами життя людини, суспільства, функціонування держави, в яких відповідні взаємовідносини виникають та розвиваються. На тлі цього, будучи динамічною, правова матерія також зазнає різного роду змін. Таким чином глобалізація безпосередньо впливає на предмет правового регулювання різних галузей права.

Серед обставин, що істотно впливають на розвиток процесів глобалізації, у тому числі й глобалізації права, варто виокремити: 1) інтенсифікація міждержавних та міжнародних інтеграційних процесів; 2) прогрес в науково-технічній галузі, а особливо розвиток цифрових технологій, який значно пришвидшив обіг фінансових ресурсів та товарів, пришвидшив обмін інформацією, покращив можливості для міждержавного переміщення людей, вплинув на якість надання публічних послуг тощо; 3) розповсюдження ідеї гуманізму, уніфікованих демократичних принципів та основ організації суспільства та держави, а також популяризація концепції стійкого (збалансованого) розвитку; 4) вдосконалення системи публічного управління через розширення можливостей публічно-владних суб'єктів тощо.

З огляду на вищезазначене, а також всеохоплюючий та всепроникний характер процесів глобалізації та міждержавної інтеграції, цілком справедливою є констатація факту наявності істотного впливу вказаних процесів на сучасний розвиток інституту місцевого

самоврядування, особливостей його організації та функціонування в Україні. Перебуваючи на стадії реформування, сучасне місцеве самоврядування в Україні не може не враховувати наслідків впливу глобалізації та міждержавної інтеграції. Одним із таких, до речі, є євроінтеграція.

Як засвідчує відповідна муніципально-правова практика країн ЄС, саме розвинуте місцеве самоврядування, побудоване на європейських стандартах та принципах, допомагає розвиватися не тільки локальним муніципально-правовим, а й суспільним та державним інститутам в цілому. Так, муніципалітети країн-членів ЄС тривалий час переймаються питаннями, які стосуються нормативно-правового забезпечення муніципального розвитку в умовах глобалізації. Прикладом тому слугує муніципалізація ідей стійкого (збалансованого) розвитку, а також функціонування Європейської платформи стійких міст («Sustainable Cities Platform»).

Так, з кожним днем стає все вагомішим усвідомлення та розуміння того, що поточна діяльність місцевого самоврядування не може не враховувати потреб майбутніх поколінь. Рішення на місцевому рівні мають прийматися з урахуванням усіх видів витрат, як то екологічні, структурні, фінансові, економічні чи соціальні, з метою запобігання передачі проблем та напруги наступним поколінням. Має існувати розгорнуте та стратегічне широке та довгострокове бачення майбутнього місцевої громади з розумінням того, що є необхідним для такого розвитку. Більше того, ефективна демократія та добре врядування на місцевому і регіональному рівнях є важливими для забезпечення високого рівня надання послуг населенню та, як наслідок, створення громад «стійкого розвитку» [1, с. 49-50]. Такі громади – це території, де люди бажають жити і працювати як сьогодні, так і в майбутньому. Вони відповідають різноманітним вимогам існуючих та потенційних резидентів, здійснюють охорону природного середовища та роблять відповідний внесок у підвищення якості життя громадян. Ці громади є безпечними та самодостатніми. Вони забезпечують високий рівень якості послуг, які надаються громадянам [2, с. 12].

Безсумнівно, сучасні процеси глобалізації та міждержавної інтеграції здійснюють істотний вплив на онтологічні, інституційні, аксіологічні, нормативні основи місцевого самоврядування в Україні. З урахуванням їх впливу, в загальному вигляді пріоритетними напрямками реформування місцевого самоврядування в Україні є: 1) удосконалення конституційних основ організації та функціонування місцевого самоврядування, зокрема через чітку конституційну регламентацію її лібералізованої моделі (на прикладі відповідних конституційних положень країн ЄС); 2) удосконалення та розширення джерельної бази муніципально-правового регулювання; 3) продовження реформи децентралізації публічної влади з наступним розвитком муніципальної влади; 4) законодавче сприяння

розвитку інститутів безпосередньої муніципальної демократії через імплементацію відповідних позитивно апробованих практик та стандартів країн ЄС; 5) вдосконалення системи, а також механізмів забезпечення муніципальних прав особистості; 6) вдосконалення законодавчих основ міждержавного міжмуніципального співробітництва, особливо між муніципалітетами України з муніципалітетами країн ЄС; 7) муніципалізація концепції стійкого (збалансованого) розвитку через закладення відповідної нормативно-правової основи.

Використані джерела та література:

1. Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 08 грудня 2017 р.). Київ: ТОВ «Підприємство ВІ.ЕН.ЕЙ», 2017. 148 с.
2. Куйбіда В. С., Толкованов В. В. Збірник науково-аналітичних та навчально-методичних матеріалів, нормативно-правових актів з питань впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні «Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та інших європейських країнах». Київ, ТОВ «Поліграфічний Центр «Крамар». 2010. 258 с.

А.В. Федорончук

к.ю.н., викладач

Навчально-науковий юридичний інститут

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГРОМАДСЬКИХ РАД ПРИ ОРГАНАХ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

У доповіді аналізується адміністративно-правовий статус громадських рад при органах публічної адміністрації у різні періоди їх існування в Україні. Автор додатково обґрунтовує необхідність вдосконалення адміністративно-правового статусу громадських рад при органах публічної адміністрації шляхом закріплення в законодавстві дієвих механізмів взаємодії громадських рад з органами публічної адміністрації.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, громадська рада, орган публічної адміністрації.

Administrative and Legal Status of Public Councils at Public Administration Bodies

The report analyzes the administrative and legal status of public councils at public administration bodies in different periods of their existence in Ukraine. The author additionally substantiates the need to improve the administrative and legal status of public councils under public administration bodies by enshrining in the legislation effective mechanisms for interaction of public councils with public administration bodies.

Key words: administrative and legal status, public council, public administration body.

Вже понад 28 років в Україні існує така інституціоналізована форма владно-громадської взаємодії, як громадські ради, що створюються і діють при органах публічної адміністрації.

«Певним стимулом для органів влади щодо запровадження інституту ГР є вимоги, пов'язані із реалізацією Україною курсу на європейську інтеграцію. Оскільки чи не найголовнішою умовою прийняття будь-якої країни до складу «європейської сім'ї» є створення в ній інфраструктури демократичних інституцій та забезпечення належних умов для їхнього сталого функціонування. Цим вимогам відповідають саме ГР. Адже через них як через форпост громадськості, що діє у безпосередній близькості до влади і в тісному контакті з нею, можна найбільш оперативно і конструктивно вирішувати нагальні питання суспільного значення» [1].

На нашу думку, дослідження теоретичних аспектів визначення поняття та змісту адміністративно-правового статусу громадських рад при органах публічної адміністрації є на сьогодні надзвичайно актуальним та значущим. Про необхідність вирішення наукових проблем у цій сфері свідчить наявність низки проблем, які існують як на етапі створення громадських рад, так і під час здійснення ними своєї діяльності. Ці проблеми в тій чи іншій мірі пов'язані з відсутністю чіткого і зрозумілого визначення їх адміністративно-правового статусу.

Предметом дослідження юридичної науки до цього часу, як правило, були адміністративно-правовий статус громадських рад при органах виконавчої влади, окремі аспекти реалізації адміністративно-правового статусу громадських рад при органах місцевого самоврядування. Аналіз теоретичних основ адміністративно-правового статусу громадських рад при органах публічної адміністрації свідчить, що дане питання досліджено не в повному обсязі. В існуючих наукових працях вказані питання розглядались фрагментарно або в рамках широкої адміністративно-правової проблематики, без комплексного підходу, що, своєю чергою, обумовлює необхідність наукового аналізу цього питання.

Органи виконавчої влади розпочали співпрацю з громадськістю у 1993 році. Так, у той час було створено Раду підприємців при Кабінеті Міністрів України (постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 1993 року № 210 – втратила чинність), яка фактично була прообразом сучасної моделі громадських рад.

У подальшому, на підставі указу Президента України від 31.07.2004 № 854 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15.10.2004 № 1378. Прийняття цього нормативно-правового акту створило умови для створення громадських рад при органах виконавчої влади.

Дійсно вагомим та позитивним у цьому нормативно-правовому акті було закріплення положень щодо більш тісної співпраці між органами виконавчої влади та громадськістю, а також, утворення громадських рад при усіх центральних та місцевих органах виконавчої влади. «Правда, у цьому документі було визначено досить обмежені повноваження ГР, які зводились лише до координації заходів, пов'язаних зі створенням умов для проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю. До недоліків цього документа слід віднести й те, що в ньому не було визначено конкретного механізму формування ГР» [2].

Наступний етап створення громадських рад в Україні розпочався після ухвалення Кабінетом Міністрів України постанови «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 № 996. Даною постановою було затверджене Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації.

Відповідно до п. 1 Типового положення про громадську раду «громадська рада при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі держадміністрації (далі – громадська рада) є тимчасовим консультативно-дорадчим органом, утвореним для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики» [3].

Досліджуючи наукові погляди щодо визначення поняття «адміністративно-правового статусу органу державної влади (публічної адміністрації)», Даниленко А.П. доходить висновку, що «поняття адміністративно-правового статусу слід розглядати як зовнішній вираз їх діяльності, що складається з цільового блоку (мета, завдання, функції та принципи діяльності), структурно-організаційного блоку (порядок створення, реорганізації, ліквідації, організаційна побудова, лінійної та функціональної підпорядкованості, порядок взаємодії та координації) та компетенційного блоку (права та обов'язки)» [4]. На нашу думку, даний підхід до розуміння сутності адміністративно-правового статусу органу публічної адміністрації є найбільш комплексним та об'єктивним. І він може бути взятий за основу при розгляді особливостей адміністративно-правового статусу громадських рад.

На сьогоднішній день постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996 є єдиним нормативно-правовим актом, в якому визначений адміністративно-правовий статус громадських рад при органах виконавчої влади в Україні.

У Типовому положенні про громадську раду визначені завдання громадської ради, її функції, мета діяльності, права та обов'язки, згадується про інші елементи, які утворюють адміністративно-правовий статус громадських рад при органах публічної адміністрації, зокрема при органах виконавчої влади.

Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996 не передбачала обов'язковості створення громадських рад при органах місцевого самоврядування. У ній містилася вказівка про те, що під час створення громадських рад при органах місцевого самоврядування потрібно керуватися Типовим положенням.

Зрозуміло, відповідно до принципів самоврядності, Кабінет Міністрів України і не міг зобов'язувати органи місцевого самоврядування вчиняти ті чи інші дії, але зазвичай органи місцевого самоврядування почали користуватися – і на сьогодні користуються – Типовим положенням.

Адміністративно-правовий статус громадських рад був частково змінений після Революції Гідності.

«Всі громадські ради були розпущені урядовою постановою, а ще за рік їхній кількісний склад було обмежено 35 особами. Утім, це не змінило їхнього сутнісного складу, повноважень та статусу їх членів. Вплив громадських рад рідко був значний, а самі ради переважно були певною кастою «своїх», з якими формально узгоджували ті чи інші рішення» [5, с. 11].

Повноваження громадських рад залишились доволі звуженими. Та їх було достатньо, щоб декларувати: є механізм, який залучає громадянське суспільство до формування державної політики.

У 2019 році Міністерство юстиції ініціювало затвердження нової редакції Типового положення через внесення змін до Постанови № 996 (редакція постанови Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2019 р. № 353). Внаслідок чого Типове положення було суттєво оновлене.

«По-перше, розширились повноваження громадських рад щодо експертно-аналітичної діяльності.

По-друге, організація та проведення публічних заходів була виключена з переліку завдань, що покладаються на громадські ради.

По-третє, був введений ценз для входження у громадські ради.

Також з позитивних змін – вимога щодо подання кандидатами до громадських рад мотиваційних листів, де треба вказати бачення діяльності ради. Доцільною також є норма про відхилення кандидатур, поданих пов'язаними інститутами громадянського суспільства. Це такі, що мають одного й того ж керівника або членів керівних органів. Із найважливішого – запровадження абсолютно нового шляху для формування громадських рад – рейтингового електронного голосування поряд з традиційними

установчими зборами. Недолік установчих зборів полягає в тому, що за кандидатів до громадської ради голосують інші кандидати» [5, с. 12].

Разом з тим, не дивлячись на певні покращення, залишаються не вирішеними проблеми відсутності дієвих механізмів: контролю; залучення громадськості до дисциплінарних проваджень щодо державних та інших службовців; встановлення прозорого та чіткого порядку чи обов'язку врахування державними органами пропозицій громадських рад.

Таким чином, на громадські ради при органах публічної адміністрації згідно із чинним законодавством, покладено виконання беззаперечно важливого завдання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Проте, нагальною є потреба підвищення ефективності діяльності громадських рад в Україні шляхом оновлення їх адміністративно-правового статусу та закріплення в законодавстві дієвих механізмів взаємодії громадських рад із органами публічної адміністрації.

Використані джерела та література:

1. Крупник А.С. Громадські ради в Україні: пошук найкращого формату діяльності, 03.09.2018. URL: <https://samoorg.com.ua/blog/2018/09/03/gromadski-radi-v-ukrayini-poshuk-naykrashhogo-formatu-diyalnosti/> (дата звернення: 15.06.2021).
2. Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. [та ін.]; за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. 148 с.
URL: http://lib.iitta.gov.ua/166093/1/Vlada_i_Susp_Dialog_Gromad_Rady.pdf
3. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.
4. Даниленко А.П. Поняття та структура адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування: теоретико-правовий аспект. *Право і суспільство*. № 6. 2013. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2013/6_2013/41.pdf (дата звернення: 15.06.2021).
5. Золотар О.В., Селик В.Г. Ефективна організація роботи громадської ради при органі місцевого самоврядування. Покрокові інструкції. Київ: Центр політичних студій та аналітики «Ейдос», 2020. 88 с.

Л.О. Андрієвська

адвокат, старший викладач
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У роботі досліджений правовий статус прокурора як учасника виконавчого провадження у випадку представництва ним інтересів громадянина або держави в суді. Розкриті процесуальні форми участі на кожній стадії виконавчого провадження,

а саме при відкритті виконавчого провадження, при підготовці до примусового виконання, при вжитті заходів примусового виконання рішення та при закінченні виконавчого провадження. Досліджені документи, які подає прокурор у виконавчому провадженні.

Ключові слова: виконавче провадження, примусове виконання, прокурор.

Participation of the Prosecutor in the Final Proceedings

This paper examines the legal status of the prosecutor as a participant in enforcement proceedings in the case of representation of the interests of a citizen or the state in court. Procedural forms of participation at each stage of enforcement proceedings are revealed, namely at the opening of enforcement proceedings, in preparation for enforcement, in taking measures to enforce the decision and at the end of enforcement proceedings. The documents submitted by the prosecutor in the enforcement proceedings have been examined.

Key words: enforcement proceedings, enforcement, prosecutor.

В юридичній науці однією з проблем постає визначення процесуальних форм участі прокурора у виконавчому провадженні, як і його участі у судочинстві. На сьогоднішній день немає єдиного підходу серед вчених та юристів-практиків до визначення у виконавчому провадженні процесуальних форм та їх видів.

Виконавче провадження – це діяльність (сукупність процесуальних (процедурних) дій) органів та осіб (передусім державних виконавців) та інших учасників виконавчого провадження, спрямована на реалізацію юрисдикційних рішень, визначених законом, у передбаченій процесуальній формі.

У виконавчому провадженні здійснюється остаточний захист прав громадянина.

На думку Білоусова Ю.В. виконавче провадження є «процесуальною формою, котра гарантує примусову реалізацію рішення суду та інших юрисдикційних органів, реалізацію підтвердження ними прав та обов'язків суб'єктів матеріальних відносин» [2, с. 15].

Вона передбачає як безпосередньо встановлену законом процедуру діяльності органів та посадових осіб (виконавчу процедуру), так і визначену законодавством фіксацію ходу виконавчого провадження у процесуальних (процедурних) документах (виконавчі постанови)» [2, с. с. 14, 15].

На нашу думку, ця думка є доцільною, оскільки із запровадженням такої «виконавчої процесуальної форми» у виконавчому процесі можна висловити як алгоритм процесуальних дій державного виконавця та інших учасників виконавчого провадження. Тобто виконавче провадження є процесуальною формою, завдяки якій провадиться примусове виконання виконавчого документа шляхом винесення процесуальних рішень (документів) та здійснення процесуальних дій учасниками виконавчого

процесу, направлених на досягнення кінцевого результату - повного і своєчасного виконання рішення.

Процесуальними формами участі прокурора у виконавчому провадженні є: відкриття виконавчого провадження за його заявою (ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження», надалі - Закону) та участь у виконавчому провадженні у випадку представництва ним інтересів громадянина або держави в суді (ст. 7 Закону) [1].

Отже, участь прокурора у виконавчому провадженні здійснюється у процесуальних формах, які застосовуються на всіх стадіях (етапах) виконавчого процесу.

Прокурор як учасник виконавчого провадження приймає участь у кожній стадії виконавчого провадження.

На думку Білоусова Ю.В. виконавче провадження складається з 4-х основних його стадій, це: 1) відкриття виконавчого провадження; 2) підготовка до примусового виконання; 3) вжиття заходів примусового виконання рішення; 4) закінчення виконавчого провадження [2, с. 16]. Дану думку я поділяю, тому варто зупинитися та приділити увагу стадіям виконавчого провадження та формах участі прокурора на кожній з них.

На стадії відкриття виконавчого провадження прокурор звертає увагу на законність дій державного виконавця під час відкриття виконавчого провадження [3, с. 98]. Також, прокурору, як учаснику виконавчого провадження, необхідно акцентувати увагу на випадки необґрунтованої відмови у відкритті виконавчого провадження. При наявності таких підстав прокурор вправі оскаржити дії державного виконавця.

Другою стадією є стадія підготовки виконавчого документа до виконання.

Процесуальним документом щодо участі прокурора на цій стадії виконавчого провадження є заява про ознайомлення з матеріалами виконавчого провадження. Під час ознайомлення з матеріалами виконавчого провадження прокурор з'ясовує повноту заходів державного виконавця стосовно отримання інформації про місце роботи боржника, його доходи, місце проживання та наявності майна і коштів (на банківських рахунках) [4, с. 248].

Наступною стадією виконавчого провадження є стадія вжиття відповідних заходів щодо примусового виконання боржником виконавчого документа.

Прокурор на стадії примусового виконання судових рішень, в частині повноти вчинення державним виконавцем виконавчих дій, повинен враховувати, що державний виконавець зобов'язаний вживати передбачених Законом України «Про виконавче провадження» заходів примусового виконання рішень, неупереджено, своєчасно і в повному обсязі вчиняти виконавчі дії (ст. 11 Закону) [1]. Також, на стадії вжиття

державним виконавцем примусових заходів виконання виконавчого документа, прокурор звертає особливу увагу на законність винесених державним виконавцем процесуальних рішень.

Завершальною стадією виконавчого провадження є стадія закінчення виконавчого провадження.

На цій стадії державний виконавець підводить підсумок виконавчих дій та приймає процесуальне рішення про закінчення виконавчого процесу.

Про закінчення виконавчого провадження державний виконавець виносить постанову, у якій зазначає підстави її винесення та у триденний строк копії цієї постанови надсилає сторонам виконавчого провадження, а також прокурору.

До процесуальних документів прокурора на цій стадії, як і на кожній із вищевказаних стадій виконавчого процесу, можна віднести заяву (скаргу) про оскарження дій (бездіяльності) державного виконавця, яка подається до суду або до відповідного органу примусового виконання (ст. 82 Закону) [1].

Отже, виходячи з викладено, прокурор як учасник виконавчого провадження на всіх стадіях виконавчого процесу повинен у межах своїх повноважень, передбачених ст. 12 Закону України «Про виконавче провадження», надати оцінку діям державного виконавця, який здійснює виконавче провадження за його заявою, з погляду відповідності їх закону. А саме на додержання державним виконавцем порядку відкриття виконавчого провадження та подальшого його здійснення, а також законності актів, які ним видаються під час виконання судового рішення.

Використані джерела та література:

1. Закон України «Про виконавче провадження». *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 30. (ст.542). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.
2. Білоусов Ю.В. Виконавче провадження. Навч. Посібн. Ю.В.Білоусов. Київ: Прецедент, 2005. 192 с.
3. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний статус прокурора. *Вісник прокуратури*. 2012. №12. С. 98-104.
4. Блажівський Є.М., Стефанчук Р.О. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді: підручник Є.М. Блажівський, Р.О. Стефанчук. Київ. 2014. 370 с.

Д.Г. Тінін
майор поліції, викладач

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДОВІРИ НАСЕЛЕННЯ ЯК ОСНОВНИЙ НАПРЯМ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ

На сьогоднішній день проблема взаємодії поліції з населенням є актуальним питанням, яке потребує постійної уваги та вдосконалення. Сучасна концепція Національної поліції України передбачає партнерство, довіру, спілкування та діалог між поліцією та громадянами. Крім того, довіра громадян до Національної поліції як до правоохоронної системи безпосередньо залежить від успіху поліції у сфері правового захисту громадян, а також від рівня взаємодії громадськості з правоохоронними органами. Феномен довіри є об'єктом міждисциплінарних досліджень [1, с. 23].

Ключові слова: соціальна довіра, взаємодія з населенням, стратегія розвитку, довіра громадськості, якість послуг.

Problems of Forming the Trust of the Population as the Main Direction of the Work of the National Police of Ukraine under Conditions of Reform

On the current day the interaction of the police with the populations is actual food, as it will require constant respect and thoroughness. The concept of the current National Police of Ukraine is the transfer of partnership, trust, communication and dialogue between the police and the community. In addition, the confidence of the citizens to the National Police, as to the law enforcement system, without prioritizing the success of the police in the sphere of the legal support of the community, and also as a measure of the relationship between the authorities of the community with the law enforcement agencies. The phenomenon of confidence is an object of interdisciplinary education.

Key words: social support, interaction with the populations, development strategy, community support, the quality of services.

Соціальна довіра – це впевненість у надійності соціального об'єкта, що ґрунтується на уявленні або знанні про нього, і пов'язана зі здатністю передбачати, прогнозувати чи впливати на дії цього об'єкта, контролювати його діяльність тощо [2].

Одним з найважливіших завдань Національної поліції України являється партнерство між поліцією та населенням на основі довіри, прозорості, взаємозв'язку та взаємодії злочинності. Згідно положень п. 1 ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» вбачається, що «діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб» [3].

Міжнародним інститутом соціології в Києві з 19 по 25 травня 2020 року проведено дослідження з метою оцінки прогресу довіри населення до поліції в цілому у реалізації програми, якою встановлено стратегію МВС

до 2020 року. Опитування проводилось серед дорослого населення України, крім тимчасово окупованого ОРДЛО та Автономних Республік Крим (2003 респонденти). Через карантинні обмеження опитування проводилось за методом САТІ (телефонне опитування за допомогою комп'ютера).

Результати показали, що 65% населення вважають Україну безпечною, 82% – виказують довіру до своєї громади, та 87% громадян описують найближче оточення (громаду) як безпечну. Слід зазначити, що ця цифра була визначена в контексті збройної агресії, пандемії COVID 19 та її наслідків.

Використання методології «EUROBAROMETER» у дослідженні соціологічної служби ЄС дозволило порівняти соціальне забезпечення в Україні у 2020 році з країнами ЄС у 2017 році. Згідно з аналізом спостерігаються наступні тенденції: громадяни України почуваються в безпеці в навколишньому середовищі (87%), порівняно з 2017 роком (без COVID 19), Італія (84%), Болгарія (81%).

Позитивну динаміку сприйняття громадськістю змін у сфері безпеки можна побачити у реалізації Стратегії МВС у 2020 році. Респонденти також відповіли на запитання про рівень довіри до Міністерства внутрішніх справ та його відомств. Серед них варто зазначити наступні сфери: Державній прикордонній службі довіряють 60% населення, Державній міграційній службі – 58%, Службі надзвичайних ситуацій – 77%, Національній гвардії – 68%, Національній поліції – 49%, Патрульній поліції в системі Національної поліції України – 51%. Довіра до системи МВС, як правило, становить 50% (виходячи із суми показників «Я повністю довіряю» і «Я більше довіряю»).

У той час, коли стратегія набирає обертів, довіра громадськості до Міністерства внутрішніх справ зростає завдяки реалізації заходів, викладених у Стратегії, порівняно з попередніми дослідженням, проведеним Центром Разумкова у 2018 році. Зокрема: SES + 26%, Національна гвардія + 19%, Державна прикордонна служба України + 9%, Національна поліція + 16% (на основі суми показників «Я повністю вірю» та «Я більше вірю»). Про остаточний перехід системи МВС до клієнтоорієнтованого підходу в діяльності та нову сервісну природу відомства, свідчить показник схвалення якості послуг, отриманий від органів системи, який перевищує 80 % [4].

Тому довіру громадян до Національної поліції необхідно використовувати для подальших реформ. Актуальність зумовлена тим, що довіра є одним з головних принципів партнерства, її встановлення, з одного боку, для підвищення ефективності діяльності поліцейських у підтримці громадського порядку, а з іншого – почуття безпеки. Досягнення цієї мети пов'язане з вирішенням низки складних питань і неможливе без налагодження конструктивної взаємодії з різними групами населення на

основі узгодження позицій та взаємодії при виконанні правоохоронних завдань. У той же час ефективне використання громадського потенціалу залежить від добре організованої взаємодії на основі закону, зміцнення партнерських відносин між поліцією та громадянами, підвищення довіри громадськості до поліції. Таким чином, довіра являється одним з основних критеріїв для реформування системи Міністерства внутрішніх справ України, а також побудови громадянського суспільства в країні, трансформації соціальної системи, без якої радянський уряд не міг створити принципово новий інститут стандартів внутрішньої безпеки. Держава перебуває на порозі двох автономних систем – суспільства та поліції, у зв'язку з чим при наявності двох складових формується одне ціле, де населення розглядає поліцейських насамперед як захисників та союзників. Оскільки рівень довіри громадськості до такого соціального інституту, як поліція, є важливим показником законності та ефективності діяльності правоохоронних органів в будь-якій державі, його дослідження сьогодні має особливе значення з погляду реформування суспільства. Головною передумовою партнерства між поліцією та громадськістю є швидке підвищення рівня участі громадськості в процесі забезпечення безпеки та громадського порядку.

Для досягнення такого партнерства поліція повинна: зміцнити легітимність своєї діяльності та покращити якість своїх послуг суспільству шляхом узгоджених дій. Поліція повинна бути відомою та доступною для громадськості; знання населення під юрисдикцією, задоволення його потреб; вислуховування проблем громадян; звіту громадськості про свої дії та результати. Водночас впевненість у готовності громадян взаємодіяти з поліцією – не єдиний фактор. Взаємодія означає спільну та значущу мету для суб'єктів взаємодії. Спільна мета об'єднує людей, формуючи в них почуття належності до певної спільноти (відчуття «ми»). Цей відповідний рівень довіри між громадянами та поліцією сприяє встановленню партнерських відносин між правоохоронними органами та громадянами. В умовах демократії громадяни повинні довіряти владним інститутам, а отже потребують кодифікованих правил та правил поведінки, які повинні захищати суспільство від зловживання владою.

Однак, довіра до Національної поліції не може бути гарантована законами та нормативними актами. Потрібно знайти довіру. Його формування вимагає довгої позитивної історії співпраці між Національною поліцією та громадськістю. Для цього потрібно використовувати етичні важелі. ЗМІ також відіграють важливу роль у процесі аналізу. Журналісти є охоронцями демократії та активно збирають, готують та поширюють інформацію про події. Вони є інформаційними посередниками між державою та суспільством, а отже, мають значний вплив на життя країни. У зв'язку з цим державні службовці, включно з працівниками поліції, повинні знати про публічну місію засобів масової інформації та

враховувати потреби аудиторії, в якій вони працюють, надавати громадянам України вичерпну, точну та об'єктивну інформацію про всю соціально важливу інформацію питань. питань.

Отже, в умовах сьогодення перед Національною поліцією України стоїть завдання налагодити партнерські відносини зі ЗМІ, що полягає у формуванні позитивної думки щодо державної та приватної безпеки громадян, попередження злочинів, розкриття та розслідування злочинів. Реалізуючи данні умови, Національна поліція України стане зразковим правоохоронним органом для своєї держави, де всі працівники неухильно дотримуватимуться Конституції та законів України, а також в свою чергу професійно виконуватимуть свої обов'язки відповідно до закону.

Використані джерела та література:

1. Яхонтова Е. С. Доверие как базовая ценность компании и инструмент управления персоналом. *Современное управление*. 2003. № 11. С. 19–30.
2. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20476 (01.06.2021).
3. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/-show/580-19/page>.

В.О. Васечко

здобувач наукового ступеня доктора філософії
Національна академія внутрішніх справ

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ СТАТУСУ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Проведено теоретичний аналіз міжнародних стандартів статусу поліцейського. Акцентовано увагу на соціальні міжнародно-правові аспекти статусу поліцейського та наголошується про потребу їх впровадження у відповідні національні акти законодавства.

Ключові слова: міжнародні стандарти статусу, національна поліція.

International Standards of Status Constabulary: Social Aspect

The theoretical analysis of international standards of status constabulary is conducted. Attention is accented on the social law-international aspects of status of policeman and it is marked about the requirement of their introduction in the corresponding national acts of legislation.

Key words: international standards of status, national police.

Напрями, а відтак і зміст сучасних міжнародних відносин декларують, що прагнення держави до побудови цивілізованого суспільства має ґрунтуватися на повній і гарантованій можливості

реалізації прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної порядку та забезпечення соціальної безпеки. Важливу та відповідальну у цьому роль відіграє національна поліція як державна структура, що виконує правоохоронну функцію.

Такий фактор зумовлено тим, що забезпечення прав і свобод людини є однією з важливих цілей для сучасного суспільства. Особливо виразно виявляється це в поліцейській діяльності. Адже, з одного боку, поліція являє собою структуровану, державну, деполітизовану організацію, яка покликана забезпечувати дотримання прав і свобод людини та сприяти їх реалізації. З іншого боку, самі органи і підрозділи поліції в процесі реалізації своїх повноважень з метою вирішення поставлених завдань управі вимагати від осіб дотримання норм Конституції та інших нормативно-правових актів та водночас за порушення встановлених державою юридичних приписів у вигляді заборон і обмежень вони будуть нести відповідну юридичну відповідальність.

Відповідно до наведеного вище, особливого значення набуває система вимог, що висуваються до поліцейського, зокрема і в міжнародно-правовому аспекті.

Так, згідно із Додатком до Рекомендації № Rec (2001)10 «Про Європейський кодекс поліцейської етики» [1], основними цілями поліції є: підтримка публічного спокою, забезпечення права й порядку в суспільстві; захист і дотримання основоположних прав та свобод особи, закріплених, зокрема, у Європейській конвенції про права людини і основоположні свободи; запобігання й подолання злочинності; виявлення злочинів; надання допомоги та послуг суспільству.

Можемо констатувати, по-перше, що існує європейський стандарт поліцейської діяльності як окремий міжнародно-правовий стандарт. По-друге, даний стандарт є загальновизнаною моделлю здійснення поліцейської діяльності, що формально має місце в основоположних європейських нормах та є мінімумом для реалізації у внутрішньому законодавстві держави. У цілому, це обумовлює і міжнародні стандарти статусу поліцейського, зокрема і в соціальному аспекті.

Так, у Резолюції № 690 (1979) Парламентської Асамблеї Ради Європи, що затверджує «Декларацію про поліцію» [2], визначаються окремі соціальні міжнародні стандарти статусу поліцейського. У всіх державах-членах Ради Європи поліція відіграє важливу життєву роль та змушена діяти в умовах, пов'язаних з ризиком для співробітників. При цьому виконання ними своїх обов'язків ще більше ускладнено, коли відсутні чітко визначені правила поведінки, а відтак співробітникам поліції необхідна активна моральна і фізична підтримка суспільства, якому вони служать.

Відтак поліцейський має право на підвищену заробітну плату з урахуванням особливих чинників несення служби, таких як підвищений

ризик і ненормований робочий графік. Поліцейські повинні мати право на створення професійних організацій, а також вступу в них та активної участі в їх діяльності. Водночас можуть брати активну участь в діяльності інших організацій. Професійна організація поліції має гарантувати своїм представникам: брати участь в обговоренні питань, які торкаються професійного статусу співробітників поліції; звертатися до керівництва підрозділів поліції для отримання консультацій; порушувати судочинство в інтересах групи співробітників поліції чи окремого поліцейського. Членство в професійній поліцейській організації і активна участь в її діяльності не повинні завдавати шкоди будь-якому співробітникові поліції.

Таким чином, в питанні міжнародних стандартів статусу поліцейського особливого значення набуває система міжнародних соціальних вимог гарантованості статусу поліцейського. А відтак і виникає потреба адекватного їх впровадження у відповідні нормативно-правові акти законодавства України.

Використані джерела та література:

1. Рекомендація Rec (2001) 10 Комітету міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики»: ухвал. 19 верес. 2001 р. на 765-му засіданні заступників міністрів. *Центр політико-правових реформ: сайт*. URL: <http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/rec1.pdf> (дата звернення: 10.06.2021).
2. Резолюція № 690 (1979) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Декларація про поліцію»: ухвал 8 трав. 1979 р. м. Страсбург.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_803/conv#Text (дата звернення: 10.06.2021).

Г.С. Стефанов

аспірант

Інститут держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ДРЕЙФУЮЧИХ БУЇВ «АРГО» У МОРСЬКИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Розглянуто окремі питання правового регулювання використання дрейфуючих буїв «Арго» як одного з інструментів проведення досліджень Світового океану. Висвітлено різні підходи до кваліфікації буїв «Арго» як різновиду морських наукових досліджень або оперативної океанографії. Досліджено основні принципи Керівництва щодо імплементації резолюції XX-6 Асамблеї МОК, що стосується розміщення дрейфуючих буїв у відкритому морі в рамках програми «Арго».

Ключові слова: океанографія, морські наукові дослідження, дрейфуючі буї.

Specific Issues of Legal Regulation of the Drifting "Argo" Floats Usage in Marine Scientific Research

Some issues of legal regulation of the use of Argo drifting buoys as one of the instruments for conducting research on the World Ocean are considered. Different approaches to the qualification of Argo buoys as a kind of marine scientific research or operational oceanography are highlighted. The main principles of the Guidelines for the implementation of Resolution XX-6 of the IOC Assembly regarding the placement of drifting buoys on the high seas within the framework of the Argo program have been studied.

Key words: *oceanography, marine scientific research, floats.*

Проведення морських наукових досліджень, спрямованих на вирішення широкого кола питань, зокрема дослідження змін клімату, пошук і видобування ресурсів моря, навігаційно-гідрографічне забезпечення судноплавства, пошук і спасіння у морі тощо є надзвичайно важливим для освоєння, збереження та раціонального використання Світового океану.

Станом на сьогодні для дослідження морського середовища використовується широкий спектр технічних засобів, одними з яких є дрейфуючі буї та підводні планери. Вказані буї та планери автономно переміщуються у Світовому океані та можуть потрапляти до виключної економічної зони прибережних країн.

У зв'язку з викладеним постає необхідність міжнародно-правового регулювання запуску дрейфуючих буїв та підводних планерів, а також порядку збору і використання інформації, що фіксується ними.

Питання морських наукових досліджень знайшло своє регулювання в частині XIII Конвенції ООН з морського права 1982 року (далі – Конвенція). Положеннями Конвенції встановлено, що морські наукові дослідження у виключній економічній зоні та на континентальному шельфі проводяться за згодою прибережної держави (п. 2 ст. 246), а також, що держави і компетентні міжнародні організації, які мають намір проводити морські наукові дослідження у виключній економічній зоні або на континентальному шельфі прибережної держави, надають такій державі не менше ніж за шість місяців до передбачуваної дати початку морського науково-дослідного проекту повну інформацію про характер і цілі проекту [1].

Програма «Арго» – це міжнародна програма зі створення глобальної мережі дрейфуючих у Світовому океані буїв, призначених для спостереження за температурою, солоністю, течіями та біооптичними властивостями води в реальному часі. Буї програми «Арго» (далі – буї «Арго») запускаються з борту судна, опускаються до глибини 2000 м і дрейфують протягом 10 днів, потім піднімаються на поверхню, передають дані вимірювань і своє розташування на штучний супутник Землі та знову опускаються на глибину для повторення циклу вимірювань [2].

Програма «Арго» є складовою Глобальної системи спостережень за океаном Міжурядової океанографічної комісії ЮНЕСКО (далі – МОК) і Всесвітньої метеорологічної організації. У 1999 році Асамблеєю МОК було ухвалено Резолюцію XX-6, якою визначалося, що зацікавлені прибережні держави повинні бути поінформовані заздалегідь через відповідні канали про запуск буїв, які можуть під час дрейфу переміститися у води, що знаходяться під юрисдикцією цих держав [3].

Пізніше, у 2008 році Виконавча рада МОК резолюцією ЕС-XLI.4 затвердила Керівництво щодо імплементації резолюції XX-6 Асамблеї МОК, що стосується розміщення дрейфуючих буїв у відкритому морі в рамках програми «Арго» (далі – Керівництво). При розробці Керівництва необхідно було визначити, чи підпадає запуск буїв «Арго» під поняття «морські наукові дослідження» або потребує іншого правового регулювання.

Оскільки Конвенція не містить визначення поняття «морські наукові дослідження», то ряд країн розглядають запуск буїв «Арго» як складову оперативної океанографії і відповідно як одну зі свобод відкритого моря. Таку позицію займають США, Велика Британія та ряд інших держав, активно зайнятих океанографічними дослідженнями у Світовому океані. При розробці Керівництва, зазначені держави вважали, що необхідність повідомляти прибережну державу, як це передбачено вищезгаданою Резолюцією XX-6 Асамблеї МОК, підриває принцип свободи наукових досліджень у відкритому морі [4].

Інші держави, наприклад Аргентина і Перу, вважали, що збір інформації в рамках програми «Арго» – це різновид морських наукових досліджень, регульованих положеннями частини XIII Конвенції. У зв'язку з чим, якщо буї «Арго» перемістяться у виключну економічну зону прибережної держави, то для цього відповідно до статей 246, 248 і 249 Конвенції необхідна наявність попередньої згоди прибережної держави, при чому запит на отримання такої згоди має бути надіслано не менше ніж за шість місяців до можливого дрейфу буїв до виключної економічної зони держави [4].

Розроблене Керівництво включає в себе сім керівних принципів, яким рекомендовано слідувати державам-членам МОК. Розглянемо декілька принципів, що мають першочергове значення для досліджуваного питання.

Першим принципом передбачено, що держава-член МОК має бути заздалегідь поінформована через відповідні канали про розміщення у відкритому морі будь-якого буя в рамках програми «Арго», який може в ході дрейфу переміститися до її виключної економічної зони [5].

Відповідно до третього принципу, коли буй «Арго», що розміщений у відкритому морі, дрейфує до виключної економічної зони держави-члена МОК, яка виявила бажання отримувати передбачене першим принципом

Керівництва повідомлення, виконавець (держава або організація, що здійснили запуск буя «Арго») повинен завчасно надати такій державі детальну інформацію про буй (тип розміщеного буя, дані і географічні координати місця розміщення буя у відкритому морі, дані і географічні координати останнього місцезнаходження буя, параметри, що реєструються датчиками буя, тощо) [5].

Четвертим принципом Керівництва передбачено, що всі дані, які збираються буєм «Арго», що увійшов до виключної економічної зони держави-члена МОК, повинні вільно поширюватися виконавцем. Проте прибережна держава може офіційно просити не поширювати дані, які мають безпосереднє значення для розвідки та експлуатації живих або неживих ресурсів з метою захисту свої суверенних прав та юрисдикції у власній виключній економічній зоні. Також четвертим принципом рекомендовано державам-членам МОК, які встановлюють вказане обмеження на розповсюдження даних, визначати за можливості терміни дії такого обмеження [5].

Разом з тим, рядом держав, які вважають запуск буїв «Арго» елементом оперативної океанографії, а не морських наукових досліджень, зазначається, що положення четвертого принципу Керівництва суперечать статті 192 Конвенції (в якій зазначено, що держави зобов'язані захищати і зберігати морське середовище), оскільки метою програми Арго є визначення загального стану морського навколишнього середовища, а не безпосереднє проведення морських наукових досліджень.

Внаслідок чого, висловлюється думка [3], що прибережні держави не повинні мати право, як це передбачається четвертим принципом Керівництва, відмовляти міжнародному співтовариству в отриманні та наданні інформації про стан морського навколишнього середовища в межах їх виключних економічних зон, оскільки така відмова несумісна із зобов'язаннями держав за згаданою статтею 192 Конвенції.

Керівництво фактично підтверджує, що на дрейфуючі буї «Арго» не поширюються положення Конвенції, які стосуються регулювання морських наукових досліджень у межах виключної економічної зони і передбачають надання відповідної згоди прибережної держави на проведення досліджень. Разом з тим, Керівництво визнає особливі права прибережних держав щодо інформації, одержуваної з буїв, що знаходяться у їх виключній економічній зоні, яка може мати пряме значення для розвідки і експлуатації живих або неживих природних ресурсів такої зони, та дозволяє прибережним державам встановлювати безстрокове обмеження на поширення такої інформації. Оскільки практично будь-який параметр морського середовища може мати значення для морських живих ресурсів, прибережні держави при бажанні можуть обмежити поширення в рамках програми «Арго» всієї інформації, яка отримується з буїв в межах

їх виключної економічної зони, зробивши її недоступною для світової спільноти [4].

Незважаючи на сумніви щодо відповідності Керівництва положенням Конвенції та незгоду ряду країн із його положеннями, вказаний документ має велике практичне значення для правового регулювання діяльності країн в рамках програми «Арго», яка успішно реалізовується понад 20 років. Наприклад, Болгарія, яка здійснювала запуск буїв «Арго» у Чорному морі у 2019 та 2020, роках, надсилала повідомлення країнам Чорноморського басейну, зокрема Україні, у відповідності до першого принципу Керівництва.

Будемо сподіватися, що принципи Керівництва, практика його застосування, а також вирішення проблем, пов'язаних із його застосуванням, знайдуть своє відображення у подальшому розвитку міжнародного права.

Використані джерела та література:

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text (дата звернення: 14.07.2021).
2. Euro-Argo in brief. URL: <https://www.euro-argo.eu/About-us/Euro-Argo-in-brief> (дата звернення: 14.07.2021).
3. Bork K., Karstensen J., Visbeck M., Zimmermann A. The Legal Regulation of Floats and Gliders– In Quest of a New Regime? *Ocean Development and International Law*. 2008. № 39(3) С. 298-328.
URL: https://www.researchgate.net/publication/232914703_The_Legal_Regulation_of_Floats_and_Gliders-In_Quest_of_a_New_Regime (дата звернення: 14.07.2021).
4. Боброва Ю.В., Голицын В.В. Морские научные исследования и программа Арго: международно-правовое регулирование. *Журнал российского права*. 2014. № 7. С. 82-94.
5. Guidelines for the Implementation of Resolution XX-6 of the IOC Assembly Regarding the Deployment of Profiling Floats in the High Seas within the Framework of the Argo Programme.
URL: http://legacy.iocunesco.org/index.php?option=com_oie&task=viewDocumentRecord&docID=21855 (дата звернення: 14.07.2021).

А.В. Томозов

аспірант

ДУ «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова НАН України»

ЕКОЛОГІЧНА МІГРАЦІЯ: ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВІ ОЗНАКИ

У публікації розглядаються ключові поняття, пов'язані з доволі новим суспільним явищем – екологічною міграцією. На жаль, сьогодні законодавство більшості країн світу не врегульовує юридичне становище екологічних біженців, кількість яких постійно зростає. Це створює додаткові ризики для дестабілізації суспільства та призводить до страждань певної категорії людей. У статті

визначаються основні правові ознаки екологічної міграції, як регульованої, так і стихійної.

Ключові слова: екологічна міграція, екологічні біженці, екологічно переміщені особи.

Ecological Migration: Concepts and Legal Features

The publication considers the key concepts, related to rather new public phenomenon – ecological migration. Unfortunately, today, the legislation in most world countries does not regulate the legal position of ecological refugees, whose number is constantly growing. It creates the additional risks for destabilization of society and results in suffering for a certain category of people. The article defines the main legal features for ecological migration, both regulated and spontaneous.

Key words: ecological migration, ecological refugees, ecologically displaced persons.

Значне погіршення екологічної ситуації у світі, пов'язане зі зміною клімату, порушенням природного балансу через хижацьку економічну діяльність людини, техногенні катастрофи призвело до виникнення відносно нового суспільного явища – екологічної міграції, яка має глобальний характер. Екологічна міграція притаманна не тільки країнам з низьким рівнем економічного розвитку, а й цілком благополучним країнам Європи. А якщо говорити про наслідки екологічної міграції, то тут, звісно, найбільше потерпають саме розвинуті країни, оскільки передусім вони є переважно остаточною ціллю екологічних біженців.

Сьогодні не існує усталеної термінології щодо екологічної міграції, а права екологічних мігрантів не врегульовані законодавством ані окремих країн, ані міжнародного співтовариства.

У вітчизняному правознавстві терміни «екологічна міграція» та «екологічні мігранти» зустрічається побіжно, а саме явище ще не стало предметом окремого дослідження [1, с. 43–44; 2, с. 42–42; 3, с. 32–33, 93].

Міжнародна організація міграції (International Organization of Migration) у 2008 р. запропонувала таке визначення екологічних мігрантів – це особа чи групи осіб, які через різкі або поступові зміни навколишнього середовища, що негативно впливають на їхні умови життя та здоров'я, змушені залишати свої помешкання і шукати постійного чи тимчасового притулку в межах власної країни або за кордоном. Міжнародна організація міграції вважає близьким до попереднього поняття «екологічно переміщена особа» [4, р. 33–34].

Екологічних мігрантів можна поділити на три основні групи:

- екологічні мігранти внаслідок надзвичайних ситуацій (нагальні екологічні мігранти) – особи, тимчасове переміщення яких відбувається у наслідок стихійного лиха;
- вимушені екологічні мігранти – особи, які покидають домівки через негативні зміни у навколишньому середовищі;

• вмотивовані екологічні мігранти та екологічно вмотивовані економічні мігранти – особи, які змінюють місця свого мешкання через поступове погіршення природних умов, що в кінцевому результаті загрожує життю та здоров'ю людини [4, с. 32, 39 та ін.].

Між тим, базуючись на визначеннях Міжнародної організації міграції, навряд зазначених вище осіб слід вважати мігрантами, оскільки під такими розуміють осіб, що приймають «рішення про міграцію добровільно, керуючись факторами особливої зручності, а не під впливом примусових обставин» [4, р. 61–62]. «Екологічні мігранти» ж залишають місце мешкання, переважно, вимушено – через загрозу їхньому життю та здоров'ю. Тому їх необхідно розглядати як біженців та поширити на них всі основоположні права Конвенції про статус біженців, прийнятої Організацією Об'єднаних Націй в 1951 р.

Треба зазначити, що екологічне біженство може як мати транскордонний характер, так і відбуватися всередині країни. Але воно носить нерегульований, стихійний характер. Проте екологічна міграція може бути і регульована: це тимчасове переміщення чи відселення. Таке переміщення осіб, як правило, відбувається у середині країни та здійснюється за рішенням урядових інституцій.

Використані джерела та література:

1. Яковенко Ю. В. Кліматична міграція: сутність та особливості. *Торгівля і ринок України*. 2018. № 2 (44). С. 42–48.
2. Софінська І. Д. Громадянство та міграція: цивілізаційні, конституційні та глобалізаційні виклики сьогодення. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 40–46.
3. Міграційне право України. Підручник / за ред. С. М. Гусарова. Харків: Дім реклами, 2016. 296 с.
4. Glossary on Migration. International Migration Law / R. Perruchoud and J. Redpath-Cross, eds. No 25. 2nd edition. Geneva. 2011. 118 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрієвська Людмила Олексіївна, адвокат, старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро)

Бальцій Юрій Юрійович, кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса)

Банах Тетяна Іванівна, аспірантка Українського католицького університету (м. Львів)

Баран Богдан Миколайович, аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль)

Бевз Олена Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри екологічного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Біла-Тюріна Юлія Зиновіївна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного, конституційного та адміністративного права Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Івано-Франківськ)

Білобровець Богдан Володимирович, аспірант Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир)

Богачов Михайло Андрійович, аспірант Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Бондар Ірина Володимирівна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне)

Васечко Володимир Олександрович, здобувач наукового ступеня доктора філософії кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ (м. Київ)

Волковський Володимир Павлович, кандидат філософських наук, науковий співробітник, голова Ради молодих вчених Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Гаврилов Владислав Олександрович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Городницький Богдан Миколайович, аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава)

Грицик Лариса Юріївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Гридіна Анастасія Борисівна, аспірантка Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)

Гудима Інна Олександрівна, аспірантка Національного університету «Острозька академія» (м. Острозь)

Данилець Вадим Леонідович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Демищенко Володимир Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ (м. Київ)

Дронів Вікторія Вікторівна, магістр міжнародних економічних відносин, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Журавльов Ярослав Олексійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Заліток Наталія Валеріївна, кандидат історичних наук, завідувач відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ)

Зборовська Ксенія Борисівна, кандидат філософських наук, відповідальна секретарка журналу «Філософська думка» Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, наукова співробітниця пресслужби Президії НАН України (м. Київ)

Іванов Денис Ігорович, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Кадала Віталій Віталійович, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного та господарського права Криворізького навчально-наукового інституту Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг)

Капарулін Юрій Валерійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри публічного та міжнародного права і правоохоронної діяльності Херсонського державного університету, керівник Центру студій геноцидів ім. Рафаеля Лемкіна (м. Херсон)

Карачевцева Лариса Миколаївна, кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Карпівський Миколай Миколайович, доктор філософських наук, доцент, старший викладач кафедри загальноосвітньої підготовки Луганського національного аграрного університету (м. Старобільськ)

Козак Микола Іванович, аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

Коханевич Оксана Вікторівна, здобувач наукового ступеня кандидата філософських наук Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Кравцов Андрій Миколайович, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)

Кравченко Марія Володимирівна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Курзенкова Алла Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий співробітник сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ)

Курильчук Наталія Леонідівна, аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ)

Кушпета Роман Ігорович, аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

Латенко Володимир Сергійович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Луцак Віктор Володимирович, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Малімон Віталій Іванович, кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного управління та адміністрування Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (м. Івано-Франківськ)

Марков Дмитро Євгенович, молодший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (м. Київ)

Мартинчук Роман Васильович, студент Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів)

Милько Володимир Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, голова Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Мироненко Руслан В'ячеславович, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Моціяка Ольга Петрівна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Мудрієвська Ірина Ігорівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, голова Ради молодих вчених Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Павлик Наталія Ігорівна, аспірантка Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ), стипендіатка Женевського університету

Паславська Наталія Орестівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Львів)

Петік Ярослав Олександрович, старший науковий співробітник Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького (м. Київ)

Петраускас Олена Олегівна, провідний інженер, учений секретар сектору генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Пучкова Дар'я Дмитрівна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Пшенична Анна Павлівна, аспірантка, провідний інженер відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Пятницькова Ірина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)

Рекрутяк Михайло Ярославович, аспірант Ужгородського національного університету (м. Ужгород)

Сафар'янс Євгеній Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Сергеєва Анна Олександрівна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Сергієнко Сергій Сергійович, аспірант Луганського національного аграрного університету (м. Старобільськ)

Смерека Богдан Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Львів)

Солоненко Олег Миколайович, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ (м. Київ)

Стефанов Георгі Стоянов, аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України (м. Київ)

Стрільчук Віталій Ананійович, кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Поліського національного університету (м. Житомир)

Тарасюк Марина Юріївна, аспірантка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (м. Київ)

Тінін Дмитро Геннадійович, майор поліції, викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро)

Ткаченко Вадим Олексійович, аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків)

Томозов Антон Валерійович, аспірант ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України» (м. Київ)

Уманська Анна Андріївна, аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ)

Усатенко Ігор Андрійович, кандидат історичних наук, викладач кафедри філології та гуманітарних наук КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти» (м. Вінниця)

Федорончук Андрій Володимирович, кандидат юридичних наук, викладач кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Філь Юлія Сергіївна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (м. Київ)

Хоменко Павло Петрович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Чалий Андрій Олегович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Чигринець Євгеній Олегович, аспірант Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Чуткий Павло Сергійович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Шатілов Євгеній Володимирович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Якуба Вероніка Вікторівна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Якуніна Катерина Ігорівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог)

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА У
ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ УЧЕНИХ**

**збірник тез учасників
конференції молодих учених
22 червня 2021 р.**

*Загальна редакція: к.і.н., доцент Солошенко В.В.
Відповідальні редактори: к.і.н., Мудрієвська І.І.,
к.і.н., Сафар'янс Є.В.,
к.філос.н., доцент Метельова Т.О.*

Підписано до друку 30.12.2021 р. Формат 60х90/16. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Умов. друк. арк. 17,88.
Тираж 50 прим. Замов. № 21.12-22.

ФОП Бихун В.Ю.
вул. Леонтовича, 9, к. 18, м. Київ, 01601
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5366 від 26.06.2017 р.